

Записки історично-
філологічного відділу

: кн. VI (1925)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

ЗА ГОЛОВНИМ РЕДАГУВАННЯМ
акад. **Михайла ГРУШЕВСЬКОГО**

Книга VI
(1925)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

[061(47.7)1:9(47.7)]

Дозволяється випустити в світ
Невідмінний Секретар Академії акад. *Ав. Еримський*.

Друковано 1200 примірників.
Зам. 597.

ДЕ ЩО Є:

	Стор-
Передмова	III—IV
Звідомлення про працю Історичної Секції У. А. Н. за рр. 1919-1924	V—IX
Проф. Олександр Грушевський, З міського господарства XVI в. . .	1—9
Ол. Баранович, З історії заселення південної Волини	10—20
Катерина Лазаревська, Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XIX вв.	20—33
Володимир Щербина, Україна й російський уряд у середині XVIII віку	34—49
Журналь Шествія Е. И. В... изъ Москвы въ Кіевъ, въ Іюлѣ м-цѣ 1744 году	50—88
Додатки	88—90
Сергій Шамрай, Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом	91—112
Іван Пустовіт, М. Козелець в 60-х рр. XVIII в. (за Румянцівським Описом)	113—150
Микола Ткаченко, М. Остер в XVII-XVIII вв. (за Румянцівською реві- зією та іншими матеріялами)	151—207
Осип Гермайзе, З історії сільського господарства в Лівобереж- ній Україні	208—233
Дмитро Кравцов, Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в.	234—246
Акад. Костянтин Харлампович, Платон Миколаевич Жукович	247—258
Мстислав Фармановський, Праці В. А. Щавинського в галузі архео- логічної технології	259—261

ПРАЦІ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ.

ПЕРЕДМОВА.

Вперше це в органі Академії подає своє звітлення і свої праці „Історична Секція при Історично-Філологічному Відділі Української Академії Наук“, як вона зветься. Так само як інші секції, вона з'явилася в Академії в 1921 р., наслідком прилучення до неї „Українського Наукового Товариства в Києві“ — старшого українського наукового огнища, що гуртувало навколо себе українські наукові сили перед організацією Академії, і було тим осередком, з котрого повинна була вийти Академія, як найвища форма наукової організації України ¹⁾). Коли Академія розпочала свою наукову діяльність і здобула деякі кошти, перемогла гадка тих, що за корисніше вважали прилучити і Наукове Товариство до Академії, щоб зробити її секції учасниками її праці і засобів. Протягом 1921-2 рр. цей план в загальних зарисах переведено: секції Наукового Товариства стали секціями при Академії, його бібліотека і колекції були прилучені до відповідних колекцій Академії.

На жаль, однак, це не дало секціям Наукового Товариства ніяких коштів — бо сама Академія вступила як-раз в найтяжчу стадію свого матеріального буття, якими були для неї роки 1922 і більша частина 1923. Секції не мали ніяких ні організаційних, ні — тим менше — видавничих коштів. Тільки завдяки незломній енергії заступника голови секції проф. Олександра Грушевського, що в неприсутності, гслови, М. Грушевського, проводив увесь час секцією, наукова робота в ній не переривалась, і секція зоставалась не тільки органом обміну науковими здобутками, спостереженнями, планами давніших співробітників Наукового Товариства, але й школою, де підготовлялись нові адепти історичної науки і вправлялися в дослідчій роботі. З цього боку поданий нижче список рефератів, зачитаних на засіданнях Секції, відкриває тільки частину — дає перегляд праць більш-менш завершених, тимчасом як праця підготовча і організаційна, яка йшла роками, розрахована на довгі часи (напр. дуже інтенсивна робота по розробленню кадастру 1760-х рр. т. зв. Румянівського Опису), по виясненню архівного фонду Києва і ин.,

¹⁾ Короткий огляд його історії в „Україні“ кн. X і XI.

вона майже не піддається підрахунку, хоча становить дуже поважну категорію в загальній сумі праці Секції в цих тяжких для нашого наукового життя роках.

Будемо сподіватись, що ці найтяжчі часи пережиті безповоротно, і оце відновлення публікацій Секції, котрій Президія I Відділу Академії прихильно відступила черговий том своїх „Записок“, являється вістуном відносин більш сприятливих для наукового руху взагалі.

М. Грушевський.

У березні 1925 р.

Звідомлення про працю Історичної Секції

за рр. 1919 — 1924.

Весна 1921 р. була для Історичної Секції Наукового Товариства часом перелому. Було поставлено питання про прилучення установ Наукового Товариства до Української Академії Наук. Різні думки висловлювались з приводу такого прилучення, самий план та деталі прилучення викликали живий обмін гадок. Дуже цікавила Секцію доля деяких установ Наукового Товариства, таких як бібліотека, збірка рукописів, музей. Членам Секції доводилось брати живу діяльну участь в різних засіданнях, присвячених як взагалі обговоренню плану сполучення, так і виробленню умов дальшої діяльності установ Товариства. Це все відбивалось на темпі работ Секції в першій половині зазначеного року. Від квітня до осені тягнувся період так сказати ліквідаційний і тільки в-осени знов поновляється більш діяльна праця в Секції. Наукова праця відновилась після цієї перерви в Історичній Секції Укр. Акад. Наук, але матеріяльні умови роботи Секції були також несприятливі, як і в попередній час.

Керування діяльністю Секції належало їй Президії в складі заст. голови проф. Олекс. Грушевського, секретаря О. Ю. Гермайзе, тов. секретаря М. М. Ткачка. Президія на своїх нарадах виробляла план праці Секції, вела зносини з иншими установами (головно з бібліотеками та архівами в справі матеріялів для наукової роботи Секції), ухвалювала програми наукових засідань, розглядала реферати та тези рефератів. Засідання бували звичайно раз на 2 тижні, організаційні засідання Президії, часом з участю деяких членів, бували і частіш, в міру потреби, часом з участю приїжджих дослідників, які повідомляли про хід праці на місці та умови наукового життя взагалі. Такий обмін відомостей був дуже потрібний, бо Секція не мала засобів для наукових екскурсій і тільки з невеликими приватними засобами окремі члени Секції робили недалеко подорожі.

Секція відгукнулася на різні моменти наукового життя, брала участь в обговореннях планів з'їздів, організації Національної Бібліотеки, музеїв, брала участь в святкуванні роковин українських діячів. Одно з засідань—весною—за традицією призначали пам'яті Шевченка, з рефератами на шевченківські теми; подібні-ж засідання робились на роковини Антоновича, Драгоманова. Шануючи пам'ять своїх померлих членів (Модзалевського, Левицького), Секція уряджувала у себе засідання їх пам'яті чи прилучалась до инших установ, які робили такі спеціальні засідання.

Не буде зайвим намітити ті головні питання, яким Секція присвячувала особливу увагу.

Економічне життя давньої України особливо цікавило Секцію, і її член и уділяли цьому багато уваги. Уважаючи, що деякі моменти економічної історії України, хоч і представлені в історіографії рядом праць та статтів, але потребують ще глибокої аналізи та часом перевірки, Секція звертала увагу в своїх рефератах оглядового змісту на потребу дальших студій. На перешкоді стояли неясні відомості про склад деяких архівних збірок м. Києва, і Секція виділила з свого складу невелику археографічну комісію для вивчення матеріалів до економічної історії України (див. далі). Для праці над темами історії економічного життя виділено було підсекцію економічної історії, яка на своїх засіданнях і намічала теми дальших студій та заслухувала виготовлені реферати. Весною 1923 р. ця підсекція ввійшла в тісні звязки з Секцією Історії сільського господарства Дослідчої Катедри Сільсько-Господарської Економіки і робила спільні з нею засідання, докладаючи там про хід своїх робіт. З історичних джерел звернено особливу увагу на Румянцівський Опис, відомості котрого і були використані для низки рефератів Підсекції.

Питання історії соціального устрою тісно звязані з питаннями економічного минулого, і в такому як-раз звязку і трактовано їх в роботах Секції. З матеріалів притягнуто було до студій, окрім відомостей Румянцівського Опису, ще й документи підібрані в збірці Лазаревського. І тут, за браком ясних указівок про склад збірки, доводилось частину уваги присвячувати вивченню складу самої збірки.

Студії в київських архівних збірках, шукання матеріалів до історії економічної і соціальної привело до необхідности вяснити в деталях склад цих збірок. Так почалась праця археографічної комісії Секції, яка приступила з своїми невеликими силами до складання описів збірки Лазаревського, окремих томів Румянцівського Опису та ин. Про план цих описів було повідомлено своєчасно Археографічну Комісію Академії Наук, яка поставилась до цієї роботи дуже прихильно і обіцяла допомагати з своїх матеріальних засобів, коли буде можливість, оплачуючи працю складання описів за зазначеним типом. Окремі засідання Археографічної Комісії присвячені були повідомленню про київські архівні збірки, про хід їх розроблення, про нові здобутки в цій сфері, про архівні збірки в інших містах, а також роботу над цими збірками.

Київська місцева старовина теж була захоплена в працях Секції. Намічено низку питань з історичної топографії Києва та його ближчих околиць, з історії заселення Києва, з історії київського мистецтва. Висловлено було бажання з боку присутніх про утворення окремого гуртка при Секції з спеціальними завданнями студій над київською старовиною. Одне засідання Секції було зроблено спільно з Софійською Комісією і присвячено було новим дослідкам Софії Київської та тим висновкам, на які ці нові досліді наводять (2/X 1921 р.); зацікавлення, виявлене до таких тем, підтримало думку Секції зробити деякі інші доповіді на такі-ж теми.

Питання викладання історії в українських школах теж притягали увагу Секції, в якій є досить членів з теперішнього вчительства. Справу програма та розбивки матеріалу по роках викладання було розглянуто в кількох засіданнях Секції за участю її співробітників з київського вчительства. Інші

питання, які теж спиняли увагу, це питання зв'язані з підручниками історії для школи. Розглянуто було деякі нові підручники та зауважено їх прикмети в зв'язку з потребами викладання історії. Вчителі-співробітники Секції виявили при тому зацікавлення поставленими питаннями і брали діяльну участь в обговоренню питань. Вставало при цих обговореннях питання про складання книги для читання по українській та загальній історії і окремої бібліотеки з книжок теж по історії.

Для Секції в її різноманітній діяльності важкою перешкодою для її поширення була перерва в її нормальній плановій видавничій діяльності. Спинилась вона в 1919 р., коли припинився друк чергової книжки „України“ за 1918 р. III-IV,—так і не вийшла ця, на половину набрана, книжка (одна з її надрукованих було статтів іде в цій книжці „Записок“). Неможливість своєчасно друкувати заслухані реферати дуже відбивалась на темпі праці: люди не так охоче обробляли та закінчували свої досліді, не маючи певности швидко побачити їх в друку; деякі реферати так і залишились неповні обробленими до друку. Секція вповні відчувала ці некорисні умови, шукала зв'язків з видавничими організаціями, але не могла досягнути свого. Вона порушувала була перед I Відділом Академії питання, чи не можна-б було хоч-би поволі випустити праці Секції невеликими збірниками, з огляду на теперішні видавничі умови; але й видавничі перспективи самого I Відділу були обмежені в ті часи.

Після повороту до Київа акад. М. Грушевського, його персональними заходами відновлено видання „України“ та „Записок б. Українського Наукового Товариства“, з місяця вересня 1924 по березень 1925 вийшло п'ять книжок цих видань¹⁾ під фірмою Історичної Секції, і в них стали знову публікуватись доповіді, читані в її засіданнях. В цім-же томі публікуються головню праці Секції з попередніх літ.

Ось реєстр заслуханих та переданих до Секції рефератів в 1921-1924.

Грушевський Ол. Праці В. Л. Модзалевського з української генеалогії.

Гермайзе О. До питання про вплив „Історії Русовь“ на Шевченка.

Грушевський Ол. Шевченко та Аксаков.

Гермайзе О. До поміри в В. Княз. Литовським (з приводу книги Пичети).

Модзалевський В. До листування XVIII в.

Каманін І. З біографії Кисіля.

Грушевський Ол. Історичні оцінки в творах Куліша останньої доби.

Грушевський Ол. Драгоманів та його галицькі кореспонденти в 1870-х роках.

Грушевський О. Східні зв'язки Старого Київа.

Павлуцький Г. Східні впливи в київському містечтві.

Моргилевський В. Нові вказівки про будову св. Софії.

Пархоменко В. До питання про Аскольда і Дира.

Грушевський О. Черкаський замок і уряд в XVI в.

¹⁾ За рік 1924: „України“ кн. 1-2 (подвійна), 3 і 4; а 1925 кн. 1-2 подвійна, загального числа книги 8-11, і „Науковий Збірник“ за р. 1924 як XIX том „Записок б. Укр. Наук. Тов.“.

- Гермайзе О. Первісна історія заселення Полтавщини.
Грушевський О. До студій про с. Софію.
Гермайзе О. Праці Лазаревського по історії заселення Полтавщини.
Грушевський О. Наукова діяльність Лазаревського.
Ткаченко М. З історії розроблення Румянцівського Опису.
Грушевський Ол. Примітки до Кулішевої праці „Історія отпаденія“.
Грушевська Ольга Гр. Петр. Данилевський та його „Украинская Старина“.
Лазаревська Катерина. З історії Кролевецького цеху.
Грушевський Ол. Наукова діяльність академіка О. І. Левицького.
Ткаченко. М. Праця О. І. Левицького в Київ. Центр. Архіві.
Грушевський Ол. З наукового життя в Києві в 1870-х рр.
Ткаченко М. Вступ до огляду Київ. полку по Румянц. Опису.
Шамраїв С. Замітки з історії дружини.
Глушко С. Історичні погляди Куліша в добу „Основи“.
Грушевський Ол. З доби „Основи“.
Юркевич В. Селянські переходи XVI—XVII вв.
Лазаревська К. З історії цехів на Лівобережжі.
Грушевський Ол. З легенд про Ніфонта (XII в.).
Якимович. Кармелюк по актових джерелах.
Марковський М. Шевченко і Маркович.
Грушевський Ол. До концепції „Гайдамаків“.
Ткаченко М. Епізод з боротьби за Київ в 1147—48 р.
Грушевський Ол. Праці Антоновича по історії Києва.
Ткаченко М. Праця Антоновича в „Архіві Ю. З. Росії“.
Тулуб О. Член Кирило-Методіїв. братства Тулуб.
Грушевський Ол. З наукової спадщини Костомарова (рецензії на літературні твори).
Ткаченко М. Міжнародне становище В. Кн. Литовського в кінці XV в.
Грушевський Ол. Деякі архівні матеріали в Укр. Всенародній Бібліотеці.
Ткаченко М. Міжнародні звязки В. Кн. Литовського в кінці XV в.
Ткаченко М. Рада В. Кн. Литовського в дипломатичних зносинах з Москвою та Кримом в часи в. кн. Олександра.
Глушко С. Погляди Драгоманова на Шевченка.
Ткаченко М. До генези Шевченкових „Гайдамак“.
Грушевський Мих. П'ятидесятиліття „Историческихъ пѣсень“ Антоновича й Драгоманова.
Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцівської ревізії.
Грушевська К. М. Передісторична людина Америки, її техніка й культура.
Щербина В. З історії київського будівництва: нові будинки Лаври в 1720—30 рр.
Шамраїв С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1760-х рр.
Щербина В. До питання про найдавніший список літопису.

Глушко С. Нові історично-літературні матеріали з чернігівських збірок.
Клименко П. До проблем відношення міста й території на Україні
за Гетьманщини.

Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1760-х роках.

Гермайзе О. З чернігівського сучасного наукового життя.

Щербина В. Старі київські будинки.

Лазаревська К. З історії київських цехів.

Ткаченко М. З подорожи по Полтавщині (с. Сулимівка та м. Кре-
менчук) і по Катеринославщині.

Луговський Б. У „Десятуху“.

Сперанський. Ярославський збірник XIII в.

Щербина В. Два київських генерал-губернатори XVIII в.

Глушко С. Київські недільні школи.

Кравцов Д. Мазепа в українській історіографії.

Новицький М. Острів Хортиця.

Баранович Ол. З Волинської економічної старовини.

Грушевський Ол. Селянські переходи і гетьманська влада.

Юркевич В. З історії заселення Білоцерківщини.

Грушевський Ол. Міські земельні маєтки на Лівобережжі в пер-
шій чверті XVIII в.

Баранович Ол. Господарство Мнішків в першій половині XVIII в. в
Вишневським ключі.

Грушевський Ол. Чергові теми в розробленні Румянцівського Опису.

Баранович Ол. Господарство Мнішків: оренди.

Кравцов Д. Запоріжжя в перші часи колонізації.

Баранович Ол. Господарство Мнішків: збори.

Козловська В. З культу слов'ян-поган.

Савченко Хвед. Обрядовість пігмеїв та бушменів.

Щербина В. Україна та російський уряд у середині XVIII в.

Клименко П. Українська історіографія та її завдання.

Верзилів. З найдавнішої історії Чернігівщини.

Шугаєвський. З історії м. Чернігова.

Василенко М. Павло Полуботок.

Дубровський В. Селянські утечі на Лівоб. Україні наприкінці XVIII в.

Возняк М. Листування Костомарова з Кониським.

Житецький Г. Листування Костомарова про видання народніх кни-
жечок.

Грушевський Ол. З історії київського ратушного господарства
XVII—XVIII в.

Юркевич В. З історії заселення Звиногородщини.

Кравцов Д. Колонізація Запоріжжя XV—XVI вв.

Олександр Грушевський.

З міського господарства XVI в.

Топниця, воскобійня і воскові комори. ¹⁾

В давній Київській Русі бджільництво мало велике значіння. Дань давали Київським князям продуктами бджільництва і ці-ж самі продукти мали почесне місце в складі вивозу за кордон з руських земель. Посередництво в сій торгівлі між місцевим руським бджільництвом та закордонним купцем беруть на себе міста. Торговельні устава та торговельні умови, зав'язані Новгородом, Полоцьком, Смоленськом, добре свідчать про те, як багато уваги надавали торгівлі воском, яка корисна була ця торгівля для міст і якою спеціальною уважністю оточували провадження цієї торгівлі воском.

В торгівлі воском були деякі окремі моменти, які примушували поглиблювати цю уважність. Віск для продажу готовили в великих кусниках, штуках, а при тім легко було в бажанню збільшити вагу такого кусника, штуки, домішувати щось інше, менш цінне. Незадоволення купців та їх втрати бували в таких випадках значними, а через те, розуміється, виростала потреба заходів якомсь полагодити цю справу та забезпечити купців від великих втрат при такому ошуканстві в торгівлі воском. Скарги на нечистий віск приносились часто і приводили до заведення кари на тих німецьких купців, які-б привезли нечистий віск.

Місто звернуло увагу на ту небезпеку, яка впливала з того, коли-б віск набутий в його районі, в його купців одержав погану славу зіпсованого, фальшованого. Наслідками цього обвинувачення були-б оминання цього міста, бойкот цих купців, і місто і місцеві купці втратили-б дуже важні для них торговельні звязки та стосунки з закордонними містами та торговельними центрами. Це загрожувало великими втратами, доводилось шукати відповідних засобів, щоб допомогти.

Вихід був, це заведення контролю з боку міста над торгом воском. Місто вже раніше втручалось в різні галузі торгу, гарантуючи вірні міри при переведенню торгу (вага, важниця, відро). Але тепер було ще спеціальне завдання: гарантувати самий віск, його чистоту, відсутність усяких домішаних речей. Цьому, в цій справі мав допомогти міський штемпель, міська печатка, як свідоцтво перевірки та контролю.

¹⁾ Студія ця призначалась до „України“, кн. 3 за р. 1918, і була вже вискладана, але потім вискладані і видрукувані аркуші були знищені і не побачили світу.

Ця процедура складалась з двох окремих моментів: окремі кусники воску стоплювались в одну більшу штуку, а далі на таку штуку накладали міську печатку; так з'явилися окремі майстерні для переведення сих операцій, топниця та воскобійня, де і переводилися ці операції над воском. Розуміється, печатку міську на штуках воску треба було оберегати від фальшування і треба було завести гострі кари на тих, хто став-би фальшувати міський штемпель, печатку, і збавляти ці заходи коло контролю всякого значіння та впливу. Дійсно, така кара була заведена і переступників цього припису карали за злочин.

Топниця і воскобійня стали ознакою всякого упривилеюваного міста, яке отримувало від влади привилеї. У Львові ця практика відома вже з половини XV в., *woskobijnia*, *cerapressorium*, функціонувала з того часу, як можна це простежити по актах. ¹⁾

В привилеях на магдебурзьке право такі топниці зазначаються дуже часто. „А тамъ же тежъ будуть мати капницю (Полоцьк), и тежъ капницю (Мінськ), *cameram cerae liquefactoriam construere* (Луцьк), *liquefactoriam cerae* (Берестє) ²⁾. В деяких випадках ясно зазначено, що топниця і капниця мають ту-ж саму мету: в грамоті м. Дорогичину на магдебурзьке право надано *cameram cerae liquefactoriam, alias szapnicza*. ³⁾

На стоплений віск накладали міську печатку, яка і мала значіння за-для гарантії чистоти воску. „И весь воскъ стоплений тамъ же печатью ихъ мають назнаменовати и зъ того ужитки къ посполитому доброму ховати (Полоцьк), каждый воскъ топлений печатью мѣстскою мають знаменовати (Полоцьк, Новгородок). ⁴⁾ Те-ж саме і в латинських актах містам, наприклад, в грамоті місту Дорогичину на магдебурзьке право надається міській громаді право знаменувати штуки воску: *et ceram liquefractam signo notābunt*; в грамоті Луцьку — *et ceram liquefractam signo eorum notare*. ⁵⁾

Стопленому воску надавали певну форму, формували його в воскобійнях, забивали віск, надаючи йому певну форму. Так з'явилась назва — забой восковий або воскобійня: „и воскобойню на забиванье воску и вагу и померное теж постриганье суконь, колько ихъ можетъ быть у месте“ (Воїнь). ⁶⁾

Топлення, забивання та печатання воску були тими операціями, за які клієнти давали певний невеликий збір і ці гроші йшли на користь міському вряду. Відносно них, цих грошей, робили і спеціальні зазначення в грамотах „и зъ того ужитки къ посполитому доброму ховати“ (Полоцьк). В грамоті м. Луцьку зазначено з приводу воскобійні — *et ceram liquefractam signo eorum notare, ex quibus advocatus nulla percipiet comoda*. ⁷⁾

¹⁾ Хоч, може, закладено її раніше: думку цю висловлено у М. Грушевського І. У. Р. VI, с. 171.

²⁾ АЗР І. с. 181 Арх. ЮЗР. V. I. с. 14. Акты Л. р. госуд. № 3.

³⁾ Леонтовичъ. Акты № 371.

⁴⁾ АЗР І. с. 181. II с. 77.

⁵⁾ Леонтовичъ. Акты № 371. Арх. У. I. с. 14.

⁶⁾ АЗР. II с. 94. Акты Л. р. госуд. № 159.

⁷⁾ Арх. У. I. с. 14.

Робили часом навпаки зазначення про приналежність прибутків з воскобійні до вїтївських прибутків. Митник смоленський Ів. Новокрещений одержав звичайні вїтївські „платы и доходы и съ тою воскобойною и капницею“ (1503 р.). ¹⁾

З передачею митникам в оренду митних комор з деякими іншими прибутками передавали також і воскобійню, разом з митними коморами: воскобійня в таких випадках ішла разом з іншими джерелами прибутків. В Пинську „жидам пинськимъ“ дано було на рік в оренду митні комори, корчми і між іншими прибутками також і воскобійню, як і інші пожитки, які „ку тымъ мытомъ нашимъ здавна прислухалы и по тые лета ихъ ку скарбу нашому выбирано“ (1548). ²⁾

Беликий розмір торгівлі воском звернув увагу вряду, який шукав нових джерел для поповнення свого скарбу, звичайно пустого в ті часи. Думка пішла тим самим шляхом, як у справі торгівлі сіллю. ³⁾ Так приступлено було до заведення комор воскових.

Дві цілі мали комори воскові: одна, яку і інші комори митні мали, стежити за торгівлею воском і збирати накладене на віск спеціальне воскове мито до скарбу господарського. Діяльність цих воскових комор в багатьох відносинах нагадує організацію та діяльність митних комор. ⁴⁾

Той-же самий контроль за торговельним рухом, за купцями воском, такий-же догляд, щоб не обминали такі купці воскових комор, щоб не провозили воску без оплати відповідними ставками мита, такі-ж засоби загальмувати тих, хто уникав митні воскові комори. Місцевій людності доручалось всяким чином допомагати восковій коморі, як це доручалось і в відношенню інших митних комор. Мешканцям пов. Володимирського нагадано, щоб вони не робили перешкод коморі восковій в князівській в Турійську, оминаючи та шукаючи нових шляхів і доріг через Володимир. ⁵⁾

Поскілки восковим коморам доручалось „обмитити“ віск, який вивозили за кордон, постільки треба було повідомляти їх про всі випадки, коли віск дозволяли вивозити безмитно, цеб-то без оплати митом.

Різні особи отримували дозвіл на провіз воску за кордон. В одному з таких реєстрів на безмитний провіз воску за кордон знаходимо такі згадки: „Михайлу Сенковичу, боярину полоцкому, 4 берковески воску пропустити до Риги. Паней Юрьевой Пацовича 60 каменей воску до Полски. Старостиной луцкой кнегини Семеновой Юрьевича господарь дозволиль 10 каменей воску за границу пропустити. Восковничимъ и соляничимъ луцкимъ Мишку Палчиковичу, а Нисану, а Авраму, а Мордасю господарь дозволиль за границу пропустити 4 стуки воску, имъ по стуце (кожному?)... Восковничимъ берестейскимъ Данку а Михелю а Васку а Игуде дозволено за границу пропустити 4 стуки воску, имъ по стуце (кожному?)... Васку Дашковичу 2 штуки воску

¹⁾ Леонтовичъ. Акты № 651.

²⁾ Алекс. Грушевский. Пинское Полѣсье № 46.

³⁾ Див. в мой статті „Соляні комори“ Україна 1917 р. III-IV с. 11-18.

⁴⁾ Див. в мой статті „Митні комори“ Україна 1918. I-II.

⁵⁾ Archiw. Sang. III № 117. (1514).

за границю пропустити до Кгданска... Маршалку дворному пану Григорю господарь дозволив штуку воску пропустити безмитно... Пану Андрею Якубовичу Немировича двести каменей воску господарь дозволив пропустити безмитно".¹⁾ Як бачимо, виказ упривилейованих осіб досить великий і між цими особами згадано впливові особи, які провадили торг воском.

Таким дозволам провезти віск безмитно вели спеціальні реєстри, в яких завжди можна було зробити відповідну справку. „На память, кому господарь, е. м., дозволив стуки воску за границю пропускати, индикть 12... Восковничимъ и соленичимъ Луцкимъ, Мишку Палчиковичу а Нисану а Авраму а Мордасу господарь дозволив за границю пропустити 4 стуки воску, имъ по стуцѣ... Восковничимъ городенскимъ Ганусу а Федку бурмистру а Игуди Богдановичу а Лазару дозволено пропустити 4 стуки воску, имъ по стуцѣ... Восковничимъ володимирскимъ: Федку Лудовичу а Манку жиду по стуцѣ воску за границю имъ пропустили. Восковничимъ берестейскимъ: Данку а Михелю а Васку а Игуди дозволено за границю пропустити 4 стуки воску, имъ по стуцѣ“.

Записували „про память“ і окремі дозволи. „Тежъ у Варанехъ выпустилъ е. м. добровольне за границю войту виленському Счикаю три стуки воску по 50 каменей и о томъ е. м. до пана Аврама жъ писалъ, абы казалъ пропустити (через комору)“.²⁾

З листом на безмитний вивіз воску за кордон купець або служебник пана з'являвся на восковій коморі і провозив віск, не даючи мита: безмитний лист заносили до книги восковничого і це потім при складанню справоздання мало певне значіння, бо по цьому зменшували загальну суму виплати з комори.

При складанню справоздання брали певний термін для більшої вигоди в підрахуванні і рахували за рік або півтора або два роки.

З воскової комори Володимирської складали справоздання соляничії та восковничії володимирські Хведько Лудовин та Станислав та Майко: держали вони комори ці півтора роки, починаючи від „Матки Божое первое, которсе свято было инд. 11 до Трехъ-Кролевъ, которсе свято инд. 12“; за ті 1½ роки зібрано всього було з воскової комори 23½ к. гр., окрім того, п. Бонару випустили 21 кам. воску.³⁾

Луцьку комору воскову держали восковничі Труш та Нисан Семшич та Ребинко Левієвич.⁴⁾

Иноді воскові комори передавали на спеціальних умовах. Ось приклад:

Аврам Езофович, завідуючи соляною коморою Ковенською, видав на розказання в. князя більш, ніж отримав прибутків з комори: таким чином в. князь лишився винний Езофовичу 5630 к. 50 гр. Щоб покрити цей борг, в. князь вирішив дати Езофовичу держати „къ вѣрной руцѣ до тихъ часовъ, поки онъ тую (суму грошей) съ тыхъ коморъ выбереть“. Так передано разом

¹⁾ Акты Лит. рус. гос. № 124.

²⁾ Бершадскій III, № 85.

³⁾ А. Ю. З. Р. II № 95.

⁴⁾ А. Ю. З. Р. № 96.

Езофовичу комори — воскову і соляну Полоцьку, воскову Смоленську, соляну Ковенську. Коли Езофович вибрав ці гроші, які йому лишився винний в. князь, він сповістив про це в. князя, що „тую вышереченую суму 5630 к. 50 гр. собѣ съ тыхъ коморъ сполна выбралъ и вжо есмо ему тое сумы пенязей ничего не остави винни“. В. князь відложив остаточне підрахування з Езофовичем, „поки, дасть Богъ, будемъ увъ отчизнѣ нашей, В. Кн. Литовскомъ“. 1)

Мати справу з окремими лише восковничими вряд вважав для себе не дуже вигідним і через те виникла гадка про певне об'єднання діяльності цих воскових комор. Восковничому і соляничому берестейському Михелю Ребинковичу в 1509 р. доручено брати гроші з інших воскових комор, Луцької, Володимирської, Дорогицької і Берестейської, і вже Михель Ребинкович має виплачувати сам по квитанціях князям, панам і дворянам, а після того складати лист з тих виплат. Обістку, яку беруть від воску та соли, мають ділити по половині, половина митникам, половина Ребинковичу, і з цих грошей мають оплачувати видатки різні по посилках потрібних людей та переїздах в справах воскових комор („и съ того Михель самъ маеть къ намъ ѣздити и тежъ посылати для потреби“). 2)

Ці спеціальні умови передачі воскових комор відбивались при складанню справоздання про діяльність воскових комор і зазначувались агентами влади при ревізіях діяльності комор.

По цих справозданнях можна простежити загальний хід діяльності воскових комор, що було їх основною діяльністю передовсім обмичувати віск, який переходив цими торговельними шляхами.

Ось умови збирання мита з воску, як зазначено їх в листі в. князя до старости городенського п. Яна Юрєвича і вїйта міста Городна в справі передачі воскової комори жидам Ігуді й Лазарю разом з міщанами городенськими „къ верной руке“ в м. Городні. Доручено їм „воски отъ насъ (господаря) завести“, починаючи з свята Якова в р. 1507. З кожного каменя воску мають брати восковничі по 6 гр. на господаря. Міські власті мають стежити за тим, щоб усі купці, які торгують воском, давали „тоть доходъ нашъ подлугъ тое вставы“; хто захотів-би везти віск за кордон, не даючи тих 6 грошей від каменя, той втрачає свої воски, їх забирають на господаря. Міські власті повинні в усьому допомагати тим восковничим і не тільки не робити кривд, але й обороняти від кривд з боку інших. Судити восковничих має сам господар, а не міські власті. 3)

Для характеристики розміру провозу ось кілька цифр про Полоцьку комору: за один рік за кордон пропустили 14.411 каменів воску, за другий рік 4.812 каменів, воскових пенязей взяли за перший рік 1.441 к. 6 гр., за другий 481 к. 12 гр. 4) (підрахунок коло 1509 р., без ближчого зазначення року), як бачимо, цифри не рівні:

14.411 камен.	1.441 к. гр.
4.812	481; 33,4%

1) Бершадскій III № 71.

2) А. Ю. З. Р. II № 98.

3) Акты Л. р. госуд. № 122.

4) Акты Л. р. госуд. № 157.

Подібні-ж підрахунки робили і для інших комор, по Виленській за 4 роки, кінчаючи 1522 р., по Ковенській за 4 роки теж.

Ось, наприклад, по Ковенській коморі за час від „шестого индикта воску пропушчно за 13 місяцей — 2623 кам.“.

Другого року — 1424 кам., в слідуючий рік — 500 кам., далі — 2062 кам.

Як бачимо, вагання теж досить значні: 2623, 1424, 500, 2062: в рік найменшого провозу пропущено лише 19⁰/₁₀ того, що пропущено в рік найбільшої діяльності Ковенської комори.

Приглядаючись до діяльності Виленської комори, такої великої одміни по роках не бачимо: 20.004¹/₂ к., 14.281¹/₂ к., 15.180 к., 15.481 к., всього 65.947 кам. за ці 4 роки. ¹⁾ Отже сума найменшого провозу воску становить, як бачимо, 70⁰/₁₀ найбільшого, а не 19⁰/₁₀, чи 30⁰/₁₀, як в інших випадках.

З загальної суми воску, який було пропущено через комору, треба було відтрити те, що пройшло безмитно, по листах господарських про безмитний провіз воску через комори.

Збираючи мито воскове від провезеного воску ²⁾, восковничі мусіли разом з тим зазначувати і всі випадки провозу воску без оплати митом. Хто мав лист на безмитний провіз воску, показував цей лист на восковій коморі і в звязку з цим отримував дозвіл на безмитний провіз воску. В записках восковничих залишались про це певні замітки, по яких можна було потім зробити загальний підрахунок: „воску прошло чересь Ковень безъ мита 100 штукъ и 20 и 5“. ³⁾

В восковничих на воскових коморах збирались партії воску від тих транспортів воску, які перевозили за кордон купці В. Князівства. Подібно тому, як з митних комор митники давали, по розказаннях в. князя, певну кількість воску, так і восковничі видавали віск певним особам по наказах агентів в. князівського скарбу. Пригадаємо, як пинські митники давали щороку „до скарбу через руки старости (окрім грошей) 25 каменей воску топленого на пинскую вагу“ ⁴⁾, причому було призначено і спеціальний термін для видачі того зазначеного воску. ⁵⁾

Всі такі видачі воску старанно зазначали митники в своїх книгах, щоб потім можна було поррахувати при підрахунку з комори. Ось приклад такого запису: „Зубу далъ 18 каменей воску сырого, а соли купиль 100 и 30 бочок“ ⁶⁾... А ось така-ж замітка, але вже з переведенням на гроші — „воску на квита выпустиль 2401 кам. і 10 восков, за то мита 240 к. 7¹/₂ гр. (обрахунок і лічба Гануса Судормана з комор соляних і воскових 1522 р.). ⁷⁾

¹⁾ Акты Лит. рус. гос. с. 178.

²⁾ Наприклад, „отъ каменя по 6 гр.“. Підрахунок Виленської комори. Акты Лит. рус. госуд. с. 178.

³⁾ Бершадскій III № 33.

⁴⁾ Алекс. Грушевскій. Пинское Полѣсье № 52.

⁵⁾ Алекс. Грушевскій. Пинское Полѣсье № 60.

⁶⁾ Бершадскій III № 11.

⁷⁾ Акты Лит. рус. гос. № 157.

З мита провезеного через комору воску складались певні грошові суми, на які і давали відповідні асигнування з в. князівського скарбу певним особам.

Комори воскові дуже часто передавали митникам разом з коморами соляними і через те і операції спільно робили з прибутками комор соляних та воскових.

Дуже часті були доручення митникам сплатити з прибутків комор по в. князівських квитках певні суми грошей тим або иншим людям. Господар давав таке доручення митникам, які відали соляні і воскові комори і збирали на себе прибутки з цих комор.

На соляні та воскові комори переносили виплати службним людям за їх служби князям, панам, дворянам. Робилось це в формі квитанцій, які давав скарб тим особам, що мали одержати заплату, а вже ці особи звертались з цими квитанціями до митників соляничих та восковничих і ті виплачували зазначені суми грошей.

По розпорядженню в. князя давали певні суми-асигнування з воскових грошей на певні цілі. Ось, наприклад, з воскових пенязей виленських: „в Занка... а Вондрея, восковничихъ виленскихъ, взялъ с коморы Виленское, почонъ отъ тогожь светого Балтромея, которое свето было тогожь индикта третегонадцать, до Великодня, которое свято было индикта четвертогонадцать, тысячу копь грошей“... ¹⁾

Це брав підскарбій на потреби скарбу, на потреби держави, а витрачав їх „на листы и на устное росказанье (в. князя) княземъ и паномъ и службнымъ и дворяномъ нашимъ и на иные потреби наши“.

Бували грошові видачі з сум воскових комор і на потреби міст. Можна зазначити, як місту Луцьку після пожежі було дано частину прибутків з комори соляної та воскової на опрау міста: протягом 10 років давати до скарбу 300 к. гр., а 200 к. гр. брати „на опрау мѣстскую и на въспоможенье домовъ своихъ“, а в перший рік навпаки — 200 к. до скарбу і 300 к. на міські видатки, звязані з будовою після руїни. ²⁾

Воскові комори мали гроші, а через те могли припасати і инші речі потрібні для службних та для скарбу. Таким чином з'являються в записах видач з воскових комор різнорідні речі — адамашка, постав сукна певного гатунку. Ось приклади: „Ивашку Есьмановичу 8 копь грошей у жида Михеля за поставъ сукна колтришового за долгъ, зъ восковничихъ пѣнязей... Пану Петру, кухмистру, 60 копь, въ него-жь (въ Оврама), зъ восковыхъ пѣнязей... Александру Гошьскому 14 локоть адамашьки (въ) восковничихъ виленскихъ... Татарину цареву Болгаиру 4 гривъны грошей на выправу зъ восковыхъ и соляныхъ пѣнязей Берестейскихъ, въ Михеля... Толмачу Макару 30 копь зъ восковыхъ пѣнязей — Берестейскихъ въ Михеля... Писару, пану Ивану Сопѣзѣ 12 копь за долгъ у Игуды въ Городнѣ; ему жъ поставъ сукна лунского зъ

¹⁾ Акты Лит. рус. гос. № 133.

²⁾ А. Ю. З. Р. II № 115.

восковихъ и соляныхъ пѣнязей въ Михеля въ Берести... Дьяку Богдану 7 локоть сукна лунского зъ восковихъ и соляныхъ въ Берести, въ Михеля".¹⁾

Як бачимо, в восковничих можна було отримати різні потрібні речі.

Справоздання з воскових комор здавали звичайним шляхом, як і з інших комор митних та соляних.

З воскової комори Виленської здавали справоздання Івашкові Сопізі 15 січня інд. 12 (1508). Занько городничий та Андрій Минцар від свята трьох Кролів в інд. 11 до свята Трьох Кролів в інд. 12 всього зібрали 2387 к. 24 гр.²⁾

З воскової комори Берестейської здавали справоздання восковничії берестейські Михель Ігуда, Васко Грішник. В попередній підрахунок дали в князю 321½ к. гр. В 1508 р. підраховали за час від Громниць до Трьох Кролів, за 3 ярмарки: Громниці, Святки, Шимона-Юди, вийшло по підрахунку з воскової комори всього 346 к. гр., окрім того, що було видано Козці 1649 каменів воску; Козка, отримуючи цей віск, видавав квитанції на віск, „квитокъ“ передано Івашкові Сопізі: „тотъ его квитокъ я маю, естли Богъ дасть здоровье, въ Краковѣ передъ паном Бонаромъ вказати“. Зазначено в справозданні Берестейської воскової комори і віск пропущений безмитно („много воску ему жъ пропустили“): по квитанціях, які у Козки, пропущено воску 987 кам.³⁾

З воскової комори Луцької пораховано, що за 2 роки вивіз Козка на п. Бонара 4617½ кам. воску. Окремо видано грішми п. Михелю. на потреби в. князівські та по квитанціях 66 к. 44 гр. (1509 р.).⁴⁾

З воскової комори Володимирської вираховано, що за 2 роки взято всього 23½ к., пропущено воску Бонара 21 камінь (1509 р.).⁵⁾

З воскової комори Городенської вираховано, що за 2 роки одержано всього 177 к. гр.

З воскової комори Дорогицької вираховано, що за 2 роки взяли: п. Хведко в перший рік 35 к. гр., які передав Михелю в заплату більшої суми грошей, та п. Михель взяв „въ Дорогичинѣ особно 35 к. гр.“.

З Полоцької воскової комори здавали справоздання в 1507 р. за час від „Николина зимнего до Илина дня“ зібрано 1089 к. 15 гр. З того дали підскарбію Хведьку—510 к. гр. Воску купили—100 каменей за 331½ к. гр. Видали на ез та на інші речі—6 к. 45 гр. Є, окрім того, віск готівкою і гроші готівкою:⁶⁾ 206 кам. і 241 к. гр. Підрахунок зроблено, дійсно, вірно.

З Смоленської воскової комори здавали справоздання за 20 місяців без 8 днів, від січня 1507 аж до вересня 1508 р. Зібрано всього 1386 к. 10 гр. З того послали до Андрія Минцаря до Вильни 493 кам. воску на 493 коп. гр. В. князю послано грішми 105 к. гр. один раз та другий раз 400 золотих чер-

1) Бершадскій III № 50. 1506-1511 рр.

2) А. Ю. З. Р. II № 92.

3) А. Ю. З. Р. II № 92.

4) А. Ю. З. Р. II № 94, 96.

5) А. Ю. З. Р. II № 94, 95.

6) Акты Лит. рус. гос. № 98.

лених, потім меду сирого на 31 к. 49 гр. Службним видавали по квитациях, дали також старості Смоленському — 2 к. гр. ¹⁾).

З Полоцької воскової комори здавали справоздання про прибутки в 1509 р., здається, за 2 роки: в перший рік зібрали з перевезеного закордон воску 1441 к. 6 гр., в другий рік 481 к. 12 гр., всього 1922 к. 18 гр. В цім підрахунку дано лише суму прибутків, без видатків. ²⁾)

З Ковенської соляної комори п. Аврам здавав справоздання про прибутки та видатки за два з половиною роки 1507-1509: в кінці зазначено „на то дано ему визнанье а отведено на коморе соляной и восковой Полоцкой и Смоленской к верной руде“.

Такі справоздання воскових комор, а їх можна було-б навести далеко більше, ясно показують сферу діяльності комор, організацію і ту роль, яку ці комори грали в загальній фінансовій системі В. Кн. Литовського, збираючи гроші для потреб скарбу державного, виповнюючи доручення скарбу та виплачуючи гроші по квитациях господарських службним та врядовцям.

¹⁾ Акты Лит. рус. гос. № 121.

²⁾ Акты Лит. рус. гос. № 122.

Ол. Баранович.

З історії заселення Південної Волини.

Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI-XVII вв.

Південна Волинь, долина горішньої Случи та її допливів Ікопоти та в більшій частині Хомору, також верхів'я Півд. Бога, на початку XVI в. виступають під назвою Кузьминської волости чи Кузьминського повіту.

Точні границі цього повіту важко зазначити, перш за все тому, що в наших джерелах бачимо цей повіт вже в час розпаду, коли окремі частини цієї волости відпадають від загального складу, приєднуються до сусідніх панських волостей, або сами стають новими волостями. Можна тільки зазначити, що на півночі границі повіту доходили аж до Лановець—верхів'я Горини, Двірця та Білгородки, на Горині-ж, недалеко Заслава, ішли коло Заслава між Горинню та Хомором і з заходу доходили до Збруча, а з півдня переходили границі Волини, захоплюючи частину Поділля.

Так само мало ясного і про життя цієї околиці навіть у XV в., наші джерела мало дають для вияснення цього питання. Можна зазначити, що Кузьминський повіт був на території колишньої Болоховщини, коли прийняти для неї тлумачення проф. Дашкевича, що в Волинській його частині границі досить точно збігаються з границями Болоховщини. Отже, заховують своє значіння для Кузьминського повіту ті-ж самі пограничні умови, за яких жила Болоховщина колись раніш. Ця волость вже пограниччя Волини, має в актах назву України. Тут найближче з земель Волинських до степу. Проходить тут теж одна з галузів татарського степового Чорного шляху. Жили тут неспокоїно, турботно, завсіди виглядаючи ворога з дикого степу. Про Олексу Сковородку, одного з тутешніх землевласників, говорили, що він заліг на самім шляху татарським, наставляючи груди свої (Акт. Зап. Рос. I с. 378). Про Кременець 1536 р. говорить, як про дужу фортецю в самій брамі ворогів поган. З цього можна гадати, що своїм побутом ця країна цілком відрізнялась від інших частин Волини. Колишній осередок цієї країни Кузьмин занепав наприкінці XV в., натомість виступив наперед Красилів, новий осередок району.

Поскільки місцеве життя йшло зовсім відмінно від життя центральних країв, безпечних, давно і добре заселених, постільки і вряд мало знав, що тут робилось і як ішло життя. Сталих і постійних відомостей не завсіди можна було набрати про це пограниччя. В досить пізнім акті 1517 р. королівська

канцелярія не може цілком докладно перерахувати тамтешні поселення та зазначити їхній стан. В актах названо їх то *villae*, то *residuum villarum*, *alias sieliszczce*; можна гадати, що вряд не зовсім певний, чи ті поселення існували, чи вже перестали існувати під той час. Інший рядок того-ж-таки документу говорить зовсім ясно, що вряд центральний не мав докладних відомостей про тутешнє життя (Ar. Sang. III: 156). Про ту-ж саму відірваність та окремішність краю говорить і пізніший документ-ревізія замку Кременецького 1545 р. Хоч Кузьминську волость і зазначено в складі Кременецького повіту, але ревізор при ревізії замку і його волости не торкався її зовсім. Не було, певне, й відповідного доручення від уряду. По дорозі з Кременця до замків Поділля ревізор вирішив сам списати стан волости, як вона виглядає та скільки сіл до неї прислухає. Але й тут на місці ревізор не впорався з своїм завданням. Записи його мають зовсім побіжний характер, зазначено відомості такі, що перечать одна одній: декотрі села згадано по кілька разів з відмінними вказівками, то Кобиле вважається за село, а то за пусте селище; то Клітна в однім місці рахується за кн. Заславськими, в другім за кн. Острозькими (Zr. dz. VI: 106-107). Додати, що назви сіл явно перекручені і ревізор не мав спромоги їх перевірити. Ревізор навіть не міг вияснити таке важливе питання, куди йдуть прибутки з волости: він пише за переказами людей, що грошові прибутки бере Семашко, староста Кременецький (Zr. dz. VI, 106-107).

Про тодішній стан околиці соціальної і ми, на жаль, мало певного можемо сказати.

Зазначити треба, передусім, велике число дрібного землянства та боярства. Це первісна верства Кузьминської волости, магнати з'явилися вже згодом, як пізніша верства. Від початку XV в. дійшли до нас деякі надання на села цієї волости. В 1420 р. служебник князя дістав Новоставці (Ar. Sang. I, 25-29).

Також були в землянських руках Цеценівка, Котюржинці, Захарівці (Ar. Sang. I, 39). Поруч землянів прийшлих, можна зазначити й місцевих людей, що в їх прізвища однакові з назвами сіл. Так відомі два брати Зозульки і поселення Зозулинці, Сквородки з Сквородок, Семеренко з Семеренок (Zr.dz.-VI, 106-107). Ці бояри мають по селу, хіба один знайдеться, що має 2-3 сіл. Крім таких багатших, зазначено досить менших, бідніших, яких було по кілька на одне село.

У військовім відношенні всі ці земляни і бояри були помітною військовою силою. Всі вони були під Красилівським замком і підлягали його військовим наказам. Особливу вагу мали ці кадри в місцевій головній боротьбі проти степу. Коли, побоюючись татар з дикого поля, піднімають всі місцеві сили, велике значіння надають півд.-волинській шляхті, поштам князів волинських, та слугам, що до Красилівського замку прислухають. Як місцеві землевласники, ці бояри добре знали умови боротьби та переслідування степового ворога з здобиччю взятою в їхніх маєтках.

Друга риса півд.-волинського життя в зазначених границях це відсутність міст у XV в. Вже сказано про центр Красилів, та з нього не місто, а замок, і його цілком справедливо так і звуть в актах того часу. Маємо звістки ще про

деякі замки, але не про міста, їх і не звать містами, маючи на увазі характер поселень.

На початку XVI в. в місцеве життя помітно вливається нова сила. Великі частки Кузьминської волости переходять тепер до магнатів. В півд.-східн. частині закріплюється Острозький Кост. Ів., в півн.-західній Заславський. Менші землі — Сенюти, Лабунські, Човганські, Ярмолинські.

При potwierdженню прав Острозького на надані землі помітно заміри влади завести тут нові відносини. Місцеві бояри тепер поставлені в залежне становище, вони мають слухати і служити новому панові, якому дано землі разом з їхніми невеликими маєтками. Коли не бажають опинитися в залежності від нового пана, можуть відійти, взявши вільно всеньке рухоме майно та залишивши в порядку все нерухоме (1517. Ar. Sang. III, 156). Намічені плани, одначе, не зразу довелось перевести в життя, на якийсь час довелось їх відкласти. Грунтовних змін в володінню поки-що не бачимо.

Новий рух починається перше в західній частині, що залишилась при Кременецькому замку. На правих допливах горішньої Горини — Жерди, Буглівці за господарювання на Кременеччині біскупа Виленського і Бони починається велика організаційна робота, селища знов заселяються, осаджуються нові села.

Але в той час коло Красилівського замку все залишається по-старому. Бояри поки-що залишаються, як раніше, ревізія 1545 р. мало не по всіх селах бачить власників, які прислухають до Красилівського замку та підвладні кн. Острозькому. Про будування міст ще немає звісток. Дозвіл на ярмарки використано, заснувавши ярмарок в Красиліві.

Інтенсивного магнатського господарювання ще не помітно в першій половині. Важко навіть розібрати, кому належать окремі села, чи Заславським, чи Острозьким, чи иншим власникам, так доводиться сказати про села Клітна, Михиринці. І при тій неясності володіння, здається, немає суперечок між сусідами за ці маєтки. Очевидно, що володіння цими маєтками не звязано з великими реальними вигодами, з-за яких і доводилось-би вести боротьбу. Можна нагадати тільки суперечку між кн. Заславськими і кн. Беатою Ілліною за с. Тернавку: причина в тому, що кн. Заславський заселив сумежне село Зубівці виходячи з Заслава. Голосна суперечка між кн. Кузьмою Заславським і кн. Беатою захоплювала країну на півд. від Заслава, коло Сульжина, а ще далі південну околицю не захопила.

Чому князі Острозькі мало виявили енергії в зазначенім районі в цей час?

Може кн. Костянтин був зайнятий державною службою, військовими походами, обороною zagrożеного фронту, а кн. Ілля та Беата занадто були зайняті своїми процесами.

Може опанування нової країни відбувалось повільним темпом, займали поступово одну стратегічну лінію за одною, зміцнюючи їх замками. Підтверджує цю гадку хід робіт по укріпленню з півдня певної лінії по середній Случі, Хомору, горішній Горині. Будували та укріпляли замки та міста, як Звягель, Полонне, Сульжин, Ямпіль і як форпост на Тетереві — Чуднів (Ar. Sang. III: 274). Більш енергії до цього прикладали за 1540-х років.

Поворотним моментом в цьому напрямі були 1560-ті роки, було це одночасно з заснуванням Костянтинова.

Магнатському господарюванню бракувало опірною укріпленого пункту, для місцевої людности надзвичайно важливе питання це захист від татарських нападів.

Фактично до цього часу південна Волинь була відкрита татарам. Подільські та брацлавські замки розташовані були зрідка, та ще й у поганому оборончому стані перебували.

Лінія оборони південної Волини, як ми вже були завважили, ішла по Случі, Хомору, Горині. Поки-що тут у першій половині XVI в. не було кому прийняти та видержати натиск татарських нападів. З Красилова не був поважний пункт оборони і потребу закласти нове укріплення видно ще в 1517 р.

І ось тепер кн. Костянтин Острозький мусів шукати для цього укріплення місце. Він звернув увагу на Колищинці, що лежали в трикутнику між Случею та Ікопог'ю й являли, як на ті часи, добре захищений пункт на лінії півд. Случи між Красиловим та містом Остроподем. Підтримати Красилів, Остропіль, Любар, збудувати на цій лінії Костянтинів, як міцну фортецю, таке було чергове завдання того часу: коли-б це здійснити, була-б лінія укріплень по долині півд. Случи, розложених одне від одного на віддаленні в 20-30 верстов.

Кн. Костянтин набував Колищинці як-раз, щоб заснувати місто. В січні 1561 р. куплено Колищинці за велику — як на тодішні умови — ціну за 5000 коп лит. гр. В березні місяці вже кн. Костянтин сповіщає короля, що в тім селі вже місто почав садити та замок будувати, дістав в звязку з цим 23-III 1561 р. грамоту на заснування міста та заведення ярмарок, а в той самий день і грамоту на магдеб. право (*Summariusz document. ad bona tractus Stary-Konstantynów*). Покладаючи так багато енергії і матеріяльних витрат в цю нову справу, кн. Костянтин десь у 1560-х роках надав і своє ім'я новому місту.

Не помилився князь Костянтин, вибираючи місце, — нове місто дуже швидко росло. Через 9 років, в 1570 р., плачено з міста побору з хат міських 188 по гр. 20, з 3 перекупнів, з 17 комірників, з 105 ремісників, 14 товаришів ремісників, 35 городників, 136 халуп убогих, 4 млинових кол (Zr. dz. XIX 28), додати ще тенденцію поборових реєстрів зменшувати економічні факти, щоб менш давати побору. В 1577 р. плачено з домів ринкових 43, півдворищних господарств 156, городників 18 (тих, що потроху ріллі мали), городників 59, хат ремісників 82, перекупнів хат 20, всього хат 380 (Zr. dz. XIX: 43). В 1583 р. хат показано 413 (с. 128).

За короткий час з села виріс великий заселений пункт. Хоч і не можна цілком покладатись на поборові реєстри, з огляду на їх тенденцію до зменшення, але за браком інших джерел треба використати це, порівнюючи з станом інших міст того-ж краю. Підраховуючи число хат по інших важніших містах на Волині, не беручи Луцька, про який нема таких звісток для 1583 р. бачимо, що тодішній Костянтинів займав між містами на Волині третє місце щодо числа хат. Він мало чим менший від Кременця, в якому нараховано в 1583 р. 421 хату (Zr. dz. XIX, передмова 59-61).

Поруч зростання міста йде теж і зріст околиці. Як узяти околицю в радіусі верстов 15, можемо завважити, що з'являється багато нових поселень. Так з колишніх пустих селищ 1545 р. (*Zr. dz.* VI, 106-107) заселені в 1583 р. та платять податок — 1) Сахновці, платиться тут з 11 димів та 9 городників, 2 кол вальних, 1 фолюша; 2) Свинна, з 14 димів, 8 городників, 1 кола дорочного; 3) Гребенинки, тут платиться з 13 димів, 6 городників, 1 кола. Разом з тим з'явилося досить нових поселень, з них платиться в 1583 р. так: 1) Писарівка, з 3 димів, 4 городників; 2) Красносілка, з 9 димів, 7 городників, а згоріло в 1582 хат 11; 3) Чернятин Вищий, з 11 димів, 5 городників; 4) Лагодичень, з 2 димів, 6 городників; 5) Григорівка, з 19 димів, 9 + 4 городників, отаман крім того; 6) Попівці, тут дається з 17 димів, 11 городників, 1 кола дорочного; 7) Новоселиця, з 3 димів, 5 городників; 8) Демковець, з 12 димів, 5 городників, 2 ремісників; 9) Старики і Новики, з 41 димів, 14 городників (*Zr. dz.* XIX, 128-130).

З заснуванням міста ясніше виступає господарювання магнатське в цьому районі. Виявляється точніш залежність людности, підкреслюються границі володінь Острозьких, Заславських, Збаразьких та інших. Територію поділено на окремі панські ключі, на волості. Боярське господарювання ліквідується: раніш мало не в кожному селі були бояри, власники земель з підданими, в 1583 р. на 43 поселення Костянтинівської волости показано їх лише 3, між ними 2 мають лише частину села.

Таким чином, перші десятиліття другої половини XVI віку це був час перелому в житті південної Волини, перелому великого в справах оборони, колонізації, організації суспільного життя.

Міняється життя, твердою ногою стає колонізація панська в цьому районі.

На перешкоді стоїть ще небезпека од нападів татарських, вона затримує темп заселення та переведення нових течій колонізації.

Затримання татарських нападів, зменшення цієї руїни були тепер черговою справою і намічали оборончу політику Острозьких щодо степу.

Один за одним ідуть ці татарські напади і новозаселеній околиці з некріпкою ще людністю доводиться видержувати руїницькі наскоки.

В 1575 р. напад був, але не зовсім вдався. Під Красиловим кн. Костянтин Острозький зустрів орду з великими силами і погромив. Що-правда, орда встигла наробити шкоди в півд. Волині, — це ми бачимо з поборового реєстру 1577 р., де села Кременецького повіту не вносять податку, покликаючись на татарську руїну. Другий великий напад маємо в 1593 р., маємо знов спустошену велику околицю. Мало не всі села Костянтинівського і сусіднього району були попалені, люди побрані до полону (Арх. ЮЗР VI, I, 290-292), шкоди величезні, втрати економічного життя були незчисленні.

В 1595 р. знов татарський напад. Серед цих нападів Костянтинів стоїть добре. Напад 1575 р. він видержав, бо побор в 1577 р. з Костянтинова платиться як слід. І після нападів 1593-1595 р.р. Костянтинів залишається для сучасників великим, значним і — що дуже важно — міцним містом на татарські сили (Арх. Ржевуських Fasc. 15, № 28). Околичні села поправляються після

нападів дуже швидко. Після погрому 1575 р. кілька років пізніш, в 1583 р. заселення околиці виглядає дуже гарно. Після погрому 1593 р. економічне життя поправляється. Заяви при вибиранню побору зазначають деякі села пустими ще в 1601 р., але оскільки цим заявам можна вповні вірити? Заховався один наказ 1596 р. в Арх. Ржевуських, який може навести дослідника економічного життя тих часів на деякі сумніви. В цьому документі кн. Острозький наказує до присяги на рочках в Кременці доставити вїтів і отаманів з міст своїх: Костянтинова, Острополя, Любартова, Кузьмина, Красилова, та сіл, що до тих-же міст прислухають, „яко від татар тії місцевості попалені і від козаків спустошені“, документ датований 1596 р. Коли були отамани в селах в 1596 р., то цією вказівкою можна поправити сумаричні зазначення в поборових реєстрах про спалені та знищені поселення, на які, можна думати, щедри були тодішні пани в часи вибирання податку.

В 1590 роках пережиті нещастя поволі заглажуються, спустошене та знищене поправляється. Тимчасовий спокій тягнеться кільканацять років, думаємо, з огляду на мовчання джерел про руїни та нещастя. З'являються за цей час нові поселення: Пашківці, Бутівці, Волиця, Мальки, Жабче, Капустин, Вербодинці, Гнатки, друга Погоріла, Лашки та інші.

Нова велика руїнна хвиля з степу встает в 1616-1618 р.р. (Арх. Ржевуських. Fasc. 15). Тяжко вдарив напад 1618 р., татари кинулись на місцеві поселення, всі фольварки, хутори коло міста було спалено зовсім, багато люду було перебито, багато люду було погнано до полону. В 1624 р. Костянтинів знов був татарами спалений і пограбований. Після нападів, так нещасливих для Костянтинова, укріплення поновлені і Волинській шляхті здається, що вона може протистати всім нападам поганським (1633, Арх. ЮЗР, II, I, 243). Місто швидко відроджується і число хат доходить швидко аж до 845.

Таке поширення Костянтинова відбувається за спокійних—порівнюючи—умов в 1625-1640 р.р., не чути в цей час за нові напади, не чути також і про внутрішні рухи, аж до 1648 р. Ці спокійні часи мають деякі й темні сторони, серед спокою менш звертають уваги на укріплення та засоби оборони, замок занепадає, гниє дерево, осипаються вали, частину розбирають місцеві люди, не думаючи про дальші потреби оборони. Костянтинів переходить до орендарів (Арх. Ржевуських Fasc. № 13). Хмельниччина знов розворушує всеньке місцеве життя, кінчається спокійний час, місцева людність втягується в вир великої горожанської війни, починається новий період історії міста.

Короткий огляд історії міста, заселених околиць, боротьби завзятої з татарами вже підсуває нам відповідь про причини зросту та швидкого розцвіту колонізації цієї околиці. Наш коротенький огляд зазначає, яке важливе було для місцевої людности сусідство укріплень Костянтинова, за якими людність перечікувала ліпшого часу за турботних умов татарських наскоків. Людність надавала Костянтинову велике значіння для самооборони. Сеймик Волинської шляхти 1638 р. вважає, що місто це може протистати всім нападам поганським і може бути за охорону не тільки для воєводства Волинського, але для всієї держави з її південного фронту; через те вносить шляхта до інструкції послам на сойм Варшавський, щоб тому містові було надано різні вольності і приви-

леї (Арх. ЮЗР. II, I, 243). На Волинському соймаку 1648 р. шляхта висловлює гадку, що на Костянтинові „всеї України сила належить“ (Арх. ЮЗР. II, I, 332).

II. Зайняття і господарське життя Костянтинова до половини XVII в.

З питанням про заселення тісно зв'язане й питання про економічне життя околиці.

Костянтинів, як ми вже бачили були, це продукт панської ініціативи, і магнатська воля мала давати привід тутешньому життю.

Засновуючи місто Костянтинів, сам кн. Острозький мав на увазі свої власні вигоди. При заснуванні міста були надії на мита, ярмарки, торгове та інші подібні прибутки з торгу. Але здійснитись вони могли, ці надії, лише поволі, згодом. Транзитний торг мав свої утерті вже шляхи, які так швидко не міняються, та окрім того в землі, небезпечній з боку степу: експорт та імпорт в краю з мало розвиненим економічним життям не мали великих підвалин. Ремесло звичайних волинських ремісників, мало кваліфікованих, експортного значіння не мало; ремесло для задоволення потреб місцевого люду мусіло мати обмежені можливості поширення та удосконалення.

Ті, що засновували, могли мати інші надії, але на перший час центр ваги лежав у сільському господарстві. Але й тут зразу не можна було налягати на сільську людність, як-раз, щоб заохотити, треба було йти шляхом полегкостей, щоб можна було притягнути більше людности. Татарські напади теж вносили обмеження панським економічним бажанням. Люд мінявся, розбігався після татарського нападу, приходив та осідав новий і тим також треба було давати полегкості, щоб притягнути та заохотити нову партію люду. Костянтинів лежав на границі магнатської колонізації, далі вільні простори і панський утиск міг пересунути тих нових людей далі на південь. Отже панам доводилось обмежуватись поки-що податками з людности та деякими підприємствами, як млини, корчми, пасіки, солодовні, то-що.

Дійсно, фольварську експлоатацію земель провадять у дуже невеликих розмірах. На 67 поселень 1618 р. в Костянтинівській волості було лише три фольварки панські. Та й ці фольварки виглядали не дуже добре, господарська діяльність розвивалась дуже поволі. В Костянтинівському фольварку в 1603 р. було 230 кіп жита озимого, 170 кіп вівса, стіжок кошеного ячменю, в стодолі ячменю чистого 12 кіп, гороху стіжок малий, а на зиму засіяли жита 12 „miedzi“ (Арх. Ржевус. Inw. S. K. 1603), це не багато.

Не багато додають і податки. В 1603 р. зазначено всього грошового прибутку 443 зл. 15½ гр., крім того, ще натуральні податки, як 13 камнів лою з різників, м'ясо від крамарів та ин.: і тут не можна було все залишити для себе, для свого уживання. Торговими податками доводилось ділитись з міським самоврядуванням (магдебурзького права) і записувати це на користь війта (Арх. Ржевус. Fasc. 8. № 1).

Залишалися монополії на сіль, гарці, решета дерев'яні та луб'яні (*ibidem*).

Залишилися ще млини, вони значно збільшувалися у числі. В 1570 р. було 4 кола, в 1583 було 4 кола і 1 ступа (*Źr. dz. XIX; 28, 128*), 1603 р. були млин на Случі на 6 кіл мучних і млинок на Стариках на 2 кола (Арх. Ржевус. Іпв. S. K. 1603 р.).

В ставку розводили рибу, була і сажавка для розплоду.

Нарешті, найвигідніш це шинкування напоїв.

Але й усі ці джерела прибутків підпали скороченню. З млинових кіл 6 віддано на церкви (Арх. Ржевус. Fasc. 8, 1). В приватні руки попали бровари, корчми на шляху Межибозькім та Кузьминськім теж у приватних руках (Арх. Ржевус. Іпв. 1603 р. № 9), корчму на Стариках рахували за паном (*ib. p. 11*). У місті 70 хат звільнені від чиншу, звільнено ще 101 хату паркаників.

Що-правда, зменшилися за той-же час і видатки. Головні видатки на оборону тепер поперекладавано на людність. Укріплення та мости лагодили заходами міщанства, ще з міщанства йшло порохове на замок (Арх. Ржевус. Іпв. 1603 р.).

Збройну силу теж давало міщанство. Кожен з міщан повинен мати зброю, кулі, 2 фунти пороху. Крім того, місто повинно мати на утриманні 20 озброєних вершників. У додаток до цього на Стариках оселено 24 хати татар, в кожній хаті їх по двоє-трое господарів.

Ремісників для потреб замку, рибалок оплачували, звільняючи їх від податків.

Доглядати за шляхами сполучення мали міщани (греблі, направа їх).

Коли не рахувати видатків на заснування, Костянтинів за перших десятиліттів свого існування багато князям Острозькім не коштував, хоч і не давав поки-що великого зиску.

Характер людности міської і міського життя за перших часів хліборобський; хліборобська частина міста була найбільша. В 1570 р. на 324 показані хати приходилось 223 хліборобських господарства (*Źr. dz. XIX; 28*). В 1583 р. на 403 показані хати зазначено півланків 217, городів 132 (*ib., 128*). Маючи на увазі непевність цифрових зазначень поборових реєстрів, які хоч-би для того-ж Костянтинова дають у 1583 р. півланків 217, а 1589 р. тільки 17, ми не можемо тільки обмежитись вирахуванням відсоткового відношення земельних господарств до загального числа господарств. Поборові реєстри дають нам спромогу по-перше зазначити в місті поважне число хліборобських господарств, по-друге завважити їхній характер: це господарства півланові, господарства городницькі, що потроху рілли мають, і господарства городницькі без рілли.

Інвентар міста 1603 р. подає ще одну форму господарств, це хутори чи фольварки міщанські. На таких хуторах деякі міщани мали хати, що в них і мешкали, маючи, окрім того, і плаці в місті. Біля фольварків отих є рілля, сіножаті, є по фольварках і ставки міщанські, нарахувати їх можна 14. Фоль-

варків міських сила, нарахувати їх можна більш як сотню, розкинуті вони на кілька верстов навколо міста, доходючи з одного боку до Жеребок, а з другого — до Шкарівки та Капустина. Такі фольварки, оскільки вони являли не аби-які господарства, не могли перебути робочою силою самих тільки господарів. На фольварках використовували, як робочу силу, комірників, вони працювали у багатьох господарів.

Коли пригадати, що фактично передмістя на початку XVII віку були ще мало розвинені, то можна вважати фольваркове господарство за домінуючу форму господарства за міськими валами. Нагадати ще півланки та городницькі господарства — і сільсько-господарський характер міста виявляється цілком.

На початку життя міста, крім сільсько-господарської групи людности, бачимо ще величезну групу ремісничу: в 1570 р. вносили побір з 105 ремісників (Zg. dz. XIX, 28). Пізніше це число впало, у 1577 р. вносили з 82 ремісників, у 1583 р. з 40. На початку XVII в. одна тільки виразна група ремісників, це різники, було їх 14, вони платили податки і мали постійний заробіток. Згадано ще коваля, римаря, сідляра, столяра: ці від податків вільні, роблять на замок (Inw. 1603 р.).

З зазначеного можна бачити, що ремесло в Костянтинові в цей період не мало економічних підвалин для свого розвитку. Можливо, що спочатку хотіли були насадити тут ремесло, цим пояснюється й велика, порівнюючи, кількість ремісників у Костянтинові на початку, та згодом ремесло залишилось тільки в вузьких межах місцевих щоденних потреб (реєстр 1583 і 1603 р. р.). В дальшому роля ремесла в Костянтинівським економічним житті була надто мала.

Торг мав тенденцію поширюватись. Спочатку він був у малих розмірах, в реєстрі 1570 р. подано було тільки 3 торговців, в 1577 р. помічено їх вже 20, в 1583 р. більш як 20. На початку XVII в. вони займали 31 садибу, у місті було 12 торгових склепів, в дальшому торг мав збільшуватись. За довід поширення торгу може бути те, що на ринку з'явилися жидівські доми (Inw. 1603), цікава також і сума мита, вона доходила аж до 400 зл. річно (ibidem).

Щоб схарактеризувати розмір виготовлення напоїв, можна подати число солодовень, було їх у 1583 р. — 12, були бровари, було їх 7 (1603), були корчми.

Всі ці наведені вказівки можуть дати основу для деяких загальних висновків. Виясняється один момент магнатської колонізації на степовім пограниччі. Грунт вже почасті підготовлений колонізацією народною та боярською XIV-XV в.в. Магнат поширив оборону околиці, загроженої татарським небезпечним сусідством, будував укріплення й тим заохочував людність переходити далі в напрямі степу. Вложено певні грошові засоби в цю справу, на магнатські гроші заведено засоби оборони. Заохочена більшою безпечністю, людність переходила далі на пограничну лінію, але татарські напади не залишили цю околицю в покою, вони повторювались і далі, тримаючи місцеву

людність в стані турботного очікування. Не можна почувати себе зовсім безпечними, треба постійних витрат та зусиль коло самооборони. Людність брала на себе частину цих заходів, тим самим зменшуючи видатки магнатів на цю справу своєю допомогою. Костянтинів укріплений пункт, осередок збройних сил, надія для розкинутої довкола людности, загроженої татарами. Такий він і залишається в зазначений період. В економічному відношенні місцевий побут заховує риси сільсько-господарського життя, з хуторами та займанщинами.

Так триває справа геть аж до половини XVII в.

Катерина Лазаревська.

Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XIX вв.

Перші робітничі об'єднання на Україні — цехові організації ремісників — мали вести мало не з самісінького свого початку боротьбу з пануючими класами та неорганізованими ремісниками по-за цехами. Деякі ремісничі організації досягали досить високого економічного розвитку. Не дивниця, що духівництво та старшина хтіли скористатися з здобутків цих цехів. Духівництво зазначало в таких випадках, що мета цехових організацій — допомагати церкві; цехи сами дивились на це, як на свій обов'язок, і виконували його в міру можливости. Але, мабуть, вимоги духівництва були часом занадто великі і, щоб підтримати їх, доводилось звертатись по допомогу до гетьманської влади та вимагати від неї відповідних універсалів. І виходило, що ніби-то вільна цехова організація потрапляла в залежність від церкви. ¹⁾

Також і старшина не забувала про цехові організації і не тільки вимагала від них праці на себе, але ще й просто брала грошові побори, ралець. В таких випадках цехи прохали допомоги собі від вищої влади, московської, проти старшини, прохали охоронних грамот. ²⁾

Крім вищих клас, доводилось провадити боротьбу з нецеховими майстрами, що не хтіли виконувати цехових приписів та обов'язків, але користувались правом ремесло робити і в тому робили конкуренцію цеховим ремісникам. В таких випадках старшина не займала виразної позиції, схилялась на той чи инший бік, маючи на увазі свої реальні вигоди. Але часом і охоронні листи цехам мало допомагали в боротьбі з нецеховими ремісниками. ³⁾

І тільки ті ремісничі організації, що мали економічну силу, могли витримати і не впасти в цій боротьбі.

Таким економічно міцним цехом був калачницький цех у Глухові. Він вистояв і пережив скрутні часи.

Відомості про цей колачницький цех та інші, наведені далі, взято з цехових книжок (всього їх 6), вони не дають повної історії одного цеха, але, доповнюючи один одного, виясняють різні сторони життя лівобережних цехів.

¹⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. М. I, 135.

²⁾ В. Мякотинъ. Рецензія на книгу А. Лазаревскаго. Опис. Стар. М. т. II. с. 124-126.

³⁾ А. Лазаревскій. Акты для землевладѣнія въ Малороссіи, ст. 50.

П'ять книжок з Чернігівщини, шосту з Полтавщини я використала для цієї мети. Найдавніша з них: „книга цеху кравецького и кушнірського ремесла“ м. Кролевця. Зміст її — конституція цеху: листи уряду та постанови самого цеху, крім того вписи братів до цеху. Перший запис помічено тут 1660 р. 1 січня; останній 1765 р. 24 травня. Друга книжка з м. Глухова колачницького цеху заведена 1732 р., перший впис 9 березня. Це вписна книжка, де досить багато прихода-видаткових записів, що виясняють, на що витрачали цехові гроші. Можна помітити, що це вже друга книжка в цьому цеху, та з попередньої книжки переписано реєстри братів, починаючи з 1666 р. Останній запис в цій книжці 1901 р. 6 вересня. Третя книжка теж з м. Глухова, „ново-заведена“ різницького цеху 1716 р. Це записна книжка, в якій найдавніший запис, переписаний з попередньої книжки, датовано 1664 р. 2 серпня, останній запис 1900 р. 1 листопаду. Четверта книжка кравецького цеху з заштатного міста Коропа заведена 1724 р. Кілька записів різних років переписано одною рукою з попередньої цехової книжки. Найдавніший запис 1677 р. (в оригіналі стоїть 1607 р., але це, певно, помилка, тут 0 = 70 прийнято за 0), останній — 1880 р. П'ята книжка це з м. Воронежа, Глух. повіту, „заведена из старой книги вновь“ 1749 р. Реєстр братів взято з попередньої книжки, помічено 1742 р. Останній запис 1854 р. Шоста книжка з м. Золотоноші кравецького, кушнірського і шапошницького цеху заведена 1724 р.: тут переписано на початку фондуш, даний цехові в 1627 р. Перші записи починаються 1700 р., списано одною рукою, останній запис — 1852 р.

Треба згадати і про зовнішній вигляд цих книжок, видно, що чимало уваги та клопоту покладено на ці книжки: їх берегли та уважно переховували. В кожній книжці згадано цехмістрів та старших братів, стараннями яких заведена книжка, а в книжці Вороніз. цеху перераховано всіх „строители книги“, яких було всього 26 осіб. Всі книжки, крім цехової Воронізької, опрацьовано в шкурятині палітурки, з визерунками та золотим тисненням, зробленими з великим смаком. Заголовні аркуші теж прикрашено малюнками. В книжках Глухів. різниц. і Короп. кравец. цехів знаходяться окремі малюнки релігійного змісту.

Не по всіх книгах цехових зазначено час заснування цехів. В Кролев. крав. цех. книжці зазначено, що кравці та кушнірі, числом 40 осіб, завели 1 січня 1660 р. кравецьке братство. Лист від Кролевецького вряду помічено 1662 р.; про нього зазначено, що це був перший цех, заснований в м. Кролевці; другий, як ми знаємо з інших джерел, слюсарів, котлярів і ганчарів одержав лист про затвердження від Кролев. вряду в 1671 році.¹⁾

Також в 1660-х роках засновано цехи в м. Глухові. В книжці колачницького цеху зазначено, що його засновано 1666 р. червня 5. Цех різницький в м. Глухові одержав листа від Глухівської старшини 2 серпня 1664 р.

Старший був Золотон. цех: з фондушу можна бачити, що цей цех був уже в 1627 р. Мабуть, пізніше цей цех занепав, бо в 1724 р. 41 особа братів цехових завели знову цей цех на підставі цього стародавнього фондушу.²⁾

¹⁾ А. Лазаревській. Опис. Стар. Мал. II, 382.

²⁾ Фондуш цей наведено в „Кіев. Стар.“ 1885, IX, в статті В. Василенка.

Вороніз. ткац. цех та Короп. кравецький не мають ясных дат свого заснування: можна думати, що вони почали свою діяльність у другій половині XVII в.

Заснувавши цех, брати звернулись до старшини, прохаючи собі офіційного затвердження прав. Ці врядові листи з зазначенням прав зберегали в цехах дуже і дуже старанно до пізніших часів ¹⁾; часом їх переписували до цехових книжок (Кролев. кравец. 1662 р., Глух. різницька 1664 р., Золотон. крав. 1627 р.). Часом цех не обмежувався затвердженням своїх прав у листі городової старшини, а йшов за затвердженням і далі до старшини полкової (Кролев. крав. цех 1678 р.) і, коли змінювали полковника, прохав нову владу підписом і печатками своїми затвердити попереднього листа й права, що йому надані. Вороніз. ткац. цехова книжка містить на першій сторінці своїй виказ прав і обов'язків цехових братів, скріплений на прохання братів підписом вороніз. сотника Холодовича (1776 р.).

Головні права, що отримували цехи, були такі: право самоврядування, право судити своїх членів (крім кримінальних справ), право займатись своїм ремеслом та торгувати виробленими речами та право ситити мед для братських цехових свят, а почасти й на продаж. Про це згадується і в згаданих цехових книжках.

Цех звичайно обіймав усіх ремісників, що жили в цім місті. Це була поширена практика, хоч були випадки, коли цех уключав до своїх лав і ремісників по селах. Так Полтавський бондар. і ткац. цех поширював свій вплив і на села (1662), Буянські ганчарі мали підлягати впливові цехмістра цеха в Ріпках (1676). Видаючи листа, уряд місцевий городовий чи полковничий наказував ремісникам не ухилятись від вступу до цеху (універс. Черн. полковника 1722).

Що-до обов'язків, то ремісники, як і інші міщани, платили зазначені податки та „полнили вшелякое послушенство звичное в мѣстѣ“ (Кролев. крав. цех 1662 р.). Державця дбав про те, щоб звільнити своїх ремісників цехових від міщанських обов'язків та платів. Таким чином, державські цехові ремісники виконували обов'язки тільки що-до свого державці (Яготин. цех 1767 р.) ²⁾. Навіть нецеховим своїм ремісникам державця роздобував охоронний лист від „шарварков, подвод и их самих не брать на повинности“ (лист Лубен. пол. Ілляшенка Мгарському ман. 1678.) ³⁾

Часом ремісники виконували обов'язки, працюючи у своїй спеціальності; так кравці, звільнені від усіх обов'язків, мусіли шити без жадної оплати барву на військові потреби. ⁴⁾ Коли треба було щось для замку, ганчарі любецькі мали цю роботу робити, як закаже отаман.

В часи небезпеки доводилося думати про самооборону від ворогів та робити відповідні витрати на зброю та приладдя до неї. Ось приклад: у

¹⁾ Навіть до XX в., див. в статті Балака про Сновськ. в Зем. Сб. Черн. г. 1901 р.

²⁾ Румянцев. опис (ркп).

³⁾ Акты Мгарскаго мон. (ркп).

⁴⁾ А. Лазаревскій. Опис. стар. Мал. III, 95-96 — Одрывки изъ дневника гетм. канцел. с. 31.

Глухові р. 1734 було наказано усій людності бути „наготови против неприя-телского нападения“, на той час колачницький цех, як міцна організація, озброївся дуже добре: „справили оружје, корогву и копїї“, купили пороху за 5 кіп і 10 алтин і 5 денег, видавши їх з скриньки братерської цехової. На корогву колачники видали 1 крб. і ганчарі дали таляра на корогву. Мабуть, ганчарі не були досить заможні, щоб справити свою окрему корогву, а тому приєдналися до колачників у цій справі.

Знову заведений цех передусім обирав собі голову-цехмістра (Кролевец. крав. цех — 1660 р.). Цехмістер з старшими братами керував справами цеху. Від Любецького цеху ганчарського прохали дати в'язового листа отаман ганчарський і братія його ганчарі. Вряд підтверджував вибір цехмістра (Глух. різниц. цех 1664 р.) та взагалі в своїх листах підтверджував право обирати цехмістра (Кролев. кравец. цех 1662 р.). Термін, на який обирали цехмістра, не зазначено: видно, що його змінювали частенько, але трапляються випадки, коли цехмістри головували 5, 6 років (колач. цех в XVIII в.).

Цехмістра, як голову, члени цеха мали у всьому слухати та „отдавать пошанованье“ (Глухів. різниц. цех 1664 р.). Пізніше зазначено було про по-слушенство цехові, „яко то будеть цехмістер з братією“. (Вороніз. ткац. 1776 р.).

Цехмістра обирали, щоб „порядокъ добрый мѣль, якъ и в иншихъ горо-дах ведеться, добрыхъ миловаль, а злыхъ караль, которій цехмістеръ пови-ненъ толко маліе справи отпраковать, то ёсть братию свою судити, а болшіе к нам отсылать“ (лист Уманця Глух. різн. цех 1664 р.).

Суд надавався, здебільшого, цехмістрам з певними обмеженнями. Хоч у листі Глух. різниц. цех. й зазначено суд самого цехмістра, але частіш мали судити цехмістри не самі, а з братами. В Золотон. цеху цехмістер мав судити або на сходці, або взяти з собою трьох братів (1724 р.). В листі від уряду Кролев. кравец. цеху право „ремесницким правом поточние справи свои ре-месницкіе судити“ надано цеховим in corpore (1678 р.). Кримінальні справи мали переходити до суду урядового (Кролев. крав. і Глух. різн. цех в XVII в.). Кари, таким чином, присуджував не один тільки цехмістер.

Кари, найчастіш, бували грошові (Кролевец. цех, Золотон. цех). З ин-ших кар можна зазначити звичай оставити на глину за крадіжку для виробу чужої глини.

На сходках обов'язково треба було тримати порядок та чемне поведження; за невиконання цього припису, негарне поведження, непошану до цехмістра та старших братів, можна було „в цебер или колоду всадити и гроши до скринкѣ“ взяти (1627 р.). Погроза карою за погане поведження на сходці трапляється часто (напр. Київ. цирульн. ц. 1767).

Пошана до суду цехового тісно сполучалась з пошаною та добрим по-ведженням на цехових сходках.

Уживано, як кару, виключення з цеху. Деякі приписи допускають пово-рот до складу цеху з внеском грошовим, наприклад, є визначення внеску 3 крб. (в XIX в.). Виключали за злочин (колачн. цех 1785 р., Короп. кравец. ц. XIX в.). Цікавий припис у Глух. різниц. ц. не торкатися нечистого та

мертвого (крім того „не лупить и лупинных кож в руки не принимать, не покупать и не вычинять“), за це цехмістер мав право викинути з цеху (1664 р.).

У цехмістра в завідуванні була братерська скринька. Новий цехмістер після обрання приймає скриньку від попереднього (колачниц. цех). Часом додано, що приймати гроші та записувати, що є, треба при двох чи трьох братах. Щоб не було зловживання, вимагали вести певний реєстр усіх прибутків та видатків. Окремо зазначали, певно, після зловживання, що цехмістер не повинен грошей цехових „утаивати, закривати и пропивати“ (1724 р.).

Окрім цехмістра, міг бути і наказний цехмістер на час виїзду першого (Глух. колачниц. цех 1738 р.).

Вибирали, окрім того, й старших братів. Не у всіх цехових приписах та установах були ясні вказівки, що існували старші брати, але це, може, випадкове умовчання, тому, що ці старші брати не мали окремих ясних функцій. Кролев. кравец. цех мав припис вибирати цехмістра або старшого брата, наче-б-то це була одна особа. Може, це залишилось від перших часів існування цеху ще з малим числом членів, коли одна особа сполучала різні функції, як голова цеху, а пізніш, коли була потреба в помічниках, їх теж вибирали.

Трапляється назва й молодшого брата, як члена цехової старшини (Глухів. різн., Кролев. крав. 1678 р., Вороніз. ткац. цех 1716 р.).

Належав до цехової старшини ще й ключар, що за нього згадується по всіх згаданих цехових книгах, але обов'язки його не зазначено ясно. Що-до писаря, то він бував не по всіх цехах. В книжці Кролев. крав. ц. за писаря не згадувано, а в XVIII в. мало не кожний раз зазначено, що на прохання братії записав те отаман виборних козаків (1743), дякон (1753), то-що. Так само і в Вороніз. ткац. цех. книжці записували справи різні особи (XVIII в.). По тих цехах, що мали писаря, його часом обирали, а часом призначали: в Глух. колачн. ц. призначено „Стефану Леонтьеву по совѣту братії 2 года в писарской бытъ должности“, а грошей не платити йому (1756 р.). А трохи згодом, знайшовши письменно людину, вирішили, щоб йому бути „по жизнь свою писарем“, але без платні (1780). На писаря часом накидали ще іншу працю, в Глухів. різн. ц. писар мав ще переписувати книгу житій святих та читати їх братам цеховим.

Цехова старшина керувала справами цеху, провадила його книги записові та грошові, збирала збори членів, доглядала при тому за порядком, спинаючи погане поведження, нечемні слова, бешкети. У книжці Полтав. бондар. ц. зазначено „брата за малий посварь ведле звичаю скарати кромѣ заданя слова нестатечного братъ брату“. Таким чином, цехове оточення привчало окремих членів до доброго, пристойного поведження.

Головна справа цехів — стежити за виробництвом та продажем вироблених речей, підтримуючи своїх цехових та обмежуючи нецехових ремісників.

Кожен, хто прийде до міста, бажаючи займатись ремісницькою працею, повинен найперше заявити про це цеховій старшині.

Все це має бути з „вѣдомости и позволенія братерського“. Всякий „вандровчий ремесникъ которого колвекъ ремесла“ має звернутись до цехової

старшини за дозволом та порозумітись. Хто почне працювати, не заявивши про це, „робити ремесло потай“, той підпадає переслідуванню та карі, більшій чи меншій. Ця боротьба з сторонніми ремісниками мала дуже велике значіння і була навіть за мету заснування цехів (Золотон. кравец. ц. 1724 р.). Через те дуже уважно спинялись на визнанню кар за невиконання приписів про заяву цеховій старшині. Коли-б хто у місті чи в селі робив ремісничу роботу, не повідомивши цехових, такого дозволялось „зграбити кожному брату, хоч би и наменьшому“ (Кролев. кравец. ц. 1678 р.). Було визначено теж і грошові кари, в Любецькому ганчар. ц. зазначено кару на того, хто стане працювати, „не оповедавши се атаману“, 50 грош. вини. Коли-б хто з майстрів покинув на якийсь час працю, а потім знову позернувся до неї, також повинен повідомити, як і ті чужі, під погрозою кари за невиконання припису цього (Любец. ганчар. ц.).

На продаж речей власного виробу ремісник мав брати дозвіл від цеху (Кролевець. крав. ц. 1662 р., Глухів. різниц. 1664). Часом такий дозвіл давали на письмі (Глухів. різниц. ц. 1664).

До зайшлих чужих майстрів взагалі ставились стримано, приймали їх до себе тільки після певних і часом довгих обговорень. Бували, певне, на цьому ґрунті і суперечки між давніми членами й новими: про це нагадує один спеціальний наказ в Вороніз. ткац. ц. з приводу прийому нових трьох членів, Корюповських мешканців: „ничем не іспрекать и досаду говорить не должно и честь должны имъ своимъ братчикамъ отдавать“ (1776 р.). Така вказівка виявляє нам деякі тодішні непорозуміння з новими цеховими братами.

Вступити до цеху, виповнивши всі приписані формальності, звалось „поєднати цех“, цей вираз прикладали і до тих, що приходили з іншого міста, і до тих, що проходили науку ремесла, щоб стати потім за досвідчених, визнаних майстрів, знавців свого ремесла.

Щоб знати ремесло та бути визнаними майстрами, треба було перейти кілька ступенів. З постанов цехів можна уявити собі звичайний хід такої ремісничої виучки (наприкл., Кролев. кравец. цех. книги).

Коли хлопець хотів вчитись якого-небудь ремесла, він ішов до відповідного майстра і вступав до нього за учня, мав йому „услуги свои згонити годов три“, майстер із свого боку мав хлопцеві „талант науки щире открыти и указати“, утримувати, окрім того, дати штуку габи та „иншие речи, якъ потреба указывает“, мабуть з одяжі (Кролев. крав. ц.). Умову цю підписували цехмістер та братія. Хлопець мав триматись свого майстра та не кидати його, „аж пока одыде ему назначоная черта“. Коли-б він відійшов, хоч до рідного батька, то „неомыльне собѣ понесет до росолу терпкое канчуковое каране“. Таким чином, хлопець віддавався у повне розпорядження майстра. Увесь час, поки хлопець навчався ремесла, він мав теж працювати на майстра, це видно з того, що майстер у кінці мав свого учня винагородити.

Окремі приписи зазначали, щоб майстрі не набирали зайвих учнів для того тільки, щоб мати дешевих робітників. Зазначали, щоб майстрі мали не більш як установлену кількість учнів, „хлопців в науку хотячихъ вступити“ (в Полтав. ткац. ц. — норма два учні).

Коли учні не мали права переходити до інших вчителів, то й майстри і собі не повинні були переманювати від інших майстрів їхніх учнів. Окремі приписи зазначали, що не можна було переманювати хлопця від майстра (кара за це—1 камінь воску), так само і переманювати челядника (вина за це 6 ф. воску). Відомі випадки такого переманювання чужих хлопців від майстрів до себе; нагадати можна випадок, як глухівський сребряник приїздив до Києва переманювати учнів від тамтешніх майстрів до себе.

Коли закінчувався зазначений термін навчання, майстер повинен був „визволити“ хлопця. Це визволення відбувалося дуже врочисто в присутності всієї братії, але деталі такого визволення, як переводили його, про це не згадано в зазначених цехових книгах. Майстер давав листа своєму учневі, якого вивчив. Це було свідоцтво про закінчену науку ремесла та, окрім того, подорожній лист, коли-б хлопець хотів перейти до якогось іншого міста, щоб повчитися в інших майстрів. З визволенням майстер давав гроші до скриньки, ставив напої для братів на учту цехову, окремо давав гроші старшині цеховій. Кролев. крав. цех. кн. дає для кінця XVII в. такі норми виплат: до скриньки—3 таляри, цехмістрові 3 шаги, старшим братам по 3 чехи, молодшим—шаг; цебер пива та гарнець горілки—цз, певне, для всієї братії. Це одинокий випадок, що гроші давано окремо кожному з цехової старшини, окрім тієї суми, що її вносили взагалі до скриньки.

Після визволення хлопець рахувався „цале в ремеслѣ довѣрпный“.

В Глух. різниц. цеху була постанова, що „хто межі братій молодшим не був, того в братерство й все цѣлоє товариство не приймемъ по недостойнству его“ (1726 р.). Отже, учень мав обов'язково закінчити свою виучку підмайстром. Там-же списано реєстр братів, що ходили молодшими, також і при нових списках членів цеху зазначено, хто ходив молодшим.

Цей інститут молодиків згадується по всіх наших цехах, крім Кролевецького крав. Рахувались між молодиками від $\frac{1}{2}$ року до 3 років (Глухів. різниц. ц. XVIII в.), чи $\frac{1}{2}$ року (Глухів. колачниц. цех XVIII в.). Від цього обов'язкового перебування відкупалися: коли зазначено високий внесок (22, 30, 35 карб.), то там-же додано—„молодчества не ходить“ (Глухів. колачниц. цех 1772 р.); пізніше було, що канцелярист поєднав цех і поставив обід для всієї братії, за це йому „молодчества не ходить“ (Глухів. різниц. цех 1791 р.). Часом приймали того, хто не ходив молодчества, але з умовою—„отходить $\frac{1}{2}$ года“ (Глухів. колачниц. цех 1794 р.), пізніше приписка, що він „одходив“ призначене йому. Часом позажній людині дозволяли не виконувати цього обов'язку, може за гроші (Глухів. колачниц. цех 1774 р.). В XIX в. про цей обов'язок вже не згадувано.

В Глухівських цехах (колачниц. і різниц.) треба було ще „отходить виборчество“; що це був за обов'язок, з цехових книжок не видно. У другій половині XVIII в. записи про виборчество трапляються часто, ходили від $\frac{1}{2}$ року до трьох (Глухів. колачниц. цех).

Коли всі обов'язки було виконано, можна було поєднати цех, себ-то, заплативши до цеху, стати „цалим майстром“, дійсним членом цеху. В XVII і XVIII вв., очевидячки, поєднати цех—це була урочиста церемонія. „При всѣх

собранияхъ братіи“ казав про своє бажання вступити до цеху, а „братія при-слухала“. Після такої заяви про бажання та про свої права новий брат вико-нував все „от мала до велика“, що було приписано, себ-то свої внески: гроші до скриньки цехової братерської, віск і ладан до церкви та напої для цехо-вих братів, які зараз-таки, певне, все приймали для братерської учти. Коли все приписане було виповнено, цех приймає нового брата до свого складу. Заявляла „ораз вся братія: цале приймаем брата за мужа и товариша до цеху нашого“ (Кролев. кравец. цех 1678). Такі постанови про прийняття до цеху „для лѣпшой певности“ записували до цехової книжки. Часом новому братові на руки давали лист про прийняття до цеху (Кролев. кравец. цех). Записувати нових братів і була головна мета заведення цехових книжок у багатьох випадках. Взагалі записували тільки тих майстрів, що поєднали цех, виконавши всі приписи з тим зв'язані. Тільки один раз знайшли запис про прийняття до цеху майстра (Вороніз. ткац. цех. книжка): це був надзвичайний випадок, що майстра та підмайстра ковальського і ганчарського цеху про-хали за гроші вписати до книги цехової ткацького цеху (майстер дав 3 р., підмайстер—1½ р.): можна думати, що ганчарі та ковалі не мали своєї цехо-вої книжки, але бути записаними до цехової книжки це було за важливе і вони платили за це. Поєднання цеху не тільки для самого майстра давало право робити ремісничу роботу, але давало це право жінці та дітям „в род и род до бытия цеху“.

Грошові внески при поєднанню цеха були дуже різноманітні. Цех єднали майстрі і міські, і сільські (Кролевец. кравец. ц.), отже бували різні в тому ваганні в той чи инший бік. Коли в Любечу хотів хтось робити ганчарську роботу, він мав „поєднать отамана и братию его, которая есть при нем стар-шою, и дат до скриньки золотого або чим поєднать их“. Тут надавали велике значіння, як бачимо, умові при кожному окремому випадкові. В Полтавськiм ткац. цеху при поєднанню давали певну суму до цеху (10 к.), окремо до скриньки братерської—зол. 2, далі на братерську учту пива і горілки, потім воску і ладану. Внески в Кролев. кравец. ц. зазначено різні, внески на заве-дження братства буля від 1 таляра до 3 шагів, хто скільки міг чи хотів запла-тити, по таляру дали—4 чол., по ½ тал.—9 чол. Далі ухвалено вносити по 5 коп. лічби литовської. Дальша постанова була вносити 3 копи, 2 цебри пива, 2 гарці горілки, 2 ф. воску. Для чужоміських майстрів, що не жили в цьому місті, був внесок 8 кіп. У половині XVIII в. вносили 2 чи 3 карб., про напої не згадувано там. У книжці Глухів. різниц. цеху рідко зустрічаємо записи суми грошей, що вносили їх до скриньки: 20 і 23 карб. (1758), 5 і 10 карб. (1790); до цього додавали, що ставлено й напої; може, в цеху була певна норма внесків, а це тільки виїмкові випадки, які через те й зазначено. У книжці Короп. цеху кравців було визначено поставити пива, горілки, воску фунт, ладану фунт; у першій половині XVIII в. постійний внесок—13 коп., далі 20 карб. (1765), 6 карб. (1836 р.). В Глухів. колачниц. цеху в перший рік існування цеху давали від 1 таляра до 4 шагів; такі записи йдуть до 1704 р. У другій половині XVIII в. давали від 35 карб. до 1 карб. 4 коп. Видно, що не було тут сталої суми, умовлялись відповідно до заможности

робітників. В цеху Вороніз. ткац. внески зазначено з початку XIX в. — 5,7 карб., є і 70 коп. В Золот. цеху в першій половині XVIII в. вносили 15 зол., часом 10 зол.; у другій половині 4 карб., в 1768 р. є запис про 1 вулик замість грошей. Часом для поєднання цеху вносили прибуток за якийсь час; це зазначено в Короп. крав. цеху (XVIII в.). Отже, як бачимо з цих визначень, були великі вагання в сумі внесків грошових та додаткових натурою на братів і на церкву.

З людей, що могли бути корисні для цеху різними сторонами, грошей не брали, вони мали служити своїми послугами, своєю працею чи впливом. В Глухів. різниц. цеху був членом компанійський осавул „за службу в войсковых надобностях и впредь всѣ надобности безотговорочно исправлять будеть“ (1772), також маємо зазначення—за писарські обов'язки (1780 р.). Це право бути братом „безденежно“ переходило і на дітей цих братів, тільки „что братія приговорят“, отже вимагали в дальшій перегляду справи (Глухів. різниц. цех 1793 р.). У Вороніз. ткац. цех. книжці є такий запис (1834 р.), що з тою метою приймається до цеху, щоб хату нову поставив, а коли не виповнить цього, має заплатити 12 карб. (1834 р.).

Часто брати не сплачували всіх грошей разом, залишався на якийсь час борг за цим братом. В цехових книжках часто знаходимо зазначення, що брат залишився винен певну суму грошей. Була й така справа: до Конотіп. цеху в першій половині XVIII в. вступили брати, що не заплатили всіх грошей і не поспішали свої борги поповнити. Ця обставина викликала обурення з боку тих, що виплатили всі гроші, і на цеховій сходці було постановлено, щоб усе сплатити; приписка показує, що це й було виконано цеховими братами.

У деяких цехах не всі майстри, поєднавши цех, були рівні між собою. Так, наприклад, в Вороніз. ткац. цеху при самому запису до цеху брати поділялись по певних групах. Кожну сторінку цехової книжки поділено на 3 частині: вгорі записано тих, що еднають цех по батькові, звуть їх знатними братчицями, з боку приписано „столовые“—назва, яку зустрічаємо в практиці західних цехів. У середині сторінки зазначено тих, що поєднали по тестеві, одружившись з дочкою майстра; їх звали „половиними“. Внизу сторінки — ті, що поєднали цех сами по собі, їх звуть нововписані. Ті, що поєднали цех по батькові, столові, несли, певно, окремі функції. В Глухів. колачниц. цехов. книжці можна спостерегти, що, вступаючи до цеху, сини майстрів платили звичайно менше, ніж звичайні майстри: платили 1 карб. 20 к., 1 карб. 40 к., а звичайні платили 10 карб., 20 карб. і навіть вище (друга половина XVIII в.). Молодчество син майстра мав виконувати, еднаючи цех. Коли чоловік уступав до цеху після жінки, то теж платив менше, 5-6 карб. в тім-же цеху і в той-же час. У цехових книжках зазначено, хто вступив до цеху після батька, діда, хоч при тому й не було знижки у внеску і платили нарівні з іншими братами, які вступали до цеху; певно, що така прикмета давала пошану для цехового брата, він був у своєму „отчизном“ чи „дѣдизном“ цеху; зазначали, що новий брат був правнук колишнього брата, в книжці можна було навести справку в старих записах і приписати відповідну замітку (Кролевец. кравец. цех).

Сина майстрів у Глухівських цехах ставили, вступаючи до цеху, покра-су по батькові: так звали гроші, що на цехмістра йшли або на обід для всієї братії, це ми знаємо з практики інших цехів, спеціально для глухів-ських цехів ми не маємо ясних вказівок, на що ці гроші йшли. Так само ставив покрасу і майстер, що вступав до цеху по жінці.

Жінки взагалі до цеху не вступали, але таке ремесло, як колачницьке, було здебільшого ремесло жіноче та держалось жіночою працею. Не дивно, що про колачників говорили часом згорда, колачники не ремісники, а замислили цех мати, як зазначено в вірші Климентія. Часто до цього цеху вписувався чоловік разом із жінкою, жінка робила, а членом цеху за традицією числився тільки чоловік. Вже в XVII в. (починаючи від 1666 р.) записано 17 жінок, пізніше було ще вписано 28 жінок, тоді жінок уважали, нарівні з чоловіками, членами цехової братії (1735 р.). Пізніше вироблено термін „цехова“ (1678 і далі). В XIX в. звать „полною нашою сестрою“ чи братчицею. До колач-ницького цеху записувалось жіноцтво і для того, щоб пекти сластьони (1837 р.). Звістка є й про жінку в різниц. цеху (1868 р.).

При вичисленню цехових братів в цехових книгах XVII і першої поло-вини XVIII в. нема зазначень про зайняття: ясно, що людина лише для того вступала до цеху, щоб робити якраз те ремесло, до якого цеху вступала. Пізніше, з другої половини XVIII в., в цехових книгах з'являються зазначення про зайняття тих осіб, що вступають до цеху. Таким чином, належати до цеху стало вже вигідним і через те до цеху посунули й такі люди, що зайняттями своїми далеко стояли від цеху та зазначеного ремесла. Мета в таких випад-ках булава зовсім інша, як можна думати з тодішніх економічних умов. Коли взяти колачницький цех, то знайдемо тут таких осіб: компанієць (1752 р.), компанійський осавул (1772), компанійський козак (1773), значковий товариш (1779), артилерійський трубач (1784), глухівського батальйона сержант (1786), військовий товариш, салдат одставний (1790), купець (1791), дворянин (1807), т. зван. разночинець (1810), з духовного стану (1815), почтальйон (1817), се-лянин (1859), унтер-офіцерша (1859), пруський підданий (1879), селянин влас-ник (1885), унтер-офіцерша (1879), за той час вписалось 20 чол. козаків.

До колачницького цеху вписувались такі різноманітні люди; це можна пояснити тим, що якраз це ремесло з деяких поглядів було принадне. Було це ремесло дуже вигідне, не вимагало спеціального підготовлення, а цех не відмовляв приймати за гроші всіх, хто тільки бажав зголоситись до цеху. З другого боку, була це, певно, міцна, авторитетна організація, через те належати до неї було вигідно для багатьох, до всього, може, й почесно. По інших цехових книжках записів чужосторонніх людей значно менше. В різ-ниц. цеху: значковий товариш (1782), канцелярист (1791). В Короп. і Вороніж. такі записи тільки в XIX в. з'являються: в першій — губерський секретар (1835), дворянин (1840), офіцер (1864), титул. світник (1883).

Крім економічного ґрунту, на якому об'єднувались ремісники в цехи, перед цехами стояла ще одна мета, це допомога церкві, яка викликала так багато уваги в часи утворення перших цехів: тісне єднання цеха з церков-ними колами виявлялось і в тому, що місцевий піп вписувався до цеху (Короп.

кравець. цех 1772), щоб брати участь у праці цеха та направляти її. Допомога ця виявлялась в окрасі церкви, головне це виявлялось в постачанню свічок для церковної служби. В деяких цехах дбали й про поширення освіти, розуміється, в тодішнім розумінню та відношенню до освіти: так в різниц. цеху в Глухові читали на сходках книги св. письма, життя святих та ин., що були переписані в цеховій книжці для читання в цеху; цікаво, що з деяких заміток в тій книжці можна бачити, як слухачі виявляли свою уважність та часом активність. Такий релігійний настрій в цьому цеху потім пізніше зник, бо на початку ХІХ в. почали приймати і нехристияни (з 1818 р.), а пізніше з 1850 р. і в число старшини почали входити нехристияни, отже цех відійшов від давньої своєї практики в цьому напрямі, уступаючи новим умовам життя.

Усі зазначені цехові книжки зазначають уважність членів цеху до окраси церкви, на це робили спеціальні пожертви, внески. Розуміється, не всі ці пожертви були щедрі, деякі були — і це кидається, як читаєш книжки, у вічі — нужденні таки, навіть це доводиться казати й про такий заможний цех, як колачницький. Вони в 1732 р. покрили сукном престіл у церкві в с. Ксензівці (Кролевець. повіт), дали 8 кіп; того-ж року на оправу вівтаря до церкви Микольської дали 5 кіп; того-ж року, коли новий цехмістер приймав гроші цехової скриньки, то 7 кіп полушками дали на дзвін до церкви Михайл.; в 1733 р. пішло на амбон до церкви Михайл. 5 золотих. Вороніз. ткаць. цех спорудив корогву до соборної Успенської церкви (1776 р.); в р. 1781 спорудив корогву до Михайл. церкви, надалі подібних виграт ми не маємо. Короп. кравець. цех дав на борзенську троїцьку церкву „розваленную, а нынѣ репаруючюся“ 50 коп. (1758 р.); того-ж року на церкву Воздвиженську дали 2 карб. та обіцяли ще дати 3 карб.; того-ж року записано видаток на ман. Макошинський 1 карб.; пізніше в 1765 р. на церкву Вознесенську—21 карб. і Троїцьку 10 карб. У книжці цеховій Золотон. записано одну пожертву, величеньку-таки: до собору, середній хрест за 40 карб.

Близька до цього справа—це поставляти свічки до церков, це був почесний обов'язок цехових організацій дбати про таку справу. В цьому відношенні йшло з дуже давніх часів піклування про церковну окрасу та зв'язано було це з канунами, коли ситили мед для братерської учти та з цього потім передавали дещо й на церкву. „Прикладними до свѣчи“ мали бути не тільки міські ремісники, але й ті, що приїздили з села до міста (Кролевець. кравець. цех 1662, Глухів. різниц. цех 1664). Розуміли та знали, що „сіє издревле утверждено, дабы всякий ремесло умѣющій не был спречним укладам к церквам свѣчи“ (Вороніз. ткаць. цех половина ХVІІІ в.). З воску сукали свічки: великі для ставників і маленькі на продаж до церкви. Золотоносський цех мав постачати свічки до Успен. та Микол. церков. З інших цехових книжок не видно, чи давали певні цехи свої свічки на якусь окрему церкву, чи випадково, як давали і пожертви.

Окрім свічок, давали ладан. Часом це входило в обов'язок тих, що вступали, еднали цех (Глухів. колачниц. цех 1735, Золотон. ц. 1727 р.).

Підтримуючи братчика при житті, оточуючи його в щоденному побуті, цех віддавав померлому братові пошану: він хозав померших членів, а часом

і сторонніх людей за певним ритуалом. З цією метою цех заводив і перехо-
вував всі приналежності таких церемоній. Було це мари, покліт з сукном цеб-
то покровик і великі свічки. Покліт з сукном несли перед домовиною. Цей
звичай пішов з того, що в похороні часто брало участь кілька цехів і, зна-
чить, несли кілька цехових сукон на поклітах, крім того сукна, що вкривав
труну. Справити ці всі речі коштувало чимало грошей. Наприклад, можна
навести докладний рахунок, скільки коштувало завести сукно в Золотон.
цеху (1733). „Справили цеховое для погребенія сукно; купили сукна крива-
вого полугранату 3 ар. без $\frac{1}{4}$, дали 36 золотих; на полі штофу блакитного,
строки срібної на крестъ за 21 золотих з 1 гривною; жолтое матеріи на
крестъ за 7 золотих; зеленой строки за 1 копу; крашенини блакитной за 4
золотих; шовку и ниток, кромѣ прощенных, что дала пнѣ Черушинская за спа-
сение, купили за 4 шага; писаревѣ, что писалъ на крестѣ литеры, дали гривну;
поки пошили мы оное сукно, на братию зийшло для харчі и на порцію 6 з.
всех грошей 130 зол. 4 шага“. Ще більше грошей витратив на сукно колач-
ницький цех, дарма, що він мав старе сукно: на нове сукно пішло 100 таля-
рів і 4 карб., а на оправу старого 7 гривен (1732). Потім швидко справили
нове сукно братське на гроші „данние Назаром Макаромим 23 р. 96 коп.“ і з
скриньки братерської—13 р. 64 коп., всього 37 р. 60 коп. Короп. кравец. цех
витратив на мари і покліт 53 кіп (1758); сукно справили за 43 карб., на
докладне пішло 12 карб. 30 коп., всього 55 карб. 30 коп. (1766 р.). Розумі-
ється, не всі цехи були такі багаті, щоб витратити такі гроші на похоронні
приладдя. М'ємо й менші витрати: Яготинський цех справив сукно за 3 карб.
50 коп. (1767 р.); це не дивно, бо до цього цеху входила більшість панських
залежних людей, як можна бачити з Румянц. Оп.

Коли ховали знатного братчика або цехмістра, то всі цехи того-ж міста
брали участь із своїми поклітами й сукнами. Часом цехи брали участь у по-
хороні визначних осіб, що не належали до цеху; це був вираз пошани й жалю;
часом робили це за гроші, виплачені до цеху. Участь цехів надавала особ-
ливу урочисту ознаку, це дуже подобалось, так що за це охоче платили до
цеху. (1756, про цей звичай говорить у статті Ол. Лазаревського Украин.
историч. мелочи с. 32). Часом і до цеху вписувались неремісники, щоб після
смерти мати цехову церемонію, щоб провозжали „з легким цехом“, цеб-то з
поклітом та сукном. Таких записів дуже багато в Короп. кравец. цеху в XIX в.,
починаючи з 1805 р. аж до 1888 р. Змінилось і відношення цеху до цієї
справи: як похоронне бюро, цех брав гроші наперед, щоб на випадок смерті
поховати з певною церемонією за звичайними традиціями давніх часів.

Багатіючи, цех купував собі двір. Чотири зазначені цехи мали двори,
покуплені лише в XVIII в. У своїм дворі братія збиралась для нарад, щоб
вирішувати справи. Тут-же у дворі провадили господарство цехове: ситили
мед, тискали віск, сукали свічки для зазначених вище цілей. Щоб обробляти
віск, потрібна була льодовня, яка й була в кожному цеховому дворі. Най-
заможніший цех колачницький спромігся на свій двір 1732 р. У цьому році було
тут обрано на цехмістра Назара Макарова, як видно, з нього була розумна і
енергійна людина, що вміла поправити матеріальні засоби цеху, яким керувала.

Цех міг часом мати гроші, але роздані, в позичках, чи не виплачені при вступі до цеху. Зібраті усі оці гроші це була часом справа не така вже й легка. Ось приклади. Коли скриньку приймали в 1728 р., в ній було 112 зол. та 6 кіп, а на людях було 100 зол. і 20 таляр. Другого року при дальшому прийомі грошей було 100 без 5 кіп, а на людях 52 карб.: може це переважно були невиплачені братами при вступі внески. Так прийняв скриньку і Назар Макаров, в ній було 20 карб. 7 коп. і полушками 4 золотих. Грошей було небагато, але цех під керуванням цехмістра Назара все-ж-таки купив двір за 50 карб. і ці гроші цілком виплатив за 4 роки. Разом із двором покупачно дерева на льодовцю та ще щось добудувати у дворі, за це дерево виплатили 9 карб. Хата у дворі була, тут улаштували обід; на що пішло 3 карб. Все це було на весні; в-осени за якесь „строєние“ дали 14 карб. 4 коп. Далі в 1735 р. покрили хату, дали 8 карб. 2 алт. 2 коп.; трохи згодом на коморі братську витратили 8 карб. і ще на інше дали 5 карб. без гривни. Тепер двір цеховий був у повному порядку, але на це все пішло мало не 100 карб. Для нового двору зробили і нову братерську скриньку за 7 золот. (1733 р.). В книжці не зазначено року, коли це колачниц. цех улаштував собі ятки на базарі коло Троїцької церкви. Ці ятки здавали за гроші лише своїй братії, в 1749 р. прибутку з цієї оренди було 63 карб. 20 коп. Кожен брат мав свою ятку, окремо зазначену, як це видно з реєстрів. Сам цехмістр Назар з загального приготору братії цехової мав ятку з проходу на краю у церкви, була це, мабуть, найліпша ятка. В ятках продавали, звичайно, хліб, бублики та колачі, так і поділяли ятки на хлібні, бубличні й колачні. Крім того, цех торгував воском; за цехмістра Назара, ще, здається, купував цех жито, щоб перепродувати; на таку думку наводить не зовсім ясний запис: купили жита за 25 карб. і „приобрели 5 карб.“ (1733):

Зазначений цех не тільки добре провадив своє господарство, але вмів також і підтримувати добрі відносини з старшиною. По-инаючи від 1735 р. по 1742 р., акуратно на Різдво і Великдень ходили з ральцем до городової старшини, а також не забували при тому і своєї цехової старшини, що-раз витрачаючи певну суму грошей на ці відвідування. Останній запис про ралець 1751 р.

Ще кілька звісток про цехове господарство в зв'язку з заведенням власного окремого цехового двора. Про Короп. кравец. цехов. двір є запис, що льодовню і льох збудовано знову (1843 р.); отже це збудовано було досить давно, так що льодовню доведеться поновляти. Вороніз. ткац. цех поставив свій двір (1776 р.), далі 1820 р. знову запис про те, що „состроили цеховий двор“, видали всього 108 карб. 65 коп.; ще звістка, що прийняли без внеску до цеху з умовою збудувати хату в цеховім дворі, а як-би цього не виконав новий брат, повинен дати 12 карб. на всенюку братію. Золотон. цех будував свій двір в 1756 р. і тоді-ж-таки один брат дав замість поєднання цеху дерева на цехову хату. Крелевец. кравец. цех не мав власного двору в XVII в., брати, щоб вирішати справи, визволяти хлопця, поєднувати цех, то-що, збиралася у цехмістра.

Закінчимо деякими звістками про число цехових братів. В Глухів. колачниц. цеху за 235 р. (1666-1901) вписано було 472 особи; одночасно кількість (1732 р.)=33 чолов. В Глухів. різниц. цеху за 172 р. (1727-1900 р.) вписано 158 осіб; з початку реєстр померлих братів (27), далі реєстр тих, хто оджодив молодчество—34 особи (1726 р.): це одночасна кількість ремісників за цей рік. В Вороніз. ткац. цеху за 105 р. (1749-1854 р.), записано братів 109 осіб; з старої книжки переписано 25 осіб (1742), це одночасна кількість ремісників за один рік; в реєстрі 1832 р. „на лицо находящихся“ 20 ткачів і 5 ковалів. В Кролев. крав. цеху записано при заснуванні цеха 40 чол. (1660) і до 1753 ще вписано 64 чол. В Золотон. цеху за 162 р. (1690-1852) записано 256 осіб; в 1733 було 41 чол., 1755 р.—48 чол.

Володимир Щербина.

Україна і російський уряд у середині XVIII віку.

З приводу новознайденого журналу про перебування в Києві цар. Лизавети в 1744 р.

Царювання Лизаветине завсіди оцінювали різно як сучасники, так і історики цієї доби. Катерина II та гр. Н. Панін глузували з її правління й уважали його за продовження доби сподобанців; князь М. М. Щербатов та фельдмаршал Мініх, навпаки, висловлювалися про нього в прихильному тоні; про похвальні-ж оди Ломоносова на честь „великої Петровой дщери“ навряд чи треба й нагадувати. Такі-ж суперечності знаходимо і в наукових працях, присвячених цій добі. С. І. Єшевський в своєму „Очерку царствования Елисаветы Петровны“ каже: „Царювання Л. П. не належить до тих, котрі залишають по собі довгі спогади у внутрішньому устрою держави. Двацять років її правління не були відзначені важливими змінами в державних установах, не зважаючи на те, що ці зміни, здається, випливали з потреби часу. Даремно ми будемо шукати в державних розпорядженнях якоїсь системи, якогось загального плану. З цього погляду царювання Лизавети тільки продовження попередніх царювань. Як і в справах зовнішньої політики, тут, можлива річ, ще ясніше, можна помітити панування особистих мотивів, випадковости та брак усякого певного сталого принципу“¹⁾. М. І. Костомаров у статті „Императрица Елисавета Петровна“, оповівши докладно різні факти з зовнішньої політики та змін придворних впливів, не дав загальної характеристики часів її царювання, а тільки зазначив наприкінці два важливі явища: поширення освіти (московський університет) та знесення внутрішніх митниць: і одно, й друге було зроблено на внесення Шувалових та їхньою працею²⁾. С. М. Соловйов у двох томах своєї великої „Исторіи Россіи съ древнѣйшихъ временъ“ дав дуже прихильну „оцінку діяльності“ та вказав на важне „значіння царювання Лизавети Петрівни“³⁾. Нарешті, С. Θ. Платонов у своїх „Лекціяхъ по русской исторіи“, не погоджуючися з оцінкою Єшевського, приєднується до Соловйова, про якого каже, що він „коли шукати точного вислову — полюбив цю добу й писав про неї з приязню“⁴⁾.

¹⁾ Собраніе сочиненій, т. II.

²⁾ Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, выпуск 7, стор. 349.

³⁾ Исторія Россіи. Книга II т. XXII стор. 521-523 і т. XXIV стор. 1226-1231.

⁴⁾ Лекціи, стор. 523.

Та у всіх вищезгаданих творах діяльність уряду за Лизавети розглядається з загально-державного погляду, й дуже мало говориться про відношення його до України. А тимчасом це відношення — дуже відмінне від української політики Лизаветиних попередників, має не аби-який інтерес і його варто більш з'ясувати й освітлити.

Щоб охарактеризувати зміну в становищі України за часів Лизаветиних, треба пригадати долю її в попередні часи, відколи з'єдналася вона з Московською державою.

З'єднання з Москвою, яке звільнило країну від польського панування, не внесло заспокоєння в життя України. Автономний лад, сформулований — і притому не зовсім ясно — статтями Богдана Хмельницького, був повною протилежністю автократичному устроєві Московської держави, а цей автократичний устрій згодом набрав ще виразнішого характеру, відколи держава Московська в Російську імперію перетворилася. Тому всеняка історія України, як з'єдналася вона з Москвою, повна повсякчасних втручань російського уряду в життя України, щоб поволі анулювати обіцяні їй права й вольності. Ці втручання знаходили сприятливий ґрунт у суспільних відносинах України, в її соціальному устрою. Права й вольності дано було не всій людині, а тільки козакам, і кількість їхню було визначено за Переясловською угодою в 60 тис. (згодом було зменшено до 30, ба навіть аж до 20 тис.). Решта людности, дарма що й вона активну участь у боротьбі з Польщею брала, повинна була повернутися в попередній стан посполитих. „Кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣтъ, а кто посполитый крестьянинъ, тотъ будетъ дань обыкную отдавать какъ и прежде сего“ — сказано було в Переясловській угоді. Цього мало; серед козацтва стала утворюватися своя аристократія — козацька старшина, і інтереси її суперечили інтересам козацького плебсу (черни). Інтереси цього плебсу підтримувало Запоріжжя, що становило ніби окрему автономну воєнну громаду. Нарешті, Польща довго ще не кидала думки повернути Україну, і це давало привід для боротьби. Боротьба ця закінчилася тим, що Правобережжя знову опинилося під Польщею. Все це утворювало дуже складні відносини й давало привід до невпинної боротьби. Боротьба ця тривала більш як сто років, і закінчилась тим, що Катерина II скасувала автономне становище України.

Історію України за цей час можна поділити на два періоди: від смерті Богдана Хмельницького аж до Мазепи (1657-1687 р. р.) і від Мазепи геть аж до царювання Лизавети Петрівни й далі.

Перший період звать „добою руїни“, він наповнений складними подіями, в яких розібратися не легко. „Все, що відбувається по смерті Хмельницького на політичній сцені Української землі“, каже А. Я. Єфименкова, „має вигляд якоїсь повної безладдя й безглуздої гри випадковостей. Тільки-що встигне з'явитися якийсь факт і тільки встигне вияснити свій зміст, як уже зникає під натиском інших фактів, які так само, в свою чергу, швидко зникають. Гетьмани, що змінюють один одного, партії, що виникають і знову зникають, впливи, що перехресчуються, походи, бої та замирення, політичні компромісні угоди — все це мигтить перед очима, як у калейдоскопі. В решті решт все

завалюється, уносячи з собою і вільність, і самобутність України¹⁾). Але в цій „грі випадковостей“ виявляли себе ті ненормальні умови українського суспільного життя, про які ми були говорили. Одна частина старшини, прихильна до польської культури та шляхетських вільностей, виявила свої змагання в Гадяцькій унії та Острозькій комісії. Друга частина старшини, що не співчувала планам Виговського, виявила свої побажання у Жердевських статтях, що їх відкинув московський уряд. Змагання плебсу знайшли тимчасове виявлення в Ніженській „Чорній Раді“; її підтримували запорожці та демагогія московського уряду, що боявся старшини. За Самойловичевого гетьманування наслідком спустошення Правобережної України та „згону“ її людности на лівий берег, помічаються перші прояви відродженого кріпацтва („послушенства“) та викликають сильний відгук в масах. Московський уряд користав з цих заколотів і раз-у-раз втручавсь у внутрішнє життя України. До головних міст посилали московських воєвод, на Україні удержувалося московське військо; вибори гетьманів відбувались за участю й під натиском московських панів (як обирали Виговського — Хитрово, Юрія Хмельницького — кн. Трубецькой, Брюховецького — Велико-Гагін, Многогрішного — Ромодановський, Самойловича — Ромодановський, Мазепи — Голіцин). Кожен раз як обирали нового гетьмана, складали нові статті, що крок за кроком обкраювали умови Переяславської угоди. Нарешті, уряд не соромився вживати як-найсуворіших кар проти тих гетьманів, котрі чомусь викликали проти себе його підозріння (заслання на Сибір гетьманів Многогрішного та Самойловича).

Гетьманування Мазепине (1687-1709 р.р.) являє, порівнюючі з цією добою „Руїни“, спокійніший час. Але це була тиша перед хуртовиною. Суперечності соціального життя України виявляються під цей час ще яскравіше; яскравіше виявляються й централістичні змагання уряду. Діяльність Мазепина, дарма що мала вона багато позитивних прикмет (величезні суми, які жертвував Мазепа для розвитку культури та мистецтва), але й негативних рис було в ній чимало. За нього ще гостріш, аніж за попередніх гетьманів, позначився поділ людности на класи, — поділ, що був у такій суперечності з демократичними змаганнями цієї людности. Мазепа щедро роздавав так звані „рангові маєтності“ і то не тільки представникам старшини, що займали певні уряди, але й їхнім удовам та дітям. Крім того, він випускав універсали, в яких дозволяв забирати землі, що лежали пустою, й осаджувати на них слободи; оселялися в цих слободах головним чином виходні з Правобережної України. Ці поселенці поволі перетворювалися на „підданих“ і за Мазепи вперше трапляються вказівки за „панщину“ (два дні на тиждень). Та старшина, не завдовольняючися з такого „легального“ способу набути собі маєтності, частенько уживала й інших засобів, щоб захопити землю й покріпачити людність. Багато сприяло піднесенню старшини й те, що Мазепа встановив стан бунчукових та військових товаришів, до якого приписували дітей старшини. Тому час гетьманування Мазепи повний боротьби з народніми рухами (Петрик і Палій). В статтях Мазепиних є характеристичний артикул про те,

¹⁾ А. Я. Ефименко. Історія українського народу, стор. 247.

що утворений ще раніше полк залишається для задавлювання повстань: повставали „пахотные мужики, будники, винокуры“, то-що.

Що-ж до відносин Мазепиних до російського уряду, то Петро I дуже протегував його і щедро нагороджував. Адже-ж Мазепа став йому у великій пригоді, коли здобували Озів, робив на козацьких чайках морський похід на Очаків, брав участь у війні з Польщею, то-що. Але вже з самісінського початку Мазепиногo гетьманування можна помітити, що Петро бажає обмежити гетьманову владу. В Коломацьких статтях ми зустрічаємо такі характеристичні постанови: гетьмана обирають тільки з наказу великого государя; старшину гетьман без наказу не може переініяти; „гетману и старшинѣ народъ малороссійскій всякими мѣры и способы съ великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразрывное и крѣпкое согласіе приводитъ супружествами и иними поведеініями“; „при гетманѣ въ Батуринѣ, для охрaненія цѣлости его, быть полку московскихъ стрѣльцовъ“.

Все вищесказане добре вияснює становище Мазепа й причини його неуспіху, коли він повстав проти Москви: за ним пішло тільки Запоріжжя та незначна частина старшини. Нарід йому не спочував та й спочувати не міг. Дуже цікава увага старообрядського попа Лук'янова, що випадково побував у Батурині: „Гетманъ, онъ есть стрѣльцами-та и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятся; да онъ ихъ и жалуетъ: безперестани имъ кормъ, а безъ нихъ не ступить“¹⁾.

Замір Мазепа не вдався, але після цього відносини Петра I до України дістали вже зовсім певний напрямок. Батурин спалено, Січ зруйновано, на гетьмана „обрано“ Скоропадського, людину слабої вдачі й хитку. Вибори робили похапцем і в присутності самого царя. На пред'явлені новим гетьманом, за встановленим звичаєм, пункти, Петро відповів, що він „генерально“ (цеб-то загально) права, з своєї ласки, підтверджує, але докладну відповідь дасть згодом — зараз це неможливо, бо й часу нема, та й цар походом іде на Польщу. Але резолюції на статті, що їх подав Скоропадський, були надзвичайно характеристичні: коли-б трапилася війна, — наказний гетьман та козаки повинні бути під проводом російських генералів; російським воеводам обіцяно було наказати, щоб вони „безъ указу до Малороссіянь притязаній не имѣли“, вольностей їх не порушували, в суди та розправи не втручались. В одній з статтів було сказано, що козаки служать за саму „козацьку вольность“ — і до цієї статті було зроблено увагу, що „того писать не надлежало“. За півроку (у січні 1710 р.) цар видав грамоту, що в ній підтверджував пункти Богдана Хмельницького, але після неї зараз-же було призначено доглядати за справами України стольника Ізмайлова; становище його вірно пояснює Соловйов, називаючи його „очима й ухами царськими“²⁾. В інструкції Ізмайлову наказувалося дбати за те, щоб на Україні були спокій і тиша, а для цього він мав виловлювати всіх ворохобників; чужоземних послів приймати разом із гетьманом, листи, що вони йому привозять, пересилати цареві і без його згоди на

¹⁾ Путешествіє въ Святую землю Іоанна Лук'янова, стор. 10.

²⁾ Історія Россії, кн. IV, т. XVI, стор. 30.

них не відповідати; пильнувати, щоб гетьман без наказу царського нікого з старшини від урядування не відставляв, і щоб вибирали їх на загальній раді, а затверджував цар; надалі гетьман не має права земель та маєтностей ні давати, ні відбирати у когось без царського дозволу („соизволенія“) і т. д. Окрім цієї явної інструкції, Ізмайлову було дано ще й таємну. В ній йому ставилося за обов'язок мати „неослабое смотрѣніе“ за вчинками гетьмана, старшини та полковників, дізнатися таємно, скільки перше збиралося і тепер збирається прибутків для гетьмана, старшини та полковників; вивідувати з розмов та поведіння, хто з старшини та козаків відданіший цареві й якого уряду гідний.

Окрім того, Петро I і сам втручавсь в українські справи: він роздавав маєтності, що були конфісковані у Мазепи та його прихильників (так, напр. Меньшиков дістав м. Почеп, до якого він уже самовільно приєднав міста Баклан та Мглин), призначував полковників не-українців (росіянин Толстой, серби брати Милорадовичі, молдаванин Танський); ба навіть сотників деяких призначав цар безпосередньо (Лисовського в Н.-Сіверську). Щоб обмежити гетьманову владу, було встановлено Генеральну Військову Канцелярію та Генеральний Суд; нарешті — вже наприкінці гетьманування Скоропадського — було встановлено „Малороссійскую Коллегію“, та за ню ми скажемо нижче.

Усе це викликало на Україні велике незадоволення. Становище українського народу було дуже тяжке. Довгі війни з Польщею та Швецією, роботи для збудування фортець — у Києві та на південних кордонах, роботи по прориттю каналів — все це страшенно обтяжувало людність. На роботи по прориттю Ладозького каналу — кілька разів посилалося по 10 тисяч людей, а назад на батьківщину з них повернулася може одна третина; коли будували фортеці Св. Хреста, з України було вислано на роботи 6.790 чоловіка, з них було забито чи померло 5.183, відпущено додому хорих 961. Страждала також дуже людність і від того, що на Україні раз-у-раз розташовувалось російське військо; щоб його утримувати, з військового скарбу витрачалися великі гроші — сотні тисяч карбованців; з людности також стягали на це так звані „консистентські дачі“. Щоб покрити ці видатки, ще за гетьмана Самойловича було заведено так звані „оренди“, себ-то монопольний продаж горілки, тютюну, дьогтю. На початку Мазепино гетьманування було зроблено спробу скасувати оренди й позамінювати їх грошовими зборами, та спроба ця не дала бажаних наслідків і оренди було відновлено.

Окрім цих утисків, що їх викликали політичні плани уряду, Україна дуже терпіла і від економічної політики Петра I. Цей бік становища України чудово освітлено в праці небіжчика І. М. Джиджори: „Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 р.р.“¹⁾, яку він написав на основі вистудіюваних їм матеріалів архівів Міністерства Юстиції та Закордонних Справ. В цих статтях автор зазначає на те, що наприкінці XVII та на початку XVIII ст. український торг дуже розвинувся. Розвиток цей викликало те, що Україна від натурального господарства перейшла до грошового. Це

¹⁾ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (у Львові) т. ХСVIII, CI, CIII, CV.

було наслідком того, що в руках старшини, а почасти й російських власників, — як Меньшіков та інші подібні — зібралася сила-силенна маєтностей (за Скоропадського було роздано 122 села з 3703 дворами), а також величезними видатками, які викликали постійні війни та інші вищезгадані тяготи для людности. Козаки, яких посилали в далекі походи чи на тяжкі роботи, повинні були сами дбати про своє удержання, брати з собою харч та гроші. З тих документів, які заховалися до наших часів, можна бачити, що полковники, виражаючи козаків, мусли були наділяти їх геть-усім потрібним, і для цього частенько позичали навіть гроші. Під впливом усіх цих причин український торг у XVIII ст. значно збільшивсь. Місцеві продукти ввозили до німецьких та білорусько-литовських земель, — головним чином до Вроцлава (Бреслава), Гданська, Кенігсберга. За головний предмет торгу були гурти рогатої худоби. В 1711 р. полковник Апостол (що був потім за гетьмана) надіслав до Силезії (Шльонську) 800 волів на суму 16.000 крб.; в 1718 полковник Кандиба — 300 волів на 6.000 крб.; посилали великі гурти волів із своїх маєтностей і гетьмани та Меньшіков. Щоб охороняти транспорти, склали окремі контракти з українськими та польськими підскарб'їями про призначення окремої військової варті. Окрім худоби, ввозили збіжжя, куделю, прядиво, юхту, віск, сало, тютюн, горілку, то-що. Про розміри українського торгу з Польщею можна судити із заяви витебського воєводи Поція, який оцінює його „в мільйон і більше“. Такому великому вивозові відповідав і чималенький довіз закордонного краму, а саме „шльонське“, голандське та англійське сукно, златолав (парча), всякі серпанки, метали (мідь, срібло), металічні приладдя, коси, серпи, ножі, шила. Торгували цим крамом не аби-як: отож, напр., один київський купець привіз 1.500 кіс на 20 тисяч ефімків; є відомості про торговельні операції в 5.000, 8.000, 20.000 ефімків, і навіть у „килка соть тисячей злотых“. В торговельних операціях брали участь і великі землевласники (ба навіть гетьмани), часом навіть скуповуючи продукти на продаж; але були й дрібніші перекупщики з козачої верстви. Не аби-яку ролю відігравали в цьому й купці головних міст — Київ, Чернігов, Ніжня, Стародуба; та були й дрібні „гандлевые люди“. Нарешті, посередню участь у торгу брало й селянство, фурщики й погоничі худоби (є, напр., відомість про те, що одного разу було приставлено 400 фір одночасово). Торг був цілком вільний. Довіз та вивіз краму обкладали невеличким митом (індукта та евекта) у 2% вартости краму.

Отже, російський уряд, від Петра I починаючи, ставить цьому торгові чималі перешкоди, маючи на меті вбити цим український торг, що з нього поважний конкурент торгові російському. Було заборонено вивозити український крам встановленими раніше шляхами до Західньої Європи; усенький експорт неприродньо був звернений до російських портів — спочатку в Озів, а потім в Архангельськ, Ригу та Петербург. Раніш крам, який відправляли до Риги, йшов насамперед до польського містечка Бішенкович на Західній Двині; тепер наказано було їздити „въ рубежъ російской границы“. Багато чого з краму було оголошено „заповѣднымъ“ — такий крам можна було вивозити тільки до російських портів. До такого „заповѣднаго“ краму було захищено

прядиво, поташ, юхту, сало, віск, конопляну олію, кавяр, цеб-то найголовніший крам українського торгу, крім товару та тютюну. Торг оцим крамом уряд хтів був захопити до своїх рук і використовувати цей крам або для своїх потреб, або перепродувати його за кордон через посередництво так званих „гостей“ — торговельних агентів із російських купців. З документів ми бачимо, що уряд не раз купував на величезні суми — 100.000 крб. і більше — прядиво та салітру, але іноді ці продукти відбирали й примусово. Багато й закордонного краму заборонено було привозити на Україну, а саме: сукно, шовкові тканини, златоглав (парча) та матеріял для нього, оксамит, поньчохи. Це робили, бажаючи добре розвинути фабрики, що саме тоді закладавано в Росії. На товар накладалось велике мито, що в деяких випадках складало 18% (сало), 25% (збіжжя), ба навіть 37% (прядиво й шкури) їхньої ціни. Не менше перешкод ставила українському торгіві й заборона вивозити за кордон коштовні метали та металеві гроші; на різні конче потрібні видатки (на мито та на удержання самого купця та його службовців) залишали незначні суми, а решту обмінювано на мідяні гроші, яких за кордоном не приймали, а привозити їх назад було заборонено. Взагалі відношення російського уряду до українського торгу було засноване на меркантильній теорії того часу й виявлялось у бажанні мати з України як-найбільше зиску. Щоб схарактеризувати це відношення, І. М. Джиджора наводить характерне міркування управителя монетного двору гр. Головкина: „Гроші завсіди можуть виходити за кордони та в „Малую Росію“, але звідти до Росії вертатися не можуть; а в економіці головний інтерес той, щоб дбати як-найбільше з чужих держав гроші в свою державу притягати“¹⁾. До цих „легальних“ утисків приєднувалися ще різні самочинні вчинки нових українських землевласників — росіян, які захопили „измѣнничьи“ маєтності, як Меньшіков, Строганов й інші, та їхніх агентів, як напр. почепський комендант Павлов і генерал Шідловський. Ці особи скуповували — через посередництво козацької старшини — у величезній кількості волів, коноплю, поташ за надзвичайно низьку ціну (напр., прядиво по 3 крб. 50 коп. за берковець замість звичайної ціни в 5 крб.) та забороняли продавати ці продукти стороннім особам. Велике значіння мали також утиски з боку військової влади, якій було доручено доглядати за торгом.

Ці всі перешкоди та труднощі відбивалися не тільки на інтересах українського торгу, але й на інтересах купців тих країн, з якими Україна провадила торг. Тому р. 1714 вроцлавські купці подали австрійському урядові меморіяла, в якому прохали усунути перешкоди для їхнього торгу з Україною. За 20-х років, коли російський уряд почав пересправи про те, щоб скласти умову союзу з Австрією для спільної оборони й спільного наступу, — Австрія за одну з найголовніших умов виставила відновити вільний торг з Бреславлем. Після довгих пересправ, р. 1723 було уложено угоду, за якою торг дозволявсь, за винятком „заповѣднаго“ краму, причому мито було встановлено таке саме, як і в російських портах. А втім, умову цю не було здійснено.

¹⁾ Зап. Наук. Тов. СІ, 83.

Всі ці розпорядження Петровських часів, що стосуються як до політичного, так і економічного становища України, непогано характеризують, як ставивсь уряд до України; але ще ясніше виявилось це відношення наприкінці гетьманування Скоропадського. 29 червня 1722 р. Скоропадський подав цареві петицію, в якій прохав одзволити Україну від деяких розпоряджень останніх часів, бо вони надто обтяжують людність. У відповідь на 3-тю та 4-у точки прохання, в яких містилися скарги на вчинки київського генерал-губернатора, комендантів та інших військових урядників, цар дав таку резолюцію: „Опредѣлится бригадиръ съ 6-ю его помощниками, которому велѣно все чинить по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ, о чемъ пространно усмотришь ко удовольству изъ Указа“. В указі говорилося, що віднині при гетьмані засновується Малоросійська Колегія з бригадиром Вельяминовим на чолі, і справами України завідуватиме вже не Колегія Закордонних Справ, а Сенат. Це було цілковите знищення української автономії. Гадають, що цей указ спричинився до хвороби та швидкої смерті Скоропадського (3/ви. 1722). Старшина вдалася до царя, прохаючи про обрання нового гетьмана, але Петро I згодивсь тільки визнати за наказного гетьмана чернігівського полковника Полуботка. У відповідь на друге прохання сказано було, що від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького навіть до Скоропадського усі чисто гетьмани показали себе зрадниками, отож треба підшукати дуже певну та відому людину, а поки-що про цю справу „докучать не подлежатъ“. Незабаром Полуботка з деякими представниками старшини викликали до Петербургу. Там він подав від імені старшини статті з проханням відновити гетьманство та полегшити становище України, скасувавши різні обтяження, але за це попав до Петропавлівської кріпости, разом з старшиною, і там скінчив своє життя.

Ми не спинятимемось на діяльності Малоросійської Колегії, що протягом шістьох років (1722-1728 р.) правила Україною. Це була низка надужитъ та зловживань¹⁾. З наказним гетьманом (Полуботком) Вельяминов поведився наче з підвладним: „Я бригадиръ и президентъ, а ты что передо мною!“ — кричав він Полуботкові — „ничто! Вотъ я васъ согну такъ, что и другіе треснутъ. Государь указаль перемѣнить ваши давнины и поступать съ вами по новому. Я вамъ указы!“ На Україні розташували російські полки, на полковницькі уряди призначали росіян (Кокошкіна у Стародуб, Богданова у Чернігів). Головне завдання Колегії було стягати податки — обороняти нижчі верстви суспільства від надужитъ старшини. Перше завдання Колегія виконувала дуже ретельно, але не забувала й за себе. Із податків 1722 р. — 45.527 крб. 19 к. до скарбниці надійшло всього 22.672 крб. 29 к. і невідомо на що витрачено 22.854 крб. 90 к.; у 1723 р. з 85.854 крб. 49 к. зникло 38.119 крб. 60 к.; в 1724 р. з 141.342 крб. 89 к. зникло 33.288 крб. 27 к. Все це, звичайно, поступало в розпорядження членів Колегії; про різні здривства та хабарі ми вже й не кажемо. Що-ж до протегованих урядом нижчих клас суспільства, то

¹⁾ Цікаві подробиці див. у статті А. Я. Єфименкової: „Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова“. Київ Стар. 1888, X, 162-182.

Колегія охоче приймала від них скарги, навіть вимагала їх, при тім брала хабарі, а справ так що й не розглядала: в архівах і досі переховуються цілі книги „нерѣшенихъ дѣлъ“.

Смерть Петрова (27/1. 1725) принесла не аби-які зміни в становищі України. Слабенькі наступники його Катерина I та Петро II, що перебували під опікою новозаснованого „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, нездатні були продовжувати енергійну політику Петра I-го. А тимчасом чекали війни з Туреччиною, в ній надзвичайно важно було мати актуальну поміч України. I от, під тиском цих обставин до „Верховнаго Тайнаго Совѣта“ було внесено проекта „ради удовольствія и приласканія украинскаго народа“ дозволити, нехай буде обрано гетьмана, знести всі новозаведені податки й відновити суд на попередніх підставах. А втім ці всі заміри не було здійснено, — тільки зменшено податки та відновлено право обирати полковників з-поміж козацької старшини. Звільнені були також представники старшини, що їздили з Полуботком (а між ними й майбутній гетьман Д. Апостол).

Тимчасом у Меншікова виник конфлікт із Малоросійською Колегією через оподаткування його українських маєтностей; внаслідок цього конфлікту було скасовано Малоросійську Колегію. Це сталося вже за Петра II, що його виховував Меншіков. А скасувавши Колегію, понижили й усі податки, що їх Колегія ота була позаводила. Членів її з книгами прибутків та видатків викликали до Петербургу, росіянам заборонено було купувати на Україні маєтки, „чтобы отъ того малоросійскому народу обиды не было“, і нарешті — дозволено було обрати гетьмана.

Щоб „присутствовать“, як обиратимуть гетьмана, був виражений тайний совітник Наумов; очевидно за вказівкою згори, обрано було миргородського полковника Данила Апостола, людину з дуже бурхливим минулим, але тепер стару, 70-ти років. Її гетьманування, що потривало 6 років (1728-1734), зовсім не було відновленням автономного ладу України. „Рѣшительные пункты“, що були дані в Петербурзі, як каже А. Я. Єфименкова „більше нагадують милостивий маніфест, аніж статті старих гетьманів“¹⁾. До гетьмана було призначено „міністра“ (того-же Наумова), — у військових справах гетьман підлягав російському фельдмаршалові, в склад генерального суду входили троє росіян і троє українців. Але при всім тім гетьман все-ж-таки дбав про заведення ладу в адміністрації і, по можливості, задержував давні звичаї. Він раз-у-раз удавався до уряду з різними „пунктами, предложениями и пояснениями“, в яких обстоював самостійне становище України аж до українського „стилю й мови“, і ці його домагання мали певний успіх. При нім було зложено окрему комісію, щоб перекласти й упорядкувати в систему закони, вживані на Україні; комісія ця складала збірника законів під назвою „Права, по которимъ судится малоросійській народъ“²⁾. Зроблено було також ревізію земельних маєтків („генеральное слѣдствие о маєтностяхъ“); нарешті, на його прохання та домагання

¹⁾ Історія Украинскаго народа, стор. 303.

²⁾ Див. стат. І. В. Теличенка — „Очеркъ кодифікації малоросійскаго права“. Київ. Стар. 1888, IX, X.

повернули запорізьких козаків, що заснували були Нову Січ. Але й за Апостолового гетьманування роздавали далі маєтності, а старшина, втративши будь-яку надію здійснити свої політичні плани, дбала вже тільки за свій матеріальний добробут та про те, щоб зрівнятися з російською шляхтою. Першим кроком у цьому напрямку було прохання Д. Апостола „объ уравниеніи мало-россійскихъ чиновъ съ русскими табельными“.

Не зважаючи на всеньку тактовність та поміркованість Д. Апостола, становище України наприкінці його гетьманування було надто тяжке. Зробилася імператрицею Ганна Іванівна, що її царювання лишило по собі тяжкі спогади й у російській історії („біроновщина“); було скасовано Верховный Тайный Совѣтъ, на чолі якого стояв кн. Д. М. Голіцин, відомий голова „верховників“, що добре ставився до України; з'явилися нові „временщики“—фаворити,—німці (Бірон, Мініх). Все це не обіцяло для України нічого доброго, тим більш, що новий уряд дивився на цю країну з побоюванням, з огляду на війни з Туреччиною та Польщею, що саме починалися, і на ті турботи, які викликали плани Орликові. Україна зробилася тепер важливим стратегічним тереном. Сюди посилалися великі російські армії, забиралися на військовою службу козаки, почалась будова української лінії та великі роботи в Київській фортеці. На ці роботи зганяли велику силу місцевої людности. Правління Україною набуло суто-військового характеру. Справжнім правителем її став фельдмаршал Мініх і підвладні йому генерали—кн. Барятинський, Рум'янцев. Усе це спадало страшенним тягарем на людність, що повинна була постачати людей, підводи, харч, то-що. Військова влада поводитися з людністю брутально і не визнавала ніякісіньких місцевих звичаїв та законів. Відомі гострі слова Мініхові про українські закони: „шельма писалъ, а каналія судилъ“.

В цих обставинах 17/VII 1734 р. помер старий Д. Апостол. Уряд використав його смерть, щоб нанести рішучий удар автономному ладові України. Зараз-таки, як прийшла звістка про смерть гетьманову (29/VII), кабінет-міністри¹⁾ подали імператриці таке „миѣніе“: „Гетьману впредь быть не разсуждается, а быть правленію вмѣсто гетманскаго въ шти персонахъ... Тому правленію быть подъ вѣдѣніемъ сената... И сіе содержатъ секретно, а въ указахъ и прочихъ письмахъ не показывать, что намѣреніе является гетмана не выбирать“. На цьому „миѣніи“ Ганна Іванівна написала резолюцію: „О п р о б у э ц а“.

Так було встановлено „правленіе гетманскаго уряда“ з шістьох осіб—трьох росіян, трьох українців за головуванням кн. Шаховського, який і раніше (від 1728 р.) був при гетьмані. Шаховському було дано, як звичайно, секретну інструкцію. Головні думки її такі²⁾: попереджати всякі „противности“ з боку старшини, і коли буде потрібно—заарештовувати підозрілих осіб; повідомляти про прихильних до уряду осіб і намічати їх, секретно, кандидатами для заміщення урядів; доводити народові, а ще більш козакам, що уряд тримає їх

¹⁾ Кабінетом замінено було В. Т. Совѣтъ.

²⁾ Сборникъ Импер. Русскаго Общества, т. VIII, стор. 22-23.

у своїй ласці, покривджені різними „поборами и привлащенієм“ старшини можуть подавати скарги—„челобитныя“, але уряд буде захищати їх і без скарг; коли жалітимуться на великі податки, говорити, що гетьман та полковники брали гроші на свою користь, а уряд братиме тільки конче потрібне, з промислів; коли-ж були-б подані скарги на розміщення російського війська—пояснити, що це, мовляв, потрібно для захисту України, і при тому робиться так, щоб народові було як-найлегше; коли говоритимуть про обрання гетьмана, „отвращать“ людей від цього й дивитися „недреманнымь окомь“, хто з старшини „въ гетманы будутъ желательны, и не будутъ ли собирать такихъ челобитень, какъ прежде сего было“¹⁾.

Разом із інструкцією Шаховському було прислано десять грамот, щоб порозсилати їх у кожний полк, та друковані листи, які треба було ширити в народі, в цих документах було сказано, що новий український уряд заводиться тимчасово, поки буде обрано гетьмана. Але не треба й казати, що до ніякого обрання гетьмана не могло прийти, й Україна залишилася в цілковитому розпорядженні гетьманського уряду, або, вірніше, його голови; голові надано було право викидати з складу уряду членів, що йому не подобалися, й заміняти їх особами, що здавалися йому певніші. Після Шаховського за голову гетьманського уряду були по черзі інші генерали, з-поміж них тільки англієць Кейт залишив по собі добру пам'ять. Але взагалі часи правління гетьманського уряду були дуже тяжкі для України. Війни, що не припинялися цілісінкрий той час, постої російського війська, постачання величезної кількості худоби (волів, коней), тяжкі податки, цілком зруйнували людність і викликали численні переселення за кордон (до Польщі). Побоювання зради викликали численні доноси, арешти та заслання. Україна не менш за Московщину терпіла страхіття „тайної канцелярії“ та страшного „слова и д'їла“. Але в народі,—і особливо в культурніших шарах українського духівництва та козацької старшини, не вгасали спогади про минуле й жили мрії про його поворот. Мрії ці, бодай на якийсь час, здійснилися за Лизавети Петрівни.

Не так давно Лизаветина доба викликала особливий інтерес російського суспільства. Р. 1912, в звязку з святкуванням 200-ліття з дня народження Ломоносова, Російська Академія Наук урядила в Петербурзі (в залах помешкання Академії Мистецтва) виставу „Ломоносов і Лизаветинські часи“. На цій виставі був окремий відділ (XVII)—„Малороссія“. Каталог цього відділу починається статтею акад. Д. І. Багалія: „Малороссія въ царствованіе Елисаветы Петровны“, що з неї ми вважаємо за потрібне навести оцей-о уступ:

„Малоросії призначений окремий відділ на виставі Лизаветинських часів тому, що імператриця дуже цікавилася цією країною й полюбляла її. В 1744 р. вона, щоб ознайомитись з нею, вирушила в подоріж і зустріла надзвичайно щире, повне гарячої любови, вірности та відданости вітання з боку всього українського народу; захоплена щирим почуттям, вона голосно сказала в Києві: ‚возлюби меня, Боже, такъ въ царствіи небесномъ, какъ я люблю сей благонравный и незлобивый народъ!‘ Про це каже, правда, тільки автор

¹⁾ Сборникъ Имп. Русск. Общ. т. VIII, стор. 369-371.

„Історії Руссов“, але ми не маємо підстав не вірити йому в цьому випадкові—по-перше—тому, що до нього міг дійти живий, правдивий переказ про це, і по-друге—тому, що таке добре, сердечне відношення імператриці до українського народу підтримував та збільшував у неї її найближчий і найвідданіший друг, українець—граф Олексій Григорович Разумовський“.

Потім іде низка відомостей про О. Г. Разумовського та його матір Наталю Дем'янівну, а далі автор продовжує: „Ще до того, як Лизавета стала імператрицею, вона у своїм дворі оточувала себе українцями: за духівника їй був Дуб'янський, співаками були Тарасевич та Божок, був навіть сліпий бандуриста Григорій Михайлів; за камер-лакея її був Котляревський, за секретаря—П. Миревич. Коли-ж вона зробилась імператрицею, та в складі (штаті) двору з'явилися бандуристи, ба навіть „Малороссіянка-воспівальниця“. Українські співаки придворної капели (з-поміж них особливо визначивсь Полторацький) співали не тільки на криласі, але також і в опері разом із італійцями... Але особливо близька стала імператриця до всього українського під час своєї славної подорожі на Україну“...

Надруковані нижче матеріали стосуються саме до цієї подорожі. Тому ми не спинятимемось на описові її, а спробуємо загально схарактеризувати, як ставилась Лизавета до України. Ставши імператрицею, Л. П. зараз-таки надіслала до Глухова генерала Бутурліна, що був у великій ласці в неї. Він мав сповістити в Глухові про цю подію, скинути Неплюєва, який керував Україною, й самому стати головою гетьманського уряду замість нього. Українська старшина вирядила окрему депутацію, яка мала привітати імператрицю. Цю депутацію Лизавета Петрівна прийняла дуже милостиво, й вона пробула при дворі близько сімох місяців—спочатку в Петербурзі, а потім у Москві, де відбувалася коронація. Скориставши з свого становища, депутати удалися з проханням про потреби України. Результатом була низка значних змін та пільг: керування Україною було передано Генеральній Військовій Канцелярії, в якій було відновлено порушену за останніх часів рівність українських та російських членів. Припинено посилання козаків на земляні роботи; знесено всі борги податкові; заборонено кріпостити українців (посполитих) і підтверджено право вільного переходу. А як Лизавета перебувала в Києві, старшина подала прохання відновити гетьманство. Імператриця дала на це свою згоду і запропонувала старшині прислати депутацію з приводу шлюбу спадкоємця престолу. Депутатам було призначено удержання в розмірі 30 карб. на місяць, але імператриця збільшила його до 100 карб. і дала наказа, щоб таке удержання й надалі видавали українським депутатам. Депутати вдруге подали прохання відновити гетьманство, і Лизавета наказала сенатові зробити відповідне розпорядження. Але обрання гетьмана було відсунуте, бо особа, яку хотіли бачити за гетьмана, Кирило Григорович Разумовський (молодший брат Олексія)—ще не закінчила своєї освіти за кордоном. Урочисте обрання відбулося тільки в 1750 р. з великою учтою, в присутності спеціально надісланого камергера й лейб-кампанця гр. Гендрікова.

В наше завдання схарактеризувати гетьманування Кирила Разумовського не входить. Скажемо все-ж-таки, що це було гетьманування фіктивне. Для К. Разумовського Україна була чужа і його завсіди тягло до царського двору.

З п'ятнадцятих років свого гетьманування (1750—1765) на Україні він прожив не більш, як п'ять років. Старшина, що поклала такі великі надії на відновлення гетьманства, мусіла відчутти певне розчарування. До нас дійшов один цікавий документ — „Рѣчь о поправлені состоянія Малороссіи“¹⁾. Автор з великим чуттям каже про тяжке становище України за останніх часів: „желая разсуждать о поправлені состоянія любезнаго отечества нашего“, — пише він, — „въ сомнѣніи нахожусь, лучше ли мнѣ отъ любви и усердія къ отечеству все то говоритъ, что слабый мой велитъ разсудокъ, или лучше обо всемъ молчать изъ жалости“. Він малює низку сумних з'явищ у сучасному життю України й пропонує через гетьмана звернутися до імператриці з проханням усунути причини, які їх породили. Невідомо, чи подавали таку петицію, але у всякому випадку можна сказати, що гетьманування К. Разумовського не виправляло цих дефектів і не було поворотом до давнього автономного ладу України. Правда, Разумовський намагавсь жити в згоді з старшиною й не дозволяти заводити на Україні загальнодержавні установи. Але рівночасно він і сам іноді допомагав порушувати давній лад, бо на нього мав великий вплив Теплов, який його виховав, а Теплов дуже вороже ставився до України. Особливо це можна сказати про двоє наказів Разумовського — один про те, що Україна підлягає сенатові, а другий про скасування індукти та евекти. При нім-же було зроблено новий крок, щоб закріпити селян²⁾. Нарешті, при нім-же — і певна річ за його згодою — відбувалося заселення полудневих українських степів сербами та захоплення „вольностей войска запорожскаго“³⁾.

Всі ці факти справляють вражіння повороту до попередньої — до лизаветинської — політики російського уряду що-до України, політики, що закінчилася цілковитим знищенням усяких слідів колишнього автономного ладу України. Перевела це Катерина II. Акад. Багалій закінчив цитовану нами статтю такою думкою А. Я. Єфименкової про лизаветинську добу: „Особиста прихильність до України та її народу імператриці Лизавети Петрівни ніби відхилює ще на два десятиліття потік українського політичного життя від того напрямку, який він прийняв; але життєва стихія, ледві-ледві похвилювавшись, знову вертає в своє ложе“⁴⁾. Краще може буде сказати, що не вважаючи на особисті симпатії Лизавети російська політика не переставала плинати в тім напрямі, що його визначив автократичний і кріпосницький устрій Московщини, і тільки злегка відходила від нього під впливами особистих настроїв цієї „ласкової для України“ цариці.

Серед подій зазначених А. Я. Єфименковою „двох десятиліть“, цеб-то правління Лизавети Петрівни (1741-1761), в центральному місці стоїть „слав-

¹⁾ Київська Стар. 1882, X.

²⁾ Лазаревскій, Универсалъ гетмана Разумовскаго объ ограниченіи перехода крестьянъ. (К. С. 1885, VII).

³⁾ Шимановъ, Предсмертная земельная борьба Запорожья. (К. С. 1883, XII).

⁴⁾ История украинскаго народа, стор. 311.

на“ подорож імператриці до Київа в 1744 році. До останнього часу ми не мали докладного опису цієї подорожи. Подорож імп. Катерини II по південній Росії як-най докладніше описав Г. В. Єсіпов у цілій низці статтів, під загальним заголовком „Путешествіе имп. Екатерины II по южной Россіи въ 1787 году“. Вони друкувалися в „Київській Старині“ протягом більш як двох років (1890-1892) і разом дали більш як 250 сторінок. А про подорож Лизавети Петрівни в творах, присвячених історії її царювання, зустрічаємо самі короткі вказівки (а Костомаров і зовсім не згадує про цю подію). Письменники, що студіювали історію Київа, не могли, певна річ, не згадати про цю— у всякому разі видатну подію в житті Київа, але оповідаючи про неї, вони посилаються головним чином на досить-таки сумнівне джерело „Історіи Руссовъ“. Не наводячи цілком цього величезного опису¹⁾, що з нього геть аж до останнього часу було єдине більш-менш докладне оповідання про цю подію, вважаю за потрібне подати з нього два уривки, з котрих один (опис зустрічі цариці козаками) може, з певними виправками, правити за доповнення до камер-фур'єрського журналу, що нижче друкується, другий (опис приїзду цариці до Київа) подає зовсім перекошований опис подій, правдиво представлених камер-фур'єрським журналом.

В „Історіи Руссовъ“ говориться, що десять реєстрових полків і деякі інші полки (про які згадує к.-ф. журнал) зустріли царицю на кордоні України й супроводили її протягом всієї подорожи. З камер-фур'єрського журналу видно, що полки ці виїздили послідовно в різних пунктах, аж до Київа. Але „Історія Руссовъ“ подає цікавий опис убрання козаків, які „бывъ всегда въ своихъ мундирахъ, имѣли тогда новыя, которые всегда одинакіе — изъ черкески синяго сукна съ вылетами и изъ куфайки и шароваръ по полкамъ; тоже и шапки одной фигуры и вышины, но при этомъ были по полкамъ; а амуничныя вещи всѣ рядныя и одинакія“. Крім того, цікаво й досить правдоподібно описано маневрування полків вздовж пути царського кортежу. Ці подробиці доповнюють сухий опис камер-фур'єрського журналу. Опис в'їзду до Київа, складений очевидячки за неперевереними чутками, подаємо цілком: „Отъ Кіевской Академіи помощію выписанныхъ машинъ и своего изобрѣтенія дѣланы Государынѣ разныя удивительныя явленія къ ея удовольствію; между прочимъ выѣзжалъ за городъ важный старикъ самага древняго виду, великолѣпно прибранный и украшений короною и жезломъ, но сдѣланный изъ молодого студента. Колесница у него была божескій фаетонъ, а въ него впряжены два пѣтитическіе крылатые кони, называемые пегасы, прибранные изъ крѣпкихъ студентовъ. Старикъ сей значиль древняго основателя и Князя Кіевскаго Кіа. Онъ встрѣтилъ Государыню на берегу Днѣпра у конца мосту, привѣтствовалъ ее важною рѣчью и, называя ее своею наслѣдницею, просиль въ городъ, яко свое достояніе, и поручалъ его и весь народъ Русскій въ милостивое ея покровительство“. В цьому описі об'єднано два епізоди, неправильно змальовані: в'їзд до Київа 29 серпня й одвідини Академії 5 вересня в день іменин цариці, в подробицах описані Н. І. Петровим (Очерки изъ ист. укр. л-ры, ХVІІІ в.,

¹⁾ Історія Руссовъ, стор. 244.

стор. 103-107). У к.-ф. журналі тільки наведено заголовок діалогу „Благу-утробі Марка Аврелія“; Петров передає зміст цієї вистави — у пролозі її персоніфікований „Києвъ“ вітає царицю віршами: „Києвъ, днесь, градовъ мати, радість ощушаю, и для того на златомъ возѣ поѣзжаю...“ і т. и. Оповідання „Історіи Руссовъ“ — як бачимо, — дуже далеко від дійсности, але воно цікаве тим, що показує, в якому вигляді задержалася на Україні наприкінці XVIII ст. пам'ять про подорож імп. Лизавети.

Певних відомостей про цю подорож до останнього часу ми не мали. В записках сучасників описів його немає; найпевніше-ж джерело — камер-фур'єрський журнал, який ми тепер публікуємо, вважали до останнього часу загубленим. А тимчасом камер-фур'єрські журнали хоч і мають свої спеціальні особливості, але дають матеріал дуже докладний і зовсім певний. Ці журнали містять у собі описи всяких придворних парад: „прийомів“, „виходів“, подорожів, то-що, які складають камер-фур'єри — вищі придворні служники, які бували в чині VI-ої класи (колежского совѣтника). „Камер-фур'єрські журнали“, — пише П. П. Петров, який працював над ними — „не зважаючи на те, що відомості, які в них записувалися, мають характер уривчатий, все-ж-таки дають матеріал першорядної ваги. Можна сперечатися про значіння того чи іншого факту, визнаючи його за більш чи менш важливий — відповідно до поглядів особи, яка користується таким матеріалом для історичної праці, або по самій меті її; але факт залишається той самий: щоденні записки сучасника про те, чому він був за свідка з обов'язку і часом незалежно від своєї волі, і за точність цих записок він відповідає“¹⁾. Вже давно було звернуто увагу на значіння цих документів. Ще в 1853 році розпочалось їх видання, надруковано було матеріали за вісімдесят років. Друкували їх у дуже обмеженій кількості примірників (100-200) і в продаж не пускали²⁾. Але серед цих матеріалів зустрічаються дуже важливі перерви. „До років, в яких записки камер-фур'єрських журналів уривається дуже помітно“ — каже у вище згаданій статті П. Петров — „належить рік богомільних мандрівок імп. Лизавети Петрівни. Найважлива з цих перерв — брак відомостей про час перебування Є. І. Величства в Київі (з 27 липня по 1 жовтня 1744 р.) — камер-фур'єрський журнал його не зберігся“. П. Петрову, що саме збирав матеріали, котрі стосувались до цієї подорожи, пощастило знайти тільки вісім уривків камер-фур'єрських журналів 1744 р., які не було надруковано в попередніх виданнях. В цих уривках описується, з великими купорами, подорож Лизавети Петрівни з Петербурга до Москви (з 21 січня по 17 травня), що була початком подорожи на Україну. Уривки ці Петров надрукував у своїй статті.

Тепер журнал подорожи з Москви до Київа знайдено, і став він приступний для студіювання. Його знайшли серед паперів Яготинського архіву

¹⁾ П. П. Петровъ. Неизданные отрывки камеръ-фурьерскаго журнала 1744 г. XVIII ст. Бартенева, т. II, стор. 219-228.

²⁾ В. С. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи т. I, стор. 450. Перечень самих виданъ див. у „Приложеніи къ Русскому Архиву 1867“ („Юрнали и камеръ-фурьерскіе журналы 1695-1774. — С. Соболевскаго).

кн. Репніних, а тепер він переховується у „Всеукраїнському Історичному Музеї“. Вже той факт, що його знайдено в Яготинському архіві, може бути за довід його автентичности. М. Яготин (Пирятинського пов. на Полтавщині) належало гетьманові Кирилові Григоровичеві Разумовському, перейшло потім до його сина Олексія Кириловича, а від нього до доньки його Варвари Олексієвни, що була за жінку відомому українському генерал-губернаторові Миколі Григоровичеві Репнінові-Волконському. В цьому маєтку був багатющий архів, що ним не раз користувалися українські історики. Зовнішній вигляд рукопису також може правити за довід його автентичности. Це зшиток у 130 сторінок, написаний характеристичним письмом ХVІІІ ст., на папері з водяними знаками (філігранями) голандської фірми Honig. Філіграні ці мають такий рисунок: Нептун із тризубом сидить в огорожі, а перед ним левеня з мечем. Крім цього, ще є двоє написів; на одній половині листа „Pro Patria“, а на другій „С. & I. Honig“. Відомий знавець палеографії І. М. Каманін, до якого я звернувся, щоб він пояснив, до якого часу належить папір з такими водяними знаками, сказав мені, що фірма Honig'a трапляється на водяних знаках у двох виглядах: 1) раніший, з 1750 р. під знаком Нептуна має тільки І. Honig; 2) пізніше на тому-ж самому місці стоїть І. Honig end Zoone: такий підпис трапляється навіть у 1798 році. Тому його гадка була, що цей рукопис не оригінал, а копія; хоч деяка відміна у водяних знаках дозволяє припустити і раніше вироблення цього паперу ніж 1750 року. Одміна ця полягає головним чином у визначенню фірми буквами С. & I. Honig, яке у відомих І. М. Каманінові рукописах не траплялось. Я гадаю, що це визначення раніше, аніж 1750 р. і що фірма існувала раніше цього часу. За довід цьому можуть бути два листи баронів Строганових Духовному Соборові К. П. Лаври від 11 та 22 січня 1740 р. на папері з водяними знаками фірми І. Honig & Zoon¹⁾. Зрештою питання про те, чи це автентичний рукопис камер-фур'єрського журналу 1744 року, чи трошки пізніша копія його, не має великого історичного значіння з огляду на те, що рукопис переховувався в Яготинському архіві.

Ознайомившись в 1920 р. з рукописом камер-фур'єрського журналу, я оповів про нього небіжчикові — академиків В. С. Іконнікову, який визнав, що документ цей „має вартість“, порадив виготувати його для друку і дав цінні вказівки що-до його оброблення, а також запропонував Спільному Зібранню Української Академії Наук видати цього документа. З подякою згадуючи про уважне відношення до моєї праці мого покійного наставника акад. В. С. Іконнікова й мого покійного друга І. М. Каманіна, уважаю за свій обов'язок висловити свою щиру подяку й адміністрації Всеукраїнського Історичного Музею, що дала мені змогу користуватися рукописом камер-фур'єрського журналу.

В додаток до камер-фур'єрського журналу, подаю тут список осіб, які супроводили імператрицю в подорожі, та тих пожертв, які вона зробила К. П. Лаврі. Списки ці взято з „д'яла“ К. П. Лаври № 67 „О шествиі Е. И. В. Елисаветы Петровны въ Кіевъ и о пожалованіи въ К. П. Лавру денегъ“.

¹⁾ Листи ці перебувають у „д'ялѣ“ архіву К. П. Лаври (№ 27) „О устроеніи Лаврской колокольни и на оной часовѣ“.

Ж У Р Н А Л Ъ

Шествія Ея Императорскаго Величества и Ихъ Императорскіихъ Высочествъ Гдѣря Великаго Князя и Гдѣрни Великой Княжны купно съ Свѣтлѣйшею Княгинею Ангальтъ-Цербстскою изъ Москвы въ Кіевъ, въ Іюль м-цѣ 1744 году.

Прежде вступленія въ путь Ея Императорскаго Величества изволили Ихъ Императорское Высочество Гдѣрь великій Князь и Гдѣрни великая Княжна купно съ свѣтлѣйшею Княгинею Ангальтъ Цербстскою отправиться изъ Москвы изъ Головинскаго Ея Императорскаго Величества дворца въ четвергъ, то есть 26 числа Іюля, по полудни въ началѣ 4 часа, и продолжать путь свой въ Кіевъ, съ находившеюся при Ихъ Императорскомъ Высочествѣ и Ея Свѣтлости знатною свитою и съ конвоемъ, до города Козельца, который расстояніемъ о Кіева въ 66 верстахъ, и тамъ ожидать прибытія Ея Императорскаго Величества.

На другой послѣ того день, то есть 27 числа Іюля изволила Ея Императорское Величество по своему отъ Благочестія и почтенія къ святымъ Божиимъ воспріятому намѣренію, съ свитою своею выступить изъ упомянутаго Головинскаго Дворца при пушечной стрѣльбѣ по полудни въ 8 часу и шествовать въ село, Коломенское, въ которомъ Ея Императорское Величество того числа изволила кушать вечернее кушаніе и ночевать.

28 числа Ея Императорское Величество, отслушавъ въ тамошней каменной церкви службу Божию, послѣ обѣденнаго кушанія по полудни въ 4 часу изъ села Коломенскаго выступить и шествовать въ путь въ линѣѣ, а въ 11 часу въ половинѣ прибыть въ село Молоди, которое отъ Москвы въ 50 верстахъ, и тамъ въ поставленныхъ во дворѣ Кнзъ Александра Борятинскаго дворцовыхъ ставкахъ кушать вечернее кушаніе и ночевать. Между Коломенскимъ и Молодыми изволила Ея Императорское Величество итти пѣша пять версть.

29 числа, яко въ воскресный день, изволила Ея Императорское Величество въ помянутомъ селѣ въ церкви Даниїла Столпника слушать Божественную Литургію, а по окончаніи оной по полуночи въ 11 часу шествовать далѣе въ путь и по полудни въ 3 часу въ половинѣ прибыть въ Городъ Серпуховъ, который отъ Молодей въ 50 верстахъ, и тамъ въ домѣ Статскаго Дѣйствительнаго Совѣтника Акинфея Демидова кушать обѣденное кушаніе. Потомъ въ походѣ 5 часа по полудни Ея Императорское Величество изъ Серпухова изволила выступить, и переправясь черезъ Оку рѣку итти пѣша три версты. А въ концѣ 10 часа прибыть въ деревню Ведмескую на желѣзные заводы въ расстояніи отъ Серпухова въ 25 верстахъ и тамъ въ построенномъ для Ея Императорскаго Величества дворцѣ кушать вечернее кушаніе и ночевать въ поставленныхъ при томъ дворцѣ ставкахъ.

При прибытіи въ Серпуховъ учиненъ былъ у всѣхъ церквей колокольный звонъ и встрѣча у тамошняго духовенства и купечества; а какъ къ дому Демидова Ея Величество прибыть соизволила, то встрѣтилъ хозяинъ и посаду (sic) съ хлѣбомъ и солью и поднесено было множество живыхъ рыбъ.

30 числа изволила Ея Императорское Величество кушать обѣденное кушаніе въ томъ же дворцѣ, откуда писанъ указъ къ Генералу Лейтенанту Бибикову, чтобъ въ Нѣжинѣ ярмарку до прибытія Ея Императорскаго Величества удержать, а потомъ въ 4 часу по полудни шествовать въ путь до Тулы, куда прибыть изволила въ половинѣ 11 часа, отъ помянутой деревни Ведмеской въ 50 верстахъ, и тамъ въ домѣ Статскаго Дѣйствительнаго Совѣтника Акинфея Демидова кушать вечернее кушаніе, а ночевать изволила на лугу въ ставкахъ. Между заводовъ и Тулы изволила Ея Величество итти пѣша пять версть.

31 числа изволила Ея Императорское Величество въ началѣ 11 часа по полуночи изъ Тулы вытти и отѣхавъ 22 версты въ поставленныхъ при деревнѣ Есенкѣ ставкахъ кушать обѣденное кушаніе, а въ началѣ 3 часа по полудни путь свой далѣе воспріять, и тако отѣхавъ отъ Есенки еще сорокъ версть — прибыть въ 6 часу по полудни въ село Плову и тамъ въ построенномъ для Ея Величества дворцѣ кушать вечернее кушаніе. Ночевать изволила Ея Императорское Величество того числа въ поставленныхъ подлѣ того дворца ставкахъ, а при томъ между Тулы и Пловы перейти пѣша пять версть.

Августа 1 числа, то есть въ день происхожденія честныхъ дровъ Живо-творящаго Креста Господня изволила Ея Императорское Величество въ началѣ 11 часа по полуночи слушать въ томъ же селѣ въ церкви Сергія Чудотворца святую литургію, а по окончаніи оной шествовать къ водоосвященію, которое отправлялось на рѣкѣ Пловѣ, при чемъ во время погруженія святого креста учинена была изъ пушекъ троекратная палба. По окончаніи водоосвященія изволила Ея Императорское Величество слѣдовать за святыми иконами паки въ церковь, а потомъ возвратясь во дворцѣ кушать обѣденное кушаніе. Изъ села Пловы изволила Ея Императорское Величество вытти по полудни въ 5 часу и отѣхавъ 44 версты прибыть въ исходѣ 10 часа по полудни жъ въ село Большое Скуратово и тамъ въ построеномъ для Ея Величества дворцѣ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

2 числа Ея Императорское Величество изъ села Большого Скуратова изволила выступить по полуночи въ началѣ 10 часа. При ошествіи указала Ея Императорское Величество на всѣ команды, которые по станціямъ на караулѣ и у лошадей выдать въ награжденіе по сту рублей, а которые на малыхъ подставахъ, тѣмъ по десяти рублей на команду. Въ пути не доезжая до Мценска за 10 версть, спустясь съ крутой горы и переехавъ мость, въ березовой роцѣ изволила Ея Императорское Величество мало покушавъ въ путь шествовать. При отшествіи Ея Величества на Артиллерійскую Фурштатскую команду всѣмъ погонщикамъ, которые были при артиллерійскихъ лошадяхъ на станціяхъ выдать три сто рублей. Въ 11 часу прибыть изволила къ городу Мценску и не въезжая въ жиле перемѣня лошадей слѣдовать къ деревнѣ Ладыженской.

При перемѣнѣ лошадей у Мценска встрѣчали воевода, дворянство и граждане при множествѣ народа. Въ деревню Ладыженскую, которая отъ Серпухова въ 57 верстахъ, изволила Ея Императорское Величество прибыть по полудни в 4 часу и въ дворцѣ кушать обѣденное кушаніе, гдѣ подходили къ Ея Величеству Орловское купечество съ хлѣбомъ и съ солью и поднесли нѣсколько серебряной посуды.

Съ 8 часу по полудни Ея Величество соизволила паки шествовать до города Орла, который отъ деревни Ладыженской въ 20 верстахъ. Куда прибывъ въ половинѣ 10 часа, переехавъ городъ въ ставкахъ на полѣ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

3 числа по утру приходили къ Ея Императорскому Величеству съ подносами орловское купечество и поднесли ящикъ съ сервизомъ.

Кушать изволила Ея Величество въ обыкновенное время въ тѣхъ же ставкахъ; и въ сіе время Ея Императорскаго Величества въ томъ мѣстѣ пребыванія было при помянутыхъ ставкахъ множество шляхетства, купечества, и прочихъ жителей, изъ которыхъ шляхетство, купечество такожъ и ихъ женъ изволила Ея Императорское Величество жаловать къ рукѣ.

При томъ Ея Императорское Величество пожаловала въ Орловской веденской дѣвичьей монастырь игуменье съ сестрами пятьсотъ рублевъ.

Тогда жъ приведены были отъ купца Селезнева, у котораго занять былъ для Ея Императорскаго Величества дворецъ, подведенные Его Императорскому Высочеству Гдрю великому князю три лошади, одна маленькая бурая съ уборнымъ седломъ, да пара возниковъ буланыхъ и при томъ поднесены хлѣбъ да соль.

По полудни въ 4 часу изволила Ея Императорское Величество отъ города Орла изъ своихъ ставокъ въ походъ выступить, а во время того шествія было на рѣчкѣ Хнупри при подставѣ при перемѣнѣ лошадей множество бабъ и дѣвокъ изъ дровнь, которыя для увеселенія Ея Величества пѣли пѣсни, и изъ нихъ одной дѣвкѣ пожаловала Ея Императорское Величество горсть гривенниковъ.

По ошествіи отуда между рѣчкою Хнупри и Кромѣ изволила Ея Величество итти пѣша пять верстъ въ городъ Кромѣ, который о Орла въ 40 верстахъ, прибыть изволила въ 9 часу по полудни и тамъ оужинавъ во дворцѣ ночевать.

4 числа изволила Ея Императорское Величество отъ города Кромѣ изъ дворца выступить въ походъ по полуночи въ началѣ 6 часа и оехавъ 46 верстъ прибыть въ село Дмитровку въ 10 часовъ по полуночи, гдѣ Ея Императорское Величество въ домѣ Его Свѣтлости Ландграфа Гессенъ Гомбургскаго изволила кушать обѣденное кушаніе. Оттуда изволила Ея Императорское Величество шествовать по полудни въ 3 часу, а въ исходѣ 9 часа прибыть къ городу Сѣвску, отъ Дмитровки расстояніемъ въ 60 верстахъ и тамъ, не въезжая въ городъ, вступить въ поставленные для Ея Величества на лугу ставки, въ которыхъ потомъ изволила кушать вечернее кушаніе и ночевать.

5 числа, яко въ воскресный день, изволила Ея Императорское Величество въ 10 часу по полуночи изъ своихъ ставокъ шествовать въ городъ

Сѣвскъ въ каретахъ и тамъ въ церкви Вокресенія Гд^ня слушать Божественную Литургію, а по окончаніи оной въ домѣ Ассесора Ивана Шагарова кушать обѣденное кушаніе. По полудни во 2 часу изволила Ея Величество вступить паки въ путь, при чемъ въ шести верстахъ о помянутого города встрѣтили Ея Императорскаго Величества компанейскіе полки подъ командой Брегадира Лесевицкаго, а въ 40 верстахъ Генеральная Старшина, компанейскіе ж полки и Глуховская сотня подъ командою Генеральнаго Обознаго Лизогуба. Отѣхавъ отъ Сѣвска 55 верстъ, изволила Ея Императорское Величество въ половинѣ 7 часа по полудни прибыть въ поставленныя при селѣ Есмани ставки, при которыхъ встрѣтили Ея Императорское Величество Генеральной Войсковой Канцеляріи Главный Членъ Генераль Лейтенантъ и Кавалеръ Гдинъ Бибиковъ съ прочимъ при томъ случившимся Генералитетомъ, такожъ Штабъ и Оберъ Офицерами, съ регулярною командою, Малороссійской Генеральной Старшины, Бунчуковые и войсковые товарищи и вышепомянутые компанейскіе полки и Глуховская сотня, которые при походѣ Ея Величества играли на трубахъ и били въ литавры, съ уклоненьемъ знаменъ, послѣ чего Ея Величество изволила выступить въ помянутыя свои ставки и въ нихъ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

6 числа изволила Ея Императорское Величество въ 10 часу по полуночи изъ ставокъ отъ села Есмани выступить въ походъ, въ двухъ верстахъ оттуда встрѣтили Ея Императорское Величество Генеральная Старшина, Бунчуковые войсковые товарищи, компанейскіе полки и Глуховская сотня подъ командою вышеупомянутаго Генеральнаго Обознаго Лизогуба, которые при играніи на трубахъ и битіи въ литавры съ уклоненіемъ знаменъ отдавали Ея Императорскому Величеству честь, какъ обыкновенно. Въ тожъ время началось шествіе Ея Императорскаго Величества въ Глуховъ, слѣдующимъ порядкомъ, а именно:

1. Ехали верхами помянутая Малороссійская Старшина съ Бунчуковыми и войсковыми товарищами.
2. Шквадронъ кавалеріи.
3. Ездовые Гранодеры.
4. Каммерлакеи и лакеи.
5. Двора Ея Императорскаго Величества кавалеры по своимъ чинамъ въ осми каретахъ.

6. Ея Императорское Величество въ парадной каретѣ, подлѣ которой по сторонамъ ехали Гдинъ Генераль Адъютантъ и Гдинъ Шталмейстеръ.

7. Затѣмъ слѣдовали кареты штатсъ дамскія.

8. Въ заключеніе ехали верхами Малороссійскіе компанейскіе полки и Глуховская сотня, а за ними и прочія коляски находившихся въ свитѣ Ея Императорскаго Величества знатныхъ персонъ.

Такимъ образомъ изволила Ея Императорское Величество прибыть въ Глуховъ по полуночи въ началѣ 11 часа, гдѣ для высочайшаго шествія Ея Императорскаго Величества здѣланы были подъ дирекціей вышеупомянутаго Генерала Лейтенанта и Кавалера Гдна Бибикова двои триумфальныя ворота, украшенныя въ приличныхъ мѣстахъ изрядными отчасти историческими и отчасти символическими живописными картинами и статуями, изъявляющими радость вѣрныхъ Ея Императорскаго Величества подданныхъ Малороссійскаго народа, ихъ всеподданнейшее по благополучномъ окончаніи войны и заключеніи толь славнаго мира, и прибытіи Ея Императорскаго Величества в Малую Россію привѣтствіе и благополучіе, которое подданные Ея Императорскаго Величества при ея щастливомъ Гдруваніи о Бога получаютъ, а при томъ такожъ и праведное отъ Бога благоволеніе потомству Императора Петра Великаго, матерняя милость Ея Императорскаго Величества къ подверженнымъ ея скипетру народамъ, и Ея горячую къ Богу любовь для которой Ея Императорское Величество сей многотрудный путь къ прародительной своей отчинѣ Богоспасаемому Граду Кіеву для посѣщенія тамо свѣтыхъ мѣстъ и созданія всевышнему обѣтовъ благочестно воспріять изволила.

При приближеніи Ея Императорскаго Величества къ онимъ триумфальнымъ воротамъ учинена была съ города троекратная пальба изъ пушекъ и по всѣмъ церквамъ звонили въ колокола, а въ воротахъ встрѣтили Ея Императорское Величество преосщенный Амвросій Архіепископъ Черниговскій и Новгородка Сѣверскаго съ Архимандриты, Игумены и прочимъ освященнымъ соборомъ, въ полномъ священномъ одеяніи со кресты и со святою водою. Помянутый Архіепископъ говорилъ при томъ къ Ея Императорскому Величеству изрядную поздравительную речъ, послѣ чего Ея Императорское Величество изволила шествовать пѣша за крестами въ дѣвичій монастырь до церкви Живоначальныя Троицы, и тамъ слышать Божественную Литургію, по окончаніи которой говорена была помянутымъ же Архіепископомъ Амвросіемъ

проповѣдь. При томъ Ея Императорское Величество пожаловала въ оную церковь на строеніе пятьсотъ рублей, а по совершеніи всего изволила шествовать въ провожденіи какъ придворныхъ такъ и прочихъ бывшихъ при томъ знатныхъ особъ въ министерскій домъ въ каретахъ, и тамъ въ 2 часа по полудни кушать обѣденное кушаніе. При шествіи Ея Императорскаго Величества отъ вышечисанныхъ триумфальныхъ воротъ въ церковь такожь и при возвращеніи изъ церкви стояли по обѣимъ сторонамъ наполныхъ полковъ солдаты, въ министерскомъ домѣ на дворѣ стояли помянутые ехавшіе въ церемоніи бунчуковые и войсковые товарищи, а у воротъ компанейскіе полки и глуховская сотня, которые Ея Императорскому Величеству при играніи на трубахъ и битіи въ литавры, съ уклоненіемъ знаменъ, честь отдавали. При наступившей ночи зажжено было предъ частопомянутымъ министерскимъ домомъ изъ живописныхъ картинъ и разныхъ цвѣтвыхъ фонарей состоящая изрядная иллюминація, и при томъ какъ ограда около дому, такъ и весь городъ Глуховъ въ знакъ радости и веселія черезъ всю ночь были иллюминированы, а въ покояхъ для увеселенія Ея Императорскаго Величества играла Малороссійская Музыка съ танцами, о многихъ Малороссійскихъ дамъ и дѣвицъ.

7 числа изволила Ея Императорское Величество кушать въ томъ же Министерскомъ домѣ, а по полудни въ 5 часу изъ Глухова въ походъ выступить и прибыть въ 10 часу въ мѣстечко Кролевецъ, въ расстояніи отъ Глухова въ 38 верстахъ, за которой проехавъ еще двѣ версты на лугу въ ставкахъ кушать вечернее кушаніе и ночевать. Во время онаго шествія недоежая Кролевца встрѣтилъ Ея Императорское Величество въ селѣ Тулиголовѣ Малороссійскій Стародубскій полкъ подъ командою полковника Максимовича, которой отдавалъ честь Ея Императорскому Величеству такимъ же образомъ какъ и прочіе Малороссійскіе полки. При ошествіи изъ Глухова Ея Императорское Величество всемилостивейше пожаловала въ награжденіе бывшему на станціяхъ отъ Тулы до Глухова Маэору Гарменсу 200 рублей; Пермскаго драгунскаго полку бывшаго поручика Христофора Буды женѣ съ дочерью 300 рублей; Регенту Туровскому съ пѣвчими 200 рублей; На строеніе въ Глуховѣ соборной церкви протопопу Галяховскому 1000 рублей.

8 числа въ половинѣ 11 часа по полуночи Ея Императорское Величество изволила о мѣстечка Кролевца изъ ставокъ выступить и шествовать далѣе въ путь къ Батуруну, гдѣ встрѣтили Ея Императорское Величество Мало-

російські полки. Прилуцкій подь командою полковника Галагана, да Полтавскій подь командою полковника Горленка. Въ Батуринѣ, который расстояніемъ отъ Кролевца въ 44 версты, изволила Ея Императорское Величество прибыть въ началѣ 3 часа по полудни, и тамъ въ домѣ вдовы Сташковой кушать, а въ половинѣ 7 часа выступивъ изъ Батурина прибыть въ исходѣ 8 часа в Ранду о Батурина въ 14 верстахъ, гдѣ Ея Императорское Величество неподалеку отъ Ранды въ домѣ Его Сіятельства Гдна Оберъ-Егермейстера и Кавалера Графа Алексѣя Григорьевича Разумовскаго изволила кушать вечернее кушаніе и ночевать въ своихъ ставкахъ.

9 числа изволила Ея Императорское Величество изъ дому помянутаго Его Графскаго Сіятельства выступить по полуночи въ 11 часа. Во время онаго шествія недоежжая Борзны въ селѣ Шаповаловкѣ встрѣтилъ Ея Императорское Величество Малороссійскій Черниговской полкъ подь командою полковника Измайлова.

Во 2 часу по полудни взволила Ея Императорское Величество прибыть въ мѣстечко Борзну, которое о вышеупомянутой Ранды въ 20 верстахъ, и тамъ въ домѣ вдовы Бунчукового товарища Степана Забѣлы кушать обѣденное кушаніе. Въ половинѣ 5 часа по полудни изволила Ея Императорское Величество изъ онаго мѣстечка Борзны выступить, а въ половинѣ 7 часа прибыть въ село Комаровку, которое отъ Борзны въ 18 верстахъ, и тамъ въ поставленныхъ для Ея Императорскаго Величества ставкахъ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

10 числа по полуночи въ 10 часу изволила Ея Императорское Величество изъ села Комаровки изъ ставокъ выступить въ походъ.

Въ 2 верстахъ отъ оной Комаровки встрѣтилъ Ея Императорское Величество Малороссійскій Нѣжинскій полкъ подь командою полковника Божича, а въ 7 верстахъ команда гусаровъ, которые потомъ ехали предъ Ея Императорскимъ Величествомъ. Не доехавъ до города Нѣжина за 9 верстъ, изволила Е. И. В. остановиться въ своихъ шатрахъ, гдѣ встрѣтили Е. И. В. Нѣжинскіе обыватели Греки. Потомъ не доехавъ до Нѣжина за 6 верстъ, встрѣтила Е. И. В. Его Графскаго Сіятельства Гдна Оберъ-Егермейстера и Кавалера Алексѣя Григорьевича Разумовскаго мать со своею фамилією при поставленныхъ своихъ ставкахъ съ уготовленными для Е. В. столами, гдѣ Е. И. В. мало побывъ шествовать изволила къ своей Императорской ставкѣ, отъ Нѣ-

жина за 5 верстѣ, и вшедѣ въ парадную карету слѣдовать къ Нѣжину въ нижеписанномъ порядкѣ.

1. Ехалъ Малороссійскій Нѣжинскій полкъ по командою памянутаго полковника Божица.

2. Греки верхами.

3. Комманда гусарѣ.

4. Шли дворцовыя цугомъ заложенныя кареты, а именно:

1 карета, въ которой сидѣли камергеры и кавалеры князь Петръ Голицынъ и Семень Нарышкинъ.

5. 2 карета, въ которыхъ сидѣли камергеры и кавалеры Александръ Шуваловъ и баронъ Сергей Строгановъ.

6. 3 карета, въ которой сидѣлъ Генераль-Лейтенантъ Кавалеръ Господинъ Елагинъ.

7. 4 карета, въ которой сидѣлъ Е. И. В. Обермаршалъ и Кавалеръ Гдинъ Шепелевъ.

8. 5 карета, въ которой сидѣлъ Е. И. В-ва Оберегермейстеръ и Кавалеръ Графъ Гдинъ Разумовскій, — передъ котораго ехали два лакея верхами.

9. Послѣ оныхъ каретъ ѣхали 10 члкъ ездовыхъ сержантовъ верхами.

10. Потомъ гофъ-фурьеръ, а при немъ 2 каммерлакея по сторонамъ верхами.

11. За ними 6 члкъ придворныхъ лакеевъ верхами жѣ.

12. Карета Е. И. В-ва подъ короною цугомъ, въ которой Е. И. В. быть изволила.

13. Подлѣ оной кареты ехалъ по правую сторону Генераль Адъютантъ и Кавалеръ Гдинъ Салтыковъ, а по лѣвую сторону шталмейстеръ и Кавалеръ Гдинъ Сумароковъ и при немъ 2 каммерпажа верхами.

14. Въ слѣдовавшихъ за Е. И. В. каретахъ, которыя также цугомъ заложены были, штатсдамы Е. И. В-ва и бывшія при свитѣ Е. В. духовныя персоны.

15. За сими каретами ехала команда драгунъ верхами, а позади оныхъ шли покоевыя и прочія коляски, такожъ и коляски въ свитѣ Е. И. В. находившихся знатныхъ персонъ.

Въ 2 верстахъ передъ Нѣжиномъ встрѣтили Е. И. В. Нѣжинскіе мѣщане разныхъ націй, подъ командою Нѣжинскаго Войта Тернавіота, всѣ въ

одинакихъ зеленыхъ кафтанахъ и стоя въ парадѣ имѣли при себѣ свои обыкновенные значки.

При прибытіи Е. И. В. въ городъ производилась съ онаго города стрѣльба изъ пушекъ, и при всѣхъ церквяхъ звонили въ колокола, а у построенныхъ для пришествія Е. И. В. триумфальныхъ воротъ встрѣтили Е. И. В. при множествѣ народа Архимандритъ съ соборными и прочими священники со кресты и съ святою водою, гдѣ Е. И. В. выступивъ изъ своей парадной кареты остановиться и выслушать говоренную при томъ Е. И. В. поздравительную рѣчь и приложась къ честному кресту и святымъ иконамъ съ покропленіемъ святою водою изволила шествовать до самого дому Его Сіятельства Господина Оберегермейстера и Кавалера Графа Алексѣя Григорьевича Разумовскаго пѣша въ препровожденіи всего народа. По обѣимъ сторонамъ отъ оныхъ триумфальныхъ воротъ поставлена была слѣдующая при Е. И. В. команда Лейбкомпаніи, а передъ Е. И. В. шли два гусарскіе офицера, потомъ придворные Кавалеры, а за ними шталмейстеръ и Кавалеръ Гднѣ Сумароковъ, Е. И. В. Генераль-Адъютантъи Кавалеръ Гднѣ Салтыковъ и Е. И. В. оберъегермейстеръ и Кавалеръ Графъ Разумовскій.

Такимъ образомъ прибыла Е. И. В. въ вышепомянутый его графскаго сіятельства домъ по полудни въ 2 часа въ исходѣ, гдѣ Е. И. В. встрѣтила въ воротахъ Его Сіятельства Гдна Оберъ-егермейстера и Кавалера Графа Разумовскаго мать, и при томъ Оберъ-гофмейстеръ и Кавалеръ баронтъ фонъ-Минихъ, Оберъ-Маршалъ и Кавалеръ Гднѣ Шепелевъ, тайный дѣйствительный совѣтникъ рейхсграфъ Гднѣ фонъ Лестокъ, Гдрственный вице-канцлеръ и кавалеръ рейхсграфъ Гднѣ Воронцовъ, дѣйствительный камергеръ и Кавалеръ Гднѣ Чоглоковъ и прочіе предъ Е. И. В. къ оному его Сіятельства дому въ каретахъ пріехавшія персоны.

Въ ономъ его Сіятельства домѣ для высочайшаго прибытія Е. И. В. весьма изрядно шпалерами и зеркалами былъ убранъ, изволила Е. И. В. кушать обѣденное кушаніе, при инструментальной и спѣвальной музыкѣ, и при играніи на трубахъ и битіи въ литавры, а при питіи за здравіе производилась пушечная пальба.

Для штатсъ дамъ и кавалеровъ Е. И. В. и для прочихъ знатныхъ особъ, также и для первѣйшихъ изъ находившихся при томъ украинской старшины поставлены были особливые столы съ преизряднымъ кушаньемъ, фруктами и

разными напитками, всего персонъ на 100 и болѣе, за которыми столами кушали всѣ на богатомъ серебряномъ сервизѣ. При томъ довольствованіи были изъ дому Его Сіятельства и всѣ прочіе нижнихъ чиновъ люди, такожъ и при знатныхъ особахъ находившіеся служители, какъ пищею такъ и разными напитками.

Для вечерняго кушанья учреждены были столы такимъ же образомъ как и въ обѣдѣ, а между тѣмъ временемъ поставлены были в разныхъ камерахъ столы, за которыми играли въ карты.

При наступившей ночи иллюминированы были всѣ дома онаго города, особливо же предъ домомъ его Графскаго Сіятельства здѣлана была презрядная иллюминація состоявшая изъ нѣсколькихъ тысячъ горящихъ плашекъ, которыя представляли въ серединѣ великолѣпный аркадъ украшенный поставленнымъ сверху вензелевымъ именемъ Е. И. В. подъ короною. По сторонамъ онаго аркада видны были двоеглавые коронованные орлы, пальмовыми и масличными вѣтвями окруженные, а позади оныхъ стояли горящія пирамиды, и при томъ не токмо во весь оный день, но и почти и черезъ всю ночь, то есть какъ долго помянутая иллюминація продолжалась, находилось предъ домомъ Его Сіятельства превеликое множество народа.

На другой день, то есть 11 числа Августа приходили Греки съ подносомъ Е. И. В. и поднесли нѣсколько серебра на большомъ подносѣ, состоящаго въ вызолоченныхъ покалахъ. Кушать изволила Е. И. В. въ томъ же домѣ, какъ и въ первый день, а по полудни въ началѣ 8 часа изволила Е. И. В. изъ онаго дому выступить, и шествовать въ каретѣ прежде въ соборную церковь Стаго Николая Чудотворца, а потомъ пѣша въ монастырь Благовѣщенія Пресвятыя Бѣды, въ которыхъ, по отправленію по своему благоговѣнію молитвъ прикладывалась Е. И. В. къ святымъ иконамъ и покроплена была святою водою. По выходѣ изъ онаго монастыря соизволила Е. И. В. высочайшимъ своимъ поспѣшеніемъ всемилостивѣйше пожаловать Нѣжинскаго войта Петра Тернавіота, который Е. И. В. встрѣтилъ съ фамиліею своею предъ своимъ домомъ и въ знакъ своего всеподданѣйшаго усердія поднесъ Е. И. В. хлѣбъ соль. Домъ онаго войта иллюминированъ былъ при томъ случаѣ также весьма изрядно, а для увеселенія Е. И. В. представлена была въ его домѣ малоросійская инструментальная музыка. Для угощенія же прочихъ при Е. И. В. находившихся персонъ поставлены были въ разныхъ покояхъ столы съ фруктами, и при томъ подчиваны всѣ разными напитками.

Отъ онаго войта изволила Е. И. В. въ своей парадной каретѣ шествовать въ путь въ половинѣ 9 часа и отъехавъ 6 верстѣ отъ Нѣжина ужинать въ ставкахъ и ночевать подъ селомъ Дѣвицами отъ Нѣжина въ 12 верстахъ, куда изволила приехать по полудни выходя въ 12 часа.

12 числа изволила Е. И. В. изъ своихъ ставокъ выступить въ походъ въ началѣ 11 часа въ село Дѣвицы, и тамъ въ цркви Богоявленія Господня отслушавъ Святую Литургію вначалѣ 12 часа путь свой продолжать.

Отъехавъ отъ того села 9 августа встрѣтилъ Е. И. В. Малороссійскій Лубенскій полкъ подъ командою полковника Петра Апостола. Мундиръ на всѣхъ козакахъ былъ изрядный васильковаго цвѣта съ красными шапками. При оной встрѣчѣ играла онаго полка музыка, а Нѣжинскій полкъ, который Е. И. В. провожалъ, отътуда возвратился назадъ. Когда же Е. И. В. изъ своей кареты изволила выйти въ ставки, тогда помянутый Лубенскій Полковникъ имѣлъ честь привѣтствовать Е. И. В. хотя короткою но изрядно сочиненною рѣчью, а потомъ со всею старшиною допущень былъ отъ Е. И. В. къ рукѣ.

По полудни въ началѣ 2 часа изволила Е. И. В. прибыть въ Носовку, которая расстояніемъ отъ Нѣжина въ 24 версты, и за оною въ полуторѣ верстѣ кушать обѣденное кушаніе, при чемъ играли на трубахъ и били въ литавры, а провождающей Е. И. В. Лубенскій полкъ стоялъ предъ ставками Е. И. В. въ строю.

По полудни въ половинѣ 6 часа изволила Е. И. В. итти пѣша до своихъ вечернихъ ставокъ, поставленныхъ подъ селомъ Казарами, отъ Носовки въ 10 верстахъ, и прибыть въ оныя по полудни въ началѣ 9 часа и тамъ ночевать.

13 числа изволила Е. И. В. въ началѣ 11 часа по утру изъ своихъ ставокъ выступить и отшедъ пѣша 5 верстѣ въ расстояніи отъ Носовки въ 15 верстахъ сѣсть въ карету и ехать до ставокъ отъ Носовки въ 19¹/₂ верстахъ, и въ оныхъ того числа кушать и ночевать. А когда Е. И. В. означеннаго утра пѣша шествовать изволила, то встрѣтили Е. И. В. при селѣ Казарахъ священники со крестомъ и святою водою.

Того числа ввечеру изволила Е. И. В. въ началѣ 9 часа ходить пѣша назадъ три съ половиною версты, а именно къ 15 верстѣ отъ Носовки и оттуда къ показанной своей ставкѣ возвратилась пѣша жъ, въ походѣ 11 часа и такимъ образомъ изволила того вечера перейти 7 верстѣ, а въ весь день шествовала 12 верстѣ.

14 числа изволила Е. И. В. въ 11 часу по утру изъ своихъ ставокъ выступить и шествовать въ путь въ каретахъ.

Отуда въ расстояніи 2¹/₂ верстѣ встрѣтилъ Е. И. В. Малороссійскій Миргородскій полкъ подъ командою Полковника Копниста, при которомъ полку Е. И. В. изволила быть въ ставкѣ помянутаго Полковника, а отуда слѣдовать къ своимъ ставкамъ въ коляскахъ въ расстояніи отъ Носовки въ 24 верстахъ, въ которые Е. И. В. прибыла по полудни въ исходѣ 12 часа.

По полудни изволила Е. И. В. изъ своей ставки пойти въ путь пѣша въ исходѣ 7 часа, и отшедъ 7 верстѣ прибыть въ половинѣ 10 часа къ своимъ ставкамъ, не дошедъ до Козельца 5 верстѣ и во оныхъ ночевать.

15 числа, въ день Успенія Престѣй Бѣы, изволила Е. И. В. по полуночи въ началѣ 11 часа шествовать въ парадной каретѣ въ Козелецъ.

Предъ Е. И. В. ехали въ трехъ цугомъ заложенныхъ каретахъ придворные Е. И. В. Кавалеры, по своимъ чинамъ, потомъ ѣздовые сержанты и придворные камерлакеи верхами, а въ срединѣ предъ каретою Е. И. В. ехалъ верхомъ шталмейстеръ и Кавалеръ Гднъ Сумароковъ, подлѣ кареты по правую сторону ехалъ Е. И. В. генераль-адъютантъ и Кавалеръ Гднъ Салтыковъ, а по лѣвую камерфурьеръ Е. И. В. и одинъ камеръ-пажъ верхами жъ. За каретою Е. И. В. слѣдовали также 3 цугомъ заложенные кареты, въ которыхъ сидѣли штатскыя дамы Е. И. В.

Не доѣзжая Козельца за одну версту встретила Е. И. В. Его Сіятельства Гдна Оберъ Егермейстера и Кавалера графа Алексѣя Григорьевича Разумовскаго мать съ ея тремя дочерьми, въ провозденіи Гадецкаго полку Полковника Петра Галецкаго жены съ протчими того полку старшинскими женами.

При вѣздѣ Е. И. В. въ Козелецъ съ онаго города стрѣляли изъ пушекъ, а по церквамъ звонили въ колокола, а когда Е. И. В. изволила приближаться къ соборной церкви Преображенія Гдня, то встрѣтили Е. И. В. при оной церкви у самой кареты во первыхъ Е. И. В. Гдръ великій князь съ своею обрученною невѣстою Е. И. В. Гдрнею великою княжною и съ Ея Свѣтлостію княгинею Ангальтъ-Цербстскою, при провозденіи обрѣтающагося при Ихъ Имп. Высочествѣ придворнаго штата, а потомъ въ церковныхъ дверяхъ Печерскій Архимандритъ Тимофей Щербацкій и прочее при немъ тогда въ священнослуженіи находившееся духовенство со кресты и въ священномъ

одѣянні, гдѣ Е. И. В. изволила слухать Божественную Литургію и пожаловать въ церковь 100 рублевъ.

По окончаніи святой Литургіи изволила Е. И. В. купно съ Ихъ Имп. В. Гдремъ Великимъ Княземъ и Великою Княжною шествовать въ своей парадной каретѣ въ домъ Его Сіят. Оберъ-Егерм. и Кавалера Графа Разумовскаго. Предъ каретою Е. И. В. ѣхали въ прежнемъ порядкѣ придворные Кавалеры, а за Е. И. В. слѣдовала Ея Свѣтлость Княгиня Ангалтъ-Цербетская, потомъ Е. И. В. штатсдамы, а за ними кавалеры Ихъ Имп. В-въ Гдря великаго князя и Гдрни великой княжны. Упомянутомъ дому Его Сіятельства встрѣтилъ Е. И. В. у кареты Его Сіятельство Графъ Разумовскій съ хлѣбомъ и солью, такожъ и придворные Е. И. В. кавалеры и прочія знатныя особы, которыя предъ Е. И. В. въ оной домъ пріехали.

О полудни изволила Е. И. В. въ ономъ домѣ кушать, гдѣ какъ для Е. И. В., такъ для Ихъ Имп. В-въ Гдря великаго князя и Гдрыни великой княжны, для Ея Свѣтлости Кнѣгини Ангалтъ-Цербетской, и для всѣхъ прочихъ въ свитѣ Е. И. В. и Ихъ И. В. находившихся, также и для пріежжихъ знатныхъ персонъ приготовлено было въ разныхъ покояхъ десять столовъ съ наилучшимъ кушаньемъ и въ превеликомъ довольствѣ.

Въ первомъ столѣ, за которымъ сидѣли при Е. И. В. изъ духовныхъ персонъ Архіепископъ Переяславскій и Архимандритъ Сто Троицкой Сергіевой Лавры Арсеній Могиланскій, Архіепископъ Сарскій и Подонскій Платонъ Малиновскій и Архимандритъ Кіевопечерской Лавры Тимофей Щербацкій, потомъ хозяинъ того дома Е. С. Графъ Разумовскій, штатс дамы Е. И. В. Графиня Воронцова, Госжа Чологокова, Графиня Чернышева, Госпожа Салтыкова, Госпожа Вильбойша и госпожа оберъ-Маршалова Шепелева и госпожа камеръ-юнкерша Лялина, оберъ-Гофмейстеръ баронъ фонъ Миннихъ, оберъ-Маршалъ Господинъ Шепелевъ, Его Сіят. Тайный Дѣйствительный Совѣтникъ Рейхсграфъ Лестокъ, Ея Сіят. Гдрственнѣйшій вице канцлеръ Рейхсграфъ Воронцовъ, Гднъ Генераль Адыютантъ Салтыковъ, Гднъ Каммергеръ Чоголковъ и другіе, всего 24 персоны, употребленъ былъ при первыхъ двухъ перемѣнахъ хозяйской богатой серебряной сервизъ високой французкой работы, а при третьей перемѣнѣ Его жъ фарфоровый сервизъ. И какъ все кушаніе по наилучшему вкусу было приготовлено, такъ особливо конфекты на семъ столѣ чрезвычайно хорошіе были, которыя состояли изъ 24 штукъ, а средняя штука

представляла триумфальныя ворота преизрядной работы и по наилучшей архитектурѣ сдѣланныя, на которыхъ съ обѣхъ сторонъ изображенъ былъ Россійскій Гдѣрственный Гербъ, а вверху золотая статуя Славы съ обыкновенною Ея трубою, имѣющею на значкѣ вензелевое имя Е. И. В. Во время обѣда слышны были инструментальная и спѣвальная музыка, а при питіи за высокія здоровія играли на трубахъ съ литаврами и производилась пальба изъ пушекъ.

За вторымъ столомъ, который учрежденъ былъ на 30 персонъ, сидѣли при Ихъ И. В. Государѣ В. К. и Гдѣрнѣ В. К. и при Ея Свѣтлости Кн. Ангальтъ-Цербстской, Ихъ И. В. духовникъ, Архимандритъ Ипацкаго Монастыря Симонъ Тодорскій, прочія штатскыя дамы и нѣкоторые кавалеры, какъ Е. И. В., такъ и Его И. В. Гдѣря Великаго Князя, многіе изъ Генералитета, изъ прежнихъ знатныхъ персонъ и изъ малороссійской старшины.

При третіемъ, на столько жъ персонъ учрежденномъ столѣ, сидѣли прочіе кавалеры Ея И. В. и Ихъ И. В., также и другіе изъ знатныхъ персонъ, которыхъ трактовалъ Гдѣнъ Маршалъ Его И. В. князь Черкасскій. На обоихъ сихъ столахъ употреблены были богатые серебр. сервизы.

За прочими семью столами трактованы были офицеры Е. И. В. Лейб-кампаній, которые находились при свитѣ Е. И. В. и Ихъ И. В., караульные и другіе при томъ случившіеся офицеры, ездовые сержанты, священники и причетъ церковный, бывшіе того числа въ соборной церкви въ служеніи, комнатные Е. И. В. и прочіе, которые всѣ какъ кушаніемъ, такъ и разными напитками изобилно удовлетворены были, не упоминая о самыхъ нижнихъ чинахъ и служителяхъ, которымъ также довольно кушаніе и питіе производилось; такъ что въ сей день въ домѣ Его Графскаго Сіятельства какъ техъ, которые кушали за вышеказанными десятью столами такъ и прочихъ, было болѣе 900 персонъ.

По окончаніи стола изволила Е. И. В. отступить въ приуготовленныя для Е. В. въ томъ домѣ покои, а между темъ всѣ столы тотчасъ были вынесены и Ихъ И. В., Ея Свѣтлость Кн. Ангальтъ-Цербстская и придворные Кавалеры и дамы забавлялись при разныхъ столахъ играніемъ въ карты и при томъ поданы были ради всѣхъ, кто чего потребовалъ, напитки и фрукты всякаго рода.

При наступленіи ночи иллюминированъ былъ весь домъ Его С-ва нѣсколькими тысячами зажженныхъ плашекъ, которые не токмо съ передней или внѣш-

ней стороны дому, но и внутри двора передъ покаями на подобіе пространнаго амфитеатра поставлены были, у котораго съ передней стороны, или передъ входомъ въ оной амфитеатръ, показаны были живымъ огнемъ пріятные садовые цвѣтники, а внутри онаго, или съ задней стороны амфитеатра, представлена была особливая иллюминація, состоящая изъ трехъ великихъ живописныхъ картинъ, поставленныхъ въ приличномъ украшеніи, которыя заключались двумя по обѣимъ сторонамъ находившимися эмблемами. При оныхъ картинахъ, вмѣсто рамъ, и снизу, вмѣсто висящихъ фестоновъ, употреблены были горячія плошки, а между картинами, для ихъ соединенія между собою, разныхъ цвѣтовъ фонари.

Середняя или главная картина представляла Е. И. В. въ провозденіи Благополучія и Благочестія, идущею къ Украинѣ, которая, стоя на колѣнахъ, держала сосудъ оміама. Предъ Е. И. В. показана была летящая Слава, сыплющая лавровыя и масляничныя вѣтви. Въ ожиданіи виденъ былъ Миръ съ стоящей при немъ Побѣдой, а внизу положена была надпись, изображеніе сея картины и причину путешествія Е. И. В. изъясняющая, а именно:

Благочестіемъ самодержицы повсюду умноженное благополучіе.

На картинѣ съ правой стороны показана была Вѣрность, стоящая предъ нѣкоторымъ монументомъ, или для памяти учиненнымъ зданіемъ, при которомъ въ срединѣ виденъ былъ Російскій Государственный Гербъ, а около онаго корнукопіи (sic) лавровыя вѣтви, пальмовыя масличныя вѣтви, хлѣбныя класы, жезлы Меркуріевы и всякаго рода плоды. Вѣрность, смотря притомъ въ отверстыя облака, воздѣвала руки къ Промыслу Божію, на оныхъ облакахъ сидящему, аки бы молящаяся, дабы оное помянутыми знаками изображенное благополучіе и изобиліе непоколебимо въ достояніи Е. И. В. пребывало и умножалось, а отъ Промысла опускался внизъ Якорь для изъясненія добрыя надежды и событія онаго, отъ вѣрности происходящаго желанія. Надпись внизу положена была при томъ слѣдующая: То бо ю вѣщшее примуть умноженіе. На картинѣ съ лѣвой стороны показана была Благодарность, отъ которой Благочестіе, при прапорѣ Добродѣтелию держимомъ, принимало присягу вѣрности, для изъясненія чрезъ то, съ какимъ усердіемъ подданные Е. И. В. ревность свою къ Е. И. В. какъ по одолженію Божественныхъ и человѣческихъ правъ, такъ и по всенижайшей своей благодарности за без-

записки історично-філологічного відділу у. а. н., кн. VI.

численныя чрезъ Е. И. В. полученныя Бжїя благодѣянїя, при всякомъ случаѣ тщатся засвидѣтельствовать, и для того всѣ подъ знамя добродѣтели собравшись въ вѣрности Е. И. В. присягаютъ. Надпись внизу: Вездѣ готовая тебѣ вѣрность. Обѣ эмблемы здѣланы были красною разбелною (sic) краскою, наподобіе двухъ болшихъ медаліоновъ, изъ которыхъ стоящая съ правой стороны изображала чрезъ зеленые луга лѣтящаго жаворонка, съ надписью: Влечетъ прїятное время, а эмблема съ лѣвой стороны показывала на масличномъ древѣ покойно сидящаго орла, около котораго множество другихъ птицъ летаетъ. Надпись при томъ была слѣдующею: Успокоеніе сіе о Вышняго. При сей изрядной и великой иллюминаціи, которая зрителямъ весьма прїятнымъ образомъ себя представляла, употреблена была для большаго увеселенія изъ валторновъ состоящая музыка, и продолжалась купно съ оною иллюминаціею часу до 4 по полуночи.

Въ 10 часу по полудни изволила Е. И. В. паки въ прежнія свои въ пяти верстахъ отъ Козельца поставленные ставки возвратиться и въ оныхъ ужинать и ночевать; а у Ихъ И. В. была въ томъ Его С-ва домѣ Малороссійская музыка и балъ, который продолжался до 11 часовъ по полудни. Потомъ Ихъ И. В. и Ея Свѣтлость изволили ужинать съ своими кавалерами. Къ чему также и знатнѣйшіе изъ офицерства и изъ Малороссійской старшины приглашены были.

Впрочемъ домъ Его Графскаго С-ва какъ въ разсужденіи наблюденной при ономъ правильной и наилучшей архитектуры, так и для богатыхъ уборовъ во всей Малой Россіи за первый почестъ должно; а при томъ здѣланъ онъ столь пространенъ и съ такимъ довольствомъ покоевъ, что какъ Е. И. В. съ своею комнатою и съ первѣйшими изъ своей свиты, такъ и Ихъ И. В. и Ея Свѣтлость съ знатнѣйшими изъ ихъ свиты и съ принадлежащими до ихъ комнаты персонами довольно покоевъ во ономъ имѣли; кромѣ тѣхъ, которые для Его Гр. С-ва во ономъ же домѣ были заняты.

Ихъ И. В. Гдрь В. Князь В. Княжна Ея Свѣтлость княгинею Ангалтцербстскою и со всею при Ихъ Высочествѣ находившеюся свитою прибыли въ сей Его Сіятельства домъ августа 6 числа по полудни в 8 часу и ожидали во ономъ пришествія Е. И. В., чрезъ которое время не токмо Ихъ И. В. съ находившимися при нихъ кавалерами и комнатными Ихъ И. В. и Ея Свѣтлости служителями, но и отправленная для конвою Ихъ И. В. команда Лейб-

кампанії, со всіма прочими в той свитї бывшими людьми, какъ столомъ такъ и напитками в домї Е. С-ва всегда довольствованы были такъ, что кромѣ стола И. И. В., каждый день болѣе 120 персонъ в ономъ было.

16 числа, то есть на другой день по прибытіи в Козелець присланъ былъ по утру къ Е. И. В. отъ Ихъ И. В. со здоровьемъ камеръ-юнкеръ Е. И. В. графъ Чернышевъ, а потомъ изволила Е. И. В. ездить в Богословскій дѣвичій монастырь, гдѣ изволила слушать Святую Литургію и пожаловать во оный монастырь знатную сумму денегъ.

О полудни изволила Е. И. В. кушать в своихъ ставкахъ, а Ихъ И. В. в домѣ Е. С-ва Гр. Разумовскаго.

По окончаніи стола у Ихъ И. В. на разныхъ столахъ забавлялись в карты. А потомъ былъ балъ, который начался в исходѣ 5 час. по полудни и продолжался до полуночи.

Между тѣмъ Е. И. В. изволила в 9 часу по полудни изъ своихъ ставокъ шествовать в домъ Е. С-ва Гр. Разумовскаго къ матерѣ и у нее кушать вечернее кушаніе, гдѣ Е. И. В. по полуночи забавиться, а отъ туда паки в домъ Е. С-ва прибыть и во ономъ ночевать изволила.

17 числа Е. И. В. о полудни кушать в томъ же Е. С-ва домѣ съ Ея И. В. Гдрнею В. Княжною съ обрѣтающимися в свитѣ Е. И. В. духовными особами и съ духовенствомъ Ихъ И. В., такожъ и съ нѣкоторыми изъ штатсъ-дамъ и придворныхъ Е. И. В. кавалеровъ, а Его И. В. и Ея Свѣтлость Кн. Ангальцербстская кушали в другой камерѣ, за особливымъ столомъ, съ прочими штатсъ-дамами и кавалерами Е. И. В. и Ихъ И. В. и съ другими знатными особами, къ которому столу такожъ и знатнѣйшіе изъ случившейся при томъ Малоросійской старшины допущены были.

Во время обѣда играла при столѣ Е. И. В. италіанская музыка, которая по Высочайшему Е. И. В. указу привезена была в Козелець того жъ августа в 16 день изъ Москвы, а при питіи за высокія здравія играли на трубахъ съ литаврами и палили изъ пушекъ. Прочіе столы учреждены были тогда, такъ, какъ и первый день.

Послѣ кушанія Е. И. В. изволила отступить в свои покои, а Ихъ И. В. Гдръ В. К. и Гдрня В. К., также и Е. С. кн. Ангальцербстская забавлялись играніемъ в карты.

Подъ вечеръ было многихъ персонъ собраніе и при томъ зажжена была вышеобъявленная иллюминація, а в началѣ 9 часа начался балъ, который

продолжался до 12 часа ночи. Потомъ Е. И. В. изволила кушать особливо въ своихъ покояхъ, а прочіе удержаны были при столѣ Ихъ И. В. и потомъ около 3 часа по полуночи разѣѣхались.

18 числа Е. И. В. о полудни изволила кушать особливо въ своихъ покояхъ, а у Его И. В. столъ и все прочее отправлялось такъ какъ и въ прежніе дни.

19 числа вначалѣ 11 часа по полуночи изволила Е. И. В. ѣздить въ парадной каретѣ въ соборную церковь Преображенія Гд̄ня и слушать Святую Литургію.

Предъ каретою ѣхали верхами, какъ обыкновенно, ѣздовые сержанты, камер-лакеи и лакеи; потомъ шталмейстеръ г-днѣ Сумароковъ, подлѣ кареты по правую сторону ѣхалъ верхомъ Е. И. В. Генераль-Адъютантъ Салтыковъ, а по лѣвую сторону камеръ-фурьеръ и одинъ камеръ-пажъ.

За Е. И. В. слѣдовалъ, въ каретѣ цугомъ заложеной, Его И. В. Гд̄рь В. К., а при Его Высочествѣ сидѣли по лѣвую сторону Гд̄нѣ Оберъ-Егерм. Гр. А. Г. Разумовскій, а напротивъ Его В-ва Гд̄нѣ Обермаршалъ Рейхсграфъ фонъ Брюммеръ, за Е. И. В. Оберъ Каммергеръ Гд̄нѣ фонъ Беркгольцъ. Потомъ слѣдовали Е. И. В. Гд̄ря В. К. съ Ея Свѣтлостію кн. Ангальцербстскою, по лѣвую ея сторону сидящую; противъ ихъ въ той же каретѣ сидѣла штатсъ-дама Е. И. В. гр. Воронцова, а за ними ѣхали прочіе кареты, въ которыхъ сидѣли нѣкоторыя штатсъ-дамы и кавалеры и другія персоны свиты Е. И. В.

По окончаніи службы Божіей изволила Е. И. В. тѣмъ же порядкомъ возвратиться въ часто помянутый домъ Е. С-ва.

О полудни изволила Е. И. В. кушать въ своихъ покояхъ, и Его И. В. также въ своихъ покояхъ, какъ и въ прочіе дни. Во оное время играли на трубахъ съ литаврами и была пушечная пальба.

По полудни въ началѣ 7 часа изволила Е. И. В. шествовать къ Кіеву до своихъ ставокъ $5\frac{1}{2}$ верстъ пѣша, и тамъ кушать вечернее кушаніе, а потомъ того жъ вечера паки въ домъ Е. С-ва возвратиться и ночевать.

Ихъ И. В. забавлялись между тѣмъ съ придворными кавалерами играніемъ въ карты, а во время вечерняго кушанья играла у Ихъ В-въ Малоросійская музыка.

20 числа изволила Е. И. В. кушать въ означенномъ же домѣ, а потомъ въ исходѣ 8 часа по полудни паки шествовать пѣша къ своимъ ставкамъ

5½ верстѣ и тамъ кушать вечернее кушанье и ночевать, а Ихъ И. В. и Е. Св. кн. Анг.-Ц. забавлялись въ домѣ Е. С-ва гр. Разумовскаго.

21 числа изволила Е. И. В. о полудни кушать въ помянутыхъ своихъ ставкахъ, а въ 9 часу по полудни изъ оныхъ обратно итти пѣша 4 версты съ половиною и потѣмъ сѣдши въ карету ехать въ домъ госпожи Разумовской, матери Е. С-ва гр. Разумовскаго, и у нее кушать вечернее кушанье, а оттуда возвратиться въ домъ онаго гр. Разумовскаго и ночевать.

Ихъ И. В. Гдѣрь В. К. и Гдѣрня В. К. и Е. Св. кн. Анг.-Церб. того жѣ числа въ 3 часа по полудни ѣздили къ вышеупомянутой госпожѣ Разумовской для посѣщенія, а отъ нея возвратились въ 5 часу по полудни и забавлялись въ домѣ Е. С-ва гр. Разумовскаго.

22 числа изволила Е. И. В. о полудни кушать въ домѣ Е. С-ва гр. Разумовскаго въ большой залѣ публично съ Ихъ И. В. и свѣтлѣйшей княгинею Ангальтцербстскою, такожъ и съ нѣкоторыми придворными Е. И. В-ва кавалерами, причеиъ во время стола играла Итальянская музыка, а при питіи за высокія здравія палили изъ пушекъ, играли на трубахъ и били въ литавры.

Прочіе кавалеры и знатные изъ пріѣзжихъ персонъ кушали за особливый столъ, а духовныя особы трактованы были тогда въ особой камерѣ отъ Е. С-ва гр. Алексѣя Григорьевича Разумовскаго, при которомъ столѣ также и нѣкоторые и изъ кавалеровъ Е. И. В. находились.

Вечернее кушаніе изволила Е. И. В. кушать особливо, по полудни въ исходѣ 8 часа, а потѣмъ былъ балъ, при играніи малоросійской музыки, и продолжался до 1 часа по полуночи.

23 числа поутру Е. И. В. виходу никуда имѣть не изволила; а Его И. В. Гдѣрь В. К. забавлялся смотрѣніеиъ звѣриной и птичьей ловли, которыя для Его В-ва учреждены были отъ Е. С-ва Гдѣна Обертъегермейстера и Кавалера гр. Алексѣя Григорьевича Разумовскаго.

О полудни Е. И. В. изволила кушать въ своихъ покояхъ особливо, а Ихъ И. В. кушали такъ, какъ и въ прочіе дни.

Итакъ съ вышеуказаннаго 15 августа по сіе число изволила Е. И. В. по своей къ помянутому графу всевысочайшей Императорской милости пробавиться въ домѣ Его С-ва и о всеиъ для принятія Е. И. В. и Ихъ И. В. съ Ея Св-ію Анг.-Цербст. учиненномъ учрежденіи и показыванномъ во время высочайшаго Е. И. В. въ ономъ домѣ пребыванія всеподданнейшемъ услуженіи

всемилоствѣйшее свое удовольствіе и благоволеніе оказать, при чемъ не токмо въ томъ домѣ, чрезъ все оное время, какъ кушаніе, такъ напитки, фрукты и прочіе до услуженія Е. И. В., Ихъ И. В., Ея Св-ти, также и до удовольствія многочисленныхъ при Е. И. В. и Ихъ И. В. находившихся свитѣ потребное приуготовленіе учинено было иждивеніемъ Его Графскаго Сіят-ва, но и въ пути отъ самаго Нѣжина до Кіева, по всѣмъ станціямъ наибольшая часть столовыхъ и прочихъ припасовъ для всей Е. И. В. и Ихъ И. В. свиты отпущалось изъ домовъ Его жъ Сіятельства, а при томъ по всякій вечеръ, какъ долго Е. И. В. въ домѣ Его С-ва быть изволила, зажжена была въ ономъ вышеописанная иллюминація, а для увеселенія Ихъ И. В. Гд^{ря} В. К. и Гд^{ри} В. К. и Ея Св-ти кн. Кнг.-Церб. учиненъ былъ отъ Его С-ва въ нѣсколько тысячъ банкъ, которой также чрезъ все время присутствія Е. И. В. продолжался.

Того жъ числа по полудни въ исходѣ 7 часа изволила Е. И. В. изъ онаго Его С-ва дому выступить и воспріять путь свой далѣе къ Кіеву. Отъѣхавъ отъ онаго дому 9^{1/2}, а отъ Козельца 11 верстѣ изволила Е. И. В. остановиться въ поставленныхъ тамъ для Е. И. В. ставкахъ и въ оныхъ ночевать.

24 числа Е. И. В. въ тѣхъ же ставкахъ кушать, а по полудни въ началѣ 8 часа шествовать далѣе въ путь пѣша и отшедъ отъ показаннаго стану 4 версты ночевать.

25 числа изволила Е. И. В. изъ своихъ ставокъ въ началѣ 12 часа шествовать пѣша, а отшедъ 3 версты сѣсть въ свою линію въ расстояніи отъ Козельца въ 22 верстахъ, гдѣ встрѣтили Е. И. В. Малороссійскіе полки Переяславскій подъ командою полковника Сулимы, да Гадяцкій подъ командою полковника Галѣцкаго. О полудни изволила Е. И. В. прибыть въ село Семиполки, расстояніемъ отъ Козельца въ 24 верстахъ и во ономъ селѣ кушать въ ставкахъ, гдѣ встрѣтилъ Е. И. В. Кіевскій Малороссійскій полкъ, подъ командою полковника Танскаго.

По полудни въ 8 часу изволила Е. И. В. изъ села Семиполокъ шествовать пѣша еще 6 верстѣ, а потомъ, вступя въ линію, слѣдовать до села Димерокъ въ расстояніи отъ Козельца въ 38 верстахъ и прибывъ въ 11 часу въ началѣ при ономъ селѣ въ ставкахъ ночевать.

26 числа поутру послѣ обыкновенныхъ въ ставкѣ Е. И. В. утреннихъ молитвъ допущены были къ Е. И. В. генералъ и кievскій генералъ-губернаторъ Гднѣ Леонтьевъ съ прочимъ при немъ находившимся генералитетомъ, такожъ штапъ и оберъ офицерами, которые туда пріѣхали для всеподданѣйшаго поздравленія Е. И. В-ву. Потомъ изволила Е. И. В. отъ своихъ ставокъ ездить въ помянутое село Димерки и тамъ въ церкви Покрова Пресвятыя Бѣги слушать святую литургію, а по окончаніи оной быть въ домѣ Кіевопечерской Лавры у Архимандрита Тимофея со всѣми бывшими тогда съ Е. В-мъ духовными персонами и придворными кавалерами и дамами и потомъ паки въ свои ставки возвратиться и во оныхъ кушать.

По полудни въ исходѣ 8 часа изволила Е. И. В. шествовать въ путь пѣша, но отшедъ одну токмо версту вступить паки въ свою линію, понеже для поднявшейся превеликой пыли и песковъ далѣе пѣшкомъ итти никоимъ образомъ невозможно было. Итакъ, отѣхавши 4 версты изволила Е. В. въ поставленныхъ для вечерняго кушанья ставкахъ отъ прежнихъ полуденныхъ ставокъ въ 5 верстахъ ужинать, а послѣ вечерняго кушанья шествовать пѣшкомъ еще 4 версты и потомъ пріѣхавъ въ село Бровары въ расстояніи отъ Кіева 15 верстъ ночевать.

27 числа изволила Е. И. В. кушать въ тѣхъ же при Броварахъ поставленыхъ ставкахъ, по полудни въ 7 часу слѣдовать въ путь пѣша. Въ расстояніи отъ тѣхъ ставокъ одной версты встрѣтилъ Е. И. В. запорожскій кошевой Якимъ Игнатовичъ съ отаманами и съ нѣсколькимъ числомъ козаковъ, которые пріѣхали отъ Сѣчи для отданія Е. И. В-ву своего всеподданѣйшаго поклона.

Потомъ встрѣтилъ Е. И. В. Кіевскій войтъ Павелъ Войничъ съ старшинами и съ знатными изъ мѣщанства, при играніи на трубахъ и литаврахъ.

Пѣша изволила Е. И. В. того числа шествовать 3 версты, а потомъ сѣвши въ линію ехать до своихъ подъ Кіевомъ противъ самой Кіевопечерской Лавры поставленныхъ великолѣпныхъ и изъ многихъ покоевъ состоящихъ шатровъ, здѣланныхъ по новой инвенціи, въ которыхъ прибывъ въ 11 часу по полудни изволила въ оныхъ кушать вечернее кушанье и ночевать.

28 числа изволила Е. И. В. кушать въ тѣхъ же шатрахъ, а передъ кушаніемъ допущенъ былъ къ Е. И. В. вышеупомянутый генералъ и Кіевскій генералъ-губернаторъ Гднѣ Леонтьевъ, который съ прочимъ генералитетомъ,

штапъ и оберъ офицерами и съ многими изъ малороссійской старшины приѣзжали туда для отданія Е. И. В. всеподданнѣйшаго поклона и поздравленія.

По полудни въ началѣ 7 часа прибыли къ онимъ шатрамъ Ихъ И. В. Гдѣрь В. К. и Гдѣрня В. К., также и Ея Св-ть кн. Анг.-Цербст. съ ихъ придворными кавалерами и прочею свитою въ провожденіи вышепомянутого запорожскаго кошевого и прочихъ отамановъ и козаковъ, отправившись изъ Козельца изъ дому Е. С-ва гр. Разумовскаго Августа 27 дня. По принятіи отъ кавалеровъ Е. И. В. поздравленія о благополучномъ прибытіи къ Кіеву изволили Ихъ Высочества и Ея Свѣтлость пойти въ приуготовленные для нихъ весьма богатые шатры, которые поставлены были подлѣ самыхъ Е. И. В-ва покоевъ, а именно для Его И. В. Гдѣря В. К. съ правой, а для Ея В. Гдѣрни В. К. и для Ея Св-ти кн. Анг.-Церб. съ лѣвой стороны.

Вскорѣ послѣ того Ихъ И. В., Ея Св-ть кн. Анг.-Церб. были у Е. И. В. для отданія поклона и поздравленія благополучнымъ прибытіемъ къ Кіеву.

Въ тожъ время допущенъ былъ предъ Е. И. В. Митрополитъ Кіевскій Рафаилъ съ поздравленіемъ.

Послѣ вечерняго кушанія изволила Е. И. В. изъ своихъ ставокъ ходить пѣша двѣ версты и такимъ образомъ путешествіе свое ста верстъ благополучно окончать.

29 числа по отправленіи заутрени изволили какъ Е. И. В., такъ и Ихъ И. В., Гдѣрь и Гдѣрня В. К. слушать святую литургію въ походной церкви при шатрахъ, а послѣ обѣденнаго кушанія по полудни въ 7 часу изволила Е. И. В. имѣть свой публичный въездъ въ Кіевъ, который отправлялся слѣдующимъ образомъ, а именно:

1) Ехалъ Гусарскій корпусъ верхами съ распущенными знаменами, при битіи въ литавры и играніи на трубахъ, подъ командою Генерала Маэора князя Кантемира.

2) Футтермаршалъ, за которымъ слѣдовали заводныя, подъ богатыми попонами, верховыя лошади.

3) Ездовые сержанты верхами, по два человѣка въ рядѣ.

4) Гофъ-фурьеръ верхомъ, а за нимъ пѣшіе лакеи и камеръ лакеи, по два человѣка въ рядѣ.

5) Гофъ-фурьеръ за пажескаго Гофмейстера, а за нимъ пажи верхами, по два человѣка въ рядѣ.

- 6) Дворцовые литаврщики и трубачи верхами жъ въ богатыхъ ливреяхъ.
- 7) Каммеръ-фурьеръ, за которымъ слѣдовали кареты цугами, а именно:
- 8) Первая карета, въ которой сидѣли Его И. В-ва Гофъ-Маршалъ кн. Черкаской и Оберъ-Егермейстеръ господинъ Бредаль.
- 9) Вторая, въ которой сидѣли Генералъ-Лейтенантъ Гднъ Елагинъ, Генералъ-Лейтенантъ Графъ Рагузинскій.
- 10) Третя, въ которой сидѣли Генералъ Графъ Девіеръ и Его И. В-ва Оберъ Каммергеръ Беркголъцъ.
- 11) Четвертая, въ которой сидѣли Е. И. В-ва Оберъ Маршалъ Графъ фонъ Брюммеръ, да Гдрственнй Вице-Канцлеръ Рейхсъ Графъ Воронцовъ.
- 12) Пятая, въ которой сидѣли Оберъ Маршалъ Гднъ Шепелевъ и Тайный Дѣйствительный Совѣтникъ Рейхсграфъ фонъ Лестокъ.
- 13) Шестая, въ которой сидѣлъ Обергофмейстеръ Баронъ фонъ Минихъ и Оберъегермейстеръ Графъ Разумовскій, за которымъ сидѣло по одному лакею за всякою каретою.
- 14) Потомъ слѣдовали верхами по два человекъ врядь Ихъ И. В. Гдря В. К. Каммеръ-Юнкеры Овцынъ и Графъ Чернышевъ.
- За ними Ея И. В. Каммеръ-Юнкеры Лялинъ, Сиверсъ и Его И. В. каммергеръ Дикеръ.
- По тѣхъ Е. И. В. Дѣйствительный Каммергеръ Чоглоковъ съ Графомъ Скавронскимъ, баронъ Сергѣй Строгановъ и Кнзь Петромъ Голицынымъ.
- Генералъ-Лейтенантъ и Каммергеръ Гднъ Шуваловъ съ Каммергеромъ Нарышкинымъ.
- 15) За каретами предъ каретою Е. И. В. ехалъ верхомъ шталмейстеръ Гднъ Сумароковъ.
- 16) Парадная карета Е. И. В. подъ короною, въ которой противъ Е. И. В. изволилъ сидѣть Его И. В. Гдръ Великій Князь. Лошадей подъ оною каретою вели пѣшіе конюхи, противъ нихъ шли скороходы, а за ними кругъ кареты гайдуки.
- Подлѣ кареты ехали верхами по правую сторону Оберъ Шталмейстеръ Кнзь Куракинъ, по лѣвую сторону Генералъ Адъютантъ Гднъ Салтыковъ, а позади кареты два каммеръ-пажа Е. И. В. верхами жъ.
- 17) Карета Е. И. В. Гдрни В. К., въ которой по лѣвую сторону сидѣла Ея Св. Кн. Анг.-Церб. Послѣ оной кареты шли такожъ гайдуки, а по сторо-

намъ ехали верхами съ правой стороны камергеръ Е. И. Высоч. Кнгъ Александръ Голицынъ, а съ лѣвой стороны Каммеръ-Юнкеръ Ея Св-ти кн. Анг.-Церб. фонъ Латофъ. Позади кареты ехалъ верхомъ одинъ камерпажъ.

18) Корпусъ Кавалергардовъ верхами, а за оными слѣдовали кареты штатсъ-дамскія, въ которыхъ сидѣли:

19) Графиня Чернышева и Генеральша Салтыкова.

20) Госпожа Чоглокова и Графиня Воронцова.

21) Госпожа Вильбойша и Графиня Румянцева.

22) Обершталмейстерова княгиня Куракина и Обертъ-Маршалова Госпожа Шепелева.

23) Фрейлейнъ фонъ Конъ и Госпожа Каммер-юнкерша Лялина, за которыми позади также по одному лакею стояло.

24) Послѣ тѣхъ каретъ шли Е. И. В., Ихъ И. В. и Ея Свѣтл. кн. Анг.-Церб., а за тѣми коляски съ алмазными вещами, и одна по другой каляски Ея И. В. и Ихъ И. В. гардеробъ.

25) Конная команда, и за оною слѣдовали Е. И. В. камеръ-юмферы (sic) и всѣхъ знатныхъ особъ свиты Е. И. В. каляски.

Для шествія вышеписанной свиты чрезъ Днѣпръ здѣланъ на расстояніи 450 сажень изрядной деревянной мостъ, при которомъ ни судовъ, ни желѣза, ни канатовъ, и никакого другого укрѣплѣнія кромѣ одного дерева и изъ тонкихъ лозъ сплетенныхъ веревокъ нигдѣ употреблено не было, и которой притомъ такъ былъ твердъ и плотенъ, что хотя во время шествія и весь онъ на вышеозначенномъ великомъ расстояніи и при чрезвычайной быстротѣ рѣки отъ одного конца до другого лошадыми, людьми и калясками покрытъ былъ, однакожъ не токмо никакого поврежденія ему отъ того не учинилось, но и мокроты никакой на немъ не видно было.—Итакъ, когда Е. И. В. онымъ мостомъ въ вышеписанномъ порядкѣ чрезъ Днѣпръ изволила переправиться, тогда по данному пущенною ракиетою сигналу выстрелено съ Печерской крѣпости изъ 71 пушки, а при церквахъ начали вездѣ звонить въ колокола.

При приближеніи Е. И. В. къ васильковскимъ воротамъ учиненъ былъ второй сигналъ и потомъ выстрѣлено съ крѣпости изъ 85 пушекъ.

Вкругъ крѣпости стояли при томъ въ парадѣ 5 гварнизонныхъ и 2 полевыхъ полка, а въ самой крѣпости стояли Гренадеры. Гварнизонными командовалъ Генералъ и Кіевскій Генералъ Губернаторъ Гднѣ Леонтьевъ, полевыми

Генераль Майоръ Даровскій, а Гренадерами при шествіи Е. И. В. въ крѣпость каммандовалъ Генераль Майоръ Кіевскій Оберъ Коммендантъ Юрьевъ. Предъ Кіевопечерскою крѣпостію построены были къ сему какъ достопамятному, такъ особливо для всей Малой Россіи всерадостному, случаю президентныя триумфальныя ворота. Благодетіе и прочія высокія добродѣтели Е. И. В. и славныя дѣла всевысочайшихъ Ея И. В. радѣтелей въ живописныхъ картинахъ и статуяхъ, которыми оныя ворота со всѣхъ сторонъ приличнымъ образомъ украшены были, представляющіе.

Итакъ, когда Е. И. В. къ симъ воротамъ въ вышеписанномъ порядкѣ приближаться изволила, тогда встрѣтили Е. И. В. при оныхъ преосвященный Рафаиль, Митрополитъ Кіевскій, Галицкій и Малыя Россіи, преосвященный Антоній, Митрополитъ Бѣлгородскій и Обоянскій и преосвященный Амвросій Архіепископъ Черниговскій и Новгородка Сѣверскаго со всѣми въ Кіевѣ тогда находившимися Архимандриты, Игумены и прочимъ духовенствомъ въ священныхъ одѣянїяхъ, которые при помянутыхъ воротахъ ожидали пришествія Е. И. В., а на воротахъ играли тогда на трубахъ и били въ литавры.

Тутъ Е. И. В., такожъ Ихъ И. В. Гдѣрь В. К. и Гдѣря В. К. и Ея Свѣтл. Анг. Цербт. изъ своихъ каретъ изволили выступить, а помянутый Кіевскій Митрополитъ Рафаиль говорилъ къ Е. И. В. привѣтствіе, послѣ чего Е. И. В. по принятіи отъ онаго Митрополита Благословенія, и покропленія Святою водою изволили шествовать въ Кіевопечерскую крѣпость. пѣша, въ провожденіи всѣхъ при томъ находившихся штатсъ дамъ, придворныхъ кавалеровъ и прочихъ знатныхъ обоого пола персонъ.

Въ то же время опустился отъ верхняго гызма оныхъ воротъ предъ Е. И. В. изъ дерева изрядно вырѣзанной и вызалоченной Ангелъ, имѣющій въ одной рукѣ святыи крестъ, а въ другой хартію съ поздравленіемъ Е. И. В.-ву и подавъ оную поднялся опять вверхъ и сталъ въ прежнемъ своемъ мѣстѣ.

Потомъ пѣли выбранные изъ Кіевской Академіи студенты сочиненные отъ нихъ въ поздравленіе Е. И. В. на славянскомъ языкѣ стихи, слѣдуя за Е. И. В. отъ оныхъ воротъ до самой Кіевопечерской Лавры, а съ крѣпости при шествіи Е. И. В. оною до Печерскаго мря производилась паки стрѣльба изъ 101 пушки, которую заключилъ учиненный отъ стоявшихъ въ парадѣ полковъ залпъ беглымъ огнемъ.

Предъ самую тою Лаврою встрѣчена Е. И. В. отъ Архимандрита оной Лавры Тимофея Щербацкаго съ Братією въ священномъ облаченіи, со кресты и со святыми иконами въ святыхъ воротахъ, гдѣ оной Архимандритъ говорилъ Е. И. В. поздравительную рѣчь.

Когда же Е. И. В. въ оной Лаврѣ въ соборную церковь Успенія Пр. Бѣ^ы вступить изволила, тогда всѣмъ соборомъ отправлялось Богу благодарственное пѣніе, а отъ стоявшихъ въ парадѣ полковъ при самомъ вступленіи Е. И. В. въ соборную церковь учиненъ былъ второй залпъ беглымъ огнемъ.

По окончаніи онаго молебнаго пѣнія и по возглашеніи многолѣтія учиненъ былъ отъ помянутыхъ полковъ беглымъ огнемъ третій залпъ, а Е. И. В. и Ихъ И. В. изволили прикладываться къ мощамъ святаго Митрополита Михаила и къ чудотворной иконѣ Успѣнія Пр. Бѣ^ы, потомъ купно съ Е. Св. кн. Анг.-Церб. изъ оной церкви шествовать въ келіи Архимандрита Печерскаго, въ которыхъ Е. И. В. по принятіи отъ Ихъ И. В. и отъ Е. Св. кн. Анг.-Церб., такожъ отъ духовенства, отъ знатныхъ придворныхъ обоего пола персонъ и отъ генералитета поздравительныхъ комплиментовъ изволила остаться, а Ихъ И. В. и Ея Св. пошли въ свои покои въ дворецъ, который за оною Лаврою.

Предъ покоями Е. И. В. внутри той Лавры, такожъ и за оною предъ дворцомъ, въ которомъ Ихъ И. В. и Ея Свѣтлость кн. Анг.-Церб. быть изволили, зажжены были онаго вечера особливые изъ живописныхъ картинъ состоящіе иллюминаціи, а при томъ какъ оная Лавра и Киевопечерская крѣпость, такъ и всѣ обывательскіе дома чрезъ всю оную ночь иллюминированы были.

Такимъ образомъ Е. И. В. сей славной походъ благополучно окончить и воспріятой по особливому своему благоговѣнію и почтенію къ Святымъ Божіимъ великой трудъ съ помощію Всемогущаго великодушно понести и въ 33 дни отъ Москвы до Кіева совершить изволила, шествуя въ случившіяся тогда чрезвычайно жаркіе дни пѣша, а временемъ для великихъ песковъ и пыли еще и весьма безпокойною дорогою.

Впрочемъ достопамятенъ сей походъ не токмо многочисленною при Е. И. В. и Ихъ И. В. находившеюся свитою, состоявшею изъ Министерства духовныхъ военныхъ и штатскихъ чиновъ всѣхъ болѣе (*пропуск*) человекъ,

кромѣ конвоя, которымъ какъ подводы, такъ кормъ и прочее на всякой станціи производилось отъ двора Е. И. В.; но еще наипаче и тѣмъ, что отъ самой Москвы до Кіева для облегченія и способности проежихъ людей здѣланы на всей дорогѣ въ нужныхъ мѣстахъ также черезъ рѣчки и черезъ долины межъ горъ твердые, ровные и широкіе мосты съ перилами, а гдѣ были крутыя или къ проезду неспособныя горы, оныя всѣ срѣзаны отъ вершины на нѣсколько сажень, которое исправленіе немалаго труда и иждивенія требовало. При томъ всего, что къ услуженію въ пути Е. И. В. и Ихъ И. В. Гдѣря и В. К. и Гдѣрни В. К., также и Ея Свѣтлости кн. Анг.-Церб. и для удовольствія толь великихъ свитѣ нужно, заготовлено было на всѣхъ станціяхъ въ великомъ довольствѣ, а для стола Е. И. В. и Ихъ И. В., а также для Высочайшаго Императорскаго двора употреблялось въ дорогѣ всегда шесть богатыхъ серебряныхъ сервизовъ, которые по станціямъ по учиненному распоряженію перемѣняемы были.

Во время того походу изволила Е. И. В. многихъ убогихъ по пути неоскудно милостію жаловать. Отъ находящихся въ селѣхъ какъ по пути, такъ и по сторонамъ не только ближнихъ, но и отдаленныхъ церковей священники выходя соборе въ священныхъ одеждахъ, со святыми иконами и со кресты и св. водою, ожидали на пути съ хлѣбомъ и солью шествія Е. И. В. и вездѣ, гдѣ въ близости находились церкви при многонародномъ собраніи съ колокольнымъ звономъ радостно Е. И. В. встрѣчали.

30 числа, то есть въ кавалерскій празникъ Александра Невскаго изволила Е. И. В. въ 10 часу по утру съ Ихъ И. В. Гдѣря В. К. и Гдѣрню В. К. слушать святую Литургію въ Кіевопечерской Лаврѣ въ соборной церкви Успенія Пр. Бѣны въ сопровожденіи бывшихъ при томъ онаго ордена кавалеровъ, а именно: Гдѣна Оберъ-Гофмейстера барона фонъ Миниха, Оберъ Егермейстера графа Разумовскаго, Оберъ Шталмейстера Князя Куракина, Оберъ Маршала Шепелева, Государственнаго Вице Канцлера Рейхсграфа Воронцова, Генерала и Е. И. В. Генераль Адъютанта Салтыкова, Генерала и Кіевскаго Генераль-Губернатора Леонтьева, Генерала Графа Девіера, Его И. В. ва Оберъ-Каммергера фонъ Беркгольца, Генерала Лейтенанта Елагина, Генерала Лейтенанта Александра Шувалова, Генерала Лейтенанта Графа Рагузинскаго, Ея И. В. Дѣйствительныхъ Каммергеровъ Князя Голицына, Графа Скавронскаго, да Его И. В. Гофмаршала Князя Черкаскаго, такожъ Е. И. В. и

Ихъ И. В. придворнаго штата, при которомъ случаѣ какъ Ея И. В. и Е. И. В., такъ и помянутые кавалеры были всѣ въ церемоніальномъ того ордена кавалерскомъ одѣяніи.

По окончаніи литургіи, которую служилъ преждепомянутый Митрополитъ Рафаилъ, отправлялся соборный молебень, при которомъ были въ священнослуженіи при вышеупомянутомъ Кіевскомъ Митрополитѣ Рафаилѣ преосвященный Антоній, митрополитъ Бѣлогородскій и Обоянскій, Архіепископъ Черниговскій и Новгородка Сѣверскаго съ Архимандритомъ Кіевопечерскія Лавры Тимофеемъ и съ другими Архимандриты и Игумены и со всѣмъ Священнымъ Соборомъ.

По совершеніи молебнаго пѣнія производилась зъ города пушечная пальба, и притомъ Е. И. В. Генерала Лейтенанта де Брини всемилостивейше пожалованію ордена кавалерією и оную въ означенной церкви сама на него наложить изволила.

Потомъ изволила Е. И. В. съ помянутыми кавалерами ордена и съ обыкновеннымъ кортежемъ возвратиться въ свои покои, гдѣ въ началѣ 12 часа допущенъ былъ отъ Е. И. В-ва до аудіэнціи присланной къ Е. И. В. отъ польскаго Короля и Речи Посполитой съ поздравленіемъ о благополучномъ Е. И. В. прибытіи въ Кіевъ Генераль Фелдцейхмейстеръ Литовскій и Кавалеръ Графъ Флеммингъ, который встрѣченъ Е. И. В-ва Каммеръ-Юнкеромъ Гдномъ Сиверсомъ, а введенъ на аудіэнцію Е. И. В-ва Дѣйствительнымъ Каммергеромъ князь Петромъ Голицынымъ.

Послѣ той аудіэнціи, которая отправлялась обыкновеннымъ образомъ, приглашенъ былъ оной Гднѣ Флеммингъ, яко Кавалеръ ордена Е. В. Александра Невскаго, чрезъ Гдна Оберъ Маршала Шепелева къ столу Е. И. В. на обѣденное кушаніе, купно съ прочими того ордена кавалерами, а потомъ Е. И. Высочества Каммеръ-Юнкеромъ графомъ Чернышовымъ введенъ на аудіэнцію къ Ихъ И. В. Гдрю В. К. и Гдрнѣ В. К.

Во время обѣда изволила Е. И. В. кушать публично съ кавалерами помянутаго ордена, которые за столомъ сидѣли по своему старшинству, причемъ играла Италіанская музыка, а при поздравленіяхъ производилась пушечная пальба и играли на трубахъ съ литаврами.

Иллюминаціи съ вечера зажжены были вездѣ такъ какъ и въ первый день.

31 числа Е. И. В. изволила отъ путевыхъ трудовъ имѣть отдохновеніе.

1 числа сентября по отправленіи обыкновенныхъ при комнатѣ Е. И. В. утреннихъ молитвъ изволила Е. И. В. по своему отъ любви и почтенія къ угодникамъ Божиимъ воспріятому намѣренію съ особливымъ христіанскимъ благоговѣніемъ посѣщать обои пещеры имѣя при себѣ весьма малую свиту (и будучи тамъ обѣщать на всѣхъ въ пещерахъ почивающихъ святыхъ угодниковъ здѣлать серебрянныя раки и парчовые богатые покровы). Святую Литургію изволила Е. И. В. того числа слушать надъ пещерами въ церкви Рождества Пр. Бѣды, которую служилъ Феодосіевскихъ пещеръ іеромонахъ Иларіонъ, и потомъ съ небольшою свитою слѣдовать въ подворье Кіевопечерскаго монастыря и тамъ кушать обѣденное кушаніе.

2 числа поутру изволила Е. И. В. и Ихъ И. В. слушать святую литургію въ Кіевопечерской Лаврѣ въ соборной церкви Успенія Пр. Бѣды. Гдѣ по окончаніи литургіи Архимандритъ оной Лавры Тимофей говорилъ съ особливымъ краснорѣчіемъ и пріятноію слово въ похвалу Е. И. В., послѣ чего Е. И. В. возвратясь въ свои покои изволила въ нихъ кушать обѣденное кушаніе. Тогожъ дня изволила Е. И. В. бывшихъ въ парадѣ полевыхъ и гварнизонныхъ полковъ солдатамъ и артиллерійскимъ служителямъ всемилостивѣйше пожаловать 4677 рублевъ денегъ, на каждого человѣка по рублю.

3 числа по полуночи вначалѣ 12 часа Е. И. В. изволила изъ Кіевопечерскаго монастыря шествовать въ старый Кіевъ въ Софійскій монастырь въ каретахъ, куда вскорѣ потомъ и Ихъ И. В. и Ея Св. княгиня Анг. Церб. прибыть изволила. Въ воротахъ онаго монастыря встрѣтилъ Е. И. В. Кіевскій Митрополитъ Рафаилъ съ обрѣтающимися тамъ Архимандритомъ и Братією, со святыми иконами; причемъ пѣвчіе пѣли въ похвалу Е. И. В. сочиненные стихи. По прибытіи Е. И. В. въ церковь говорилъ намѣстникъ того монастыря къ Е. И. В. похвальное слово, по окончаніи котораго чтена діакономъ ектенія, а потомъ многолѣтіе, послѣ чего Е. И. В. и Ихъ И. В. изволили прикладываться къ честному и животворящему кресту господню, котораго надъ царскими вратами. По выходѣ изъ церкви изволила Е. И. В., купно съ Ихъ И. В. и съ кн. Анг. Церб. быть въ покояхъ упомянутаго Митрополита Рафаила и у него кушать, а потомъ въ 5 часу по полудни паки К.-Печерскій мръ возвратиться. Тогожъ числа въ началѣ 8 часа по полудни изволила Е. И. В. съ небольшою свитою шествовать изъ К.-Печерской Лавры пѣша до поставленныхъ передъ Кіевопечерскими Сторожевыми крѣпостями ставокъ и во оныхъ

кушать вечернее кушаніе и ночевать. Провожающимъ солдатамъ съ фонарями изволила тогда пожаловать Е. И. В. 100 рублей.

4 числа поутру изволила Е. И. В. изъ вышепомянутыхъ ставокъ шествовать пѣша въ Кіево-Михайловскій монастырь, къ мощамъ св. Великомученицы Варвары и въ томъ монастырѣ служить Божественную Литургію. По окончаніи литургіи отправлялся соборный молебень, а послѣ онаго изволила Е. И. В. прикладываться ко честнымъ мощамъ сея святаго великомученицы и потомъ паки въ свои ставки возвратиться и въ нихъ кушать. А оттуда по полудни въ исходѣ 9 часа прибыть обратно въ Кіевопечерскую Лавру. Будучи въ церкви пожаловала Е. И. В. въ зборные на церковь кошельки 200 рублей.

5 числа яко въ день Высочайшаго Е. И. В. тезоименитства изволила Е. И. В. прежде початія литургіи принять поздравленіе отъ Ихъ И. В. и отъ Ея Св. кн. Анг.-Церб. и отъ прочихъ знатныхъ обоего пола персонъ, а потомъ купно съ Ихъ И. В. и Ея Св. въ провожденіи обыкновеннаго придворнаго штата шествовать въ соборную церковь Успенія Пр. Бѣды и слушать божественную литургію, по отправленіи которой Архимандритъ Кіевопечерскаго мря Сильвестръ сказывалъ проповѣдь. Потомъ начался соборный молебень, по окончаніи котораго съ крѣпости палили изъ пушекъ, а отъ стоящихъ въ парадѣ полковъ учиненъ троекратный залпъ беглымъ огнемъ. Между тѣмъ Е. И. В. изволила съ Ихъ И. В. и Ея Св.-ю возвратиться въ свои покои съ обыкновеннымъ кортежемъ и тамъ съ знатнѣйшими изъ духовныхъ персонъ кушать. Для прочихъ учреждены были столы въ разныхъ покояхъ Его И. В., гдѣ за первымъ столомъ при Ихъ И. В.-ѣ и при Ея Свѣтлости Кн. Анг.-Церб. сидѣли генералитетскія и другія знатныя обоего пола персоны, а за другими столами духовныя особы и нѣкоторые изъ старшинъ малороссійскихъ полковъ, за которыми столами всѣхъ было около семисотъ персонъ. При томъ при питіи за высокія здоровія играли на трубахъ съ литаврами и палили изъ пушекъ. По полудни въ 8 часу изволила Е. И. В. и Ихъ И. В., такожъ и Ея Св. кн. Анг.-Церб. съ обыкновеннымъ кортежемъ въ Кіевскій Братскій Богоявленскій Училищный монастырь, и во ономъ смотрѣть представленнаго отъ студентовъ того монастыря діалога, котораго титуль: Благоутробіе Марка Аврелія, а оттуда паки въ Кіевопечерскую Лавру возвратиться.

6 числа изволила Е. И. В. кушать въ своихъ покояхъ в К.-Печерскомъ мрѣ, а по полудни съ небольшою свитою шествовать въ Кіевокирилловскій

Троицкій, такожъ Ерданскій и въ Богословскій Дѣвичьи Монастыри, и потомъ паки въ К.-Печерскую Лавру возвратиться.

7 числа изволила Е. И. В. въ 10 часу по полуночи шествовать съ небольшою свитою изъ К.-Печерской Лавры въ Кієво-Межигорскій Преображенскій монастырь, который расстояніемъ отъ К.-Печерской крѣпости въ 24 верстахъ, и тамъ у архимандрита Герасима Заводовскаго кушать, а оттуда въ 10 часу по полудни возвратиться въ К.-Печ. мрѣ.

8 числа Е. И. В. изволила слухать на дальнихъ пещерахъ въ церкви Рождества Пр. Бѣды святу ю литургію, а потомъ въ своихъ покояхъ кушать.

По полудни въ 7 часу изволила Е. И. В. въ провозденіи придворныхъ кавалеровъ шествовать въ Братскій Богоявленской Училищной монастырь, гдѣ въ воротахъ встрѣтилъ Е. И. В. Рафаилъ митрополитъ Кієвскій, да онаго мря Архимандритъ и ректоръ Академіи Кієвской, Священныя Богословія Учитель Силвестръ Кулябка со всѣми въ томъ монастырѣ обрѣтающимися Кієвской Академіи профессорами и прочею Братією, при чемъ нѣкоторые изъ студентовъ въ бѣлыхъ одѣяніяхъ съ зелеными на головахъ вѣнцами и съ вѣтвіями въ рукахъ держали зазженные факелы и пѣли въ привѣтствіе Е. И. В. похвальныя стихи, гдѣ при присутствіи Е. И. В., первѣйшихъ изъ духовенства, генералитета и другихъ знатныхъ особъ отправлялись Богословскіе диспуты. По прибытіи Е. И. В. въ отведенную на оныя диспуты залу говорены были отъ студентовъ помянутой Академіи на полскомъ, словенскомъ, нѣмецкомъ и греческомъ языкахъ, которымъ при латинскомъ языкѣ и прочихъ наукахъ въ той академіи обучаютъ, поздравительныя стихи, послѣ чего Е. И. В. изволила сестъ на приуготовленномъ для Е. И. В. мѣстѣ, а студентъ Богословія и Учитель нѣмецкаго языка Теодоръ Леонтовичъ, взошедъ на катедру, говорилъ Словенскимъ языкомъ преизрядную рѣчь о основаніи Богословскаго Ученія, соединяя оную съ похвалою Е. И. В-ва и тѣмъ къ помянутымъ Богословскимъ диспутамъ учинилъ начало, на которыхъ онъ на всѣ предложеніи съ великою остротою отвѣтствовалъ. По окончаніи диспутовъ изволила Е. И. В. быть въ келіяхъ онаго Архимандрита, а въ 11 часу по полудни паки въ К.-Печерскую Лавру возвратиться.

Того числа по высочайшему Е. И. В. соизволенію Ихъ И. В. Гдрь В. К. и Гдрня В. К. и Ея Св. кн. Анг.-Церб. съ прежнею при Ихъ И. В. находившеюся свитою отправились изъ Кієва въ Москву по полудни въ 3 часу.

9 числа въ 11 часу по полудни Е. И. В. изволила съ обыкновеннымъ придворнымъ штатомъ шествовать въ Кіево-вознесенскій Фроловскій дѣвичей мръ и во ономъ до начатія Святыя Литургіи смотрѣть постриженія въ иноческій чинъ трехъ дѣвицъ, и потомъ слушать Святую Литургію. По окончаніи Литургіи изволила Е. И. В. быть въ келіи у Игуменѣи, а потомъ въ Старомъ Кіевѣ при закладываніи на Андреевскомъ бастионѣ церкви во имя Св. Апостола Андрея Первозваннаго, на томъ самомъ мѣстѣ, гдѣ сей святой Апостолъ, будучи въ сихъ сторонахъ, на проповѣди Святаго Евангелія, водрузилъ святой крестъ. На освященіи онаго мѣста былъ Кіевскій Митрополитъ Рафаилъ съ освященнымъ соборомъ, и при томъ съ города стрѣляли изъ пушекъ: впервые по прочтеніи Евангелія, второй разъ когда Е. И. В. на основаніе оной церкви первый камень сама положить изволила, что учинили также и бывшіе при Е. И. В. кавалеры онаго ордена, а именно Гднъ Оберегермейстеръ графъ Разумовскій, Гднъ Оберъ Гофмейстеръ баронъ Фонъ-Минихъ, Гднъ Оберштамейстеръ кн. Куракинъ, Гднъ Оберъ Маршалъ Шепелевъ и другія изъ знатныхъ особъ, которые при томъ были за Е. И. В-мъ; а когда Е. И. В. по окончаніи всего дѣйствія съ помянутаго бастиона шествовать изволила, тогда палили изъ пушекъ въ третій разъ. Оттуда возвратилась Е. И. В. паки въ К.-Печерскую Лавру и въ оной изволила кушать.

10 числа изволила Е. И. В. слушать Святую Литургію въ К.-Печерской Лаврѣ въ соборной церкви Успенія Пр. Бѣды, и при томъ при начатіи литургіи смотрѣть совершавшагося в той же церкви Архимандритомъ оной Лавры постриженія въ монахи бывшаго прежде въ службѣ Е. И. В. генераль-аудитора лейтенанта Василія Нянина, во иночествѣ нареченнаго Варлаама; да постриженія двухъ монаховъ Маркела и Мирона въ схимонахи, которымъ имена даны первому Маѣмъ, а второму Матѣей. О полудни изволила Е. И. В. кушать въ своихъ покояхъ, а потомъ въ началѣ 7 часа въ проведеніи небольшой свиты шествовать въ каретахъ въ Кіево-Софійскій мръ къ Кіевскому Митрополиту Рафаилу, у котораго изволила кушать вечернее кушанье и забавляться долѣе полуночи. При томъ случаѣ изволила Е. И. В. оному Митрополиту пожаловать пребогатую брилліантами и другими дорогими каменьями украшенную панагію.

11 числа изволила Е. И. В. по полудни въ 6 часу ездить въ Кіево-николаевскій пустынный мръ, а в началѣ 10 часа паки въ К.-Печерскую Лав-

ру возвратиться, гдѣ во время своего пребыванія въ Кіевѣ изволила тогда Е. И. В. вполсѣдніе кушать вечернее кушаніе и ночевать. Сего вечера была иллюминація вездѣ, такъ какъ и во всѣ прочіе дни съ самага прибытія Е. И. В. въ Кіевъ, которыя по всякой вечерѣ продолжались долѣе полуночи.

12 числа въ исходѣ 11 часа изволила Е. И. В. изъ своихъ покоевъ шествовать въ соборную церковь Успенія Пр. Бѣ^ы и приложась къ святымъ иконамъ и къ мощамъ Св. Митрополита Михаила оттуда пойти въ церковь Живоначальныя Троицы, которая надъ святыми воротами, и во оной слушать Божественную Литургію. И тако, совершивъ свое отъ ревности къ благочестію и отъ любви и почтенія къ угодникамъ Божіимъ воспріятое Богоугодное намѣреніе, посѣтивъ всѣ, не токмо въ Кіевѣ, но и въ отдаленіи отъ онаго находящіеся святаыя обители, снабдивъ оныя щедрымъ высокомонаршескимъ подаваніемъ и раздавъ какъ на помянутыя обители, такъ и на церкви Божія многія тысячи червонныхъ, обратно изъ Кіева въ Москву путь воспріять соизволила. Когда же Е. И. В., вышедъ святыми воротами изъ монастыря, изволила сѣсть въ свою карету, тогда со всей К.-Печерской крѣпости производилась пальба изъ пушекъ, а предъ крѣпостію стояли при томъ въ парадѣ полки такимъ же образомъ, какъ и при шествіи Е. И. В. въ Кіевъ учинено было. Миновавъ Е. И. В. васильковскія ворота, началась пальба съ помянутой крѣпости вторично, а когда Е. И. В. чрезъ Днепръ изволила переправиться, тогда учинена была съ той крѣпости пальба въ третій разъ. По прибытіи въ поставленной за Днепромъ въ прежнемъ мѣстѣ придворной лагерь, куда Е. И. В. изъ К.-Печерской Лавры провожали Архимандритъ оной Лавры Тимофей Щербацкій, такожъ Генераль и Кіевскій Генераль-Губернаторъ Господинъ Леонтьевъ съ прочимъ Генералитетомъ, изволила Е. И. В. въ своихъ шатрахъ кушать, къ которому столу приглашенъ былъ и помянутый Архимандритъ. Ночевать изволили Е. И. В. онаго числа въ тѣхъ же шатрахъ.

Того дня пожаловала Е. И. В. Кіевскаго гварнизона прапорщику Львову съ салдаты 40 чл^{ки}, которые были на шлюпкахъ 200 рублевъ.

На другой день, то есть 13 числа изволила Е. И. В. кушать въ тѣхъ же шатрахъ и тогда всемилостивѣйше пожаловать на всѣ мн^{три}, какъ на строеніе, так и настоятелямъ тѣхъ мр^{ей} съ братією и прочимъ служителямъ и на Академію 64.900 рублевъ, которые по высочайшему Е. И. В. росписанію Статскимъ Совѣтникомъ Демидовымъ по выступленіи Е. И. В. въ походъ въ Москву во всѣ мѣста розданы.

Шестіе Е. И. В. послѣдовало въ 4 часу по полудни, а въ 10 часу изволила Е. И. В. прибыть въ село Димерки и тамъ кушать вечернее кушаніе въ поставленныхъ для того ставкахъ. Послѣ кушанія изволила Е. И. В. путь свой продолжать далѣе и прибыть ночевать къ Козельцу въ домъ Его С-ва Графа Разумовскаго.

14 числа яко въ день Воздвиженія Честнаго Креста изволила Е. И. В. слушать святую литургію въ походной церкви, которая поставлена была предъ помянутымъ домомъ въ палаткахъ, а потомъ въ своихъ покояхъ кушать. По полудни въ 8 часу отправлялась въ ономъ домѣ въ помянутой церкви свадьба Лубенскаго полку Судіи Андрея Павловскаго, потомъ для всѣхъ свадебныхъ гостей учрежденъ былъ въ покояхъ вечерней столъ, а по окончаніи стола начался балъ и продолжался далѣе полуночи; при которомъ Е. И. В. изволила забавляться смотрѣніемъ малороссійскихъ танцовъ.

15 числа изволила Е. И. В. въ обыкновенное время кушать въ томъ же домѣ. По полудни былъ для помянутыхъ свадебныхъ гостей Малороссійскій балъ, а потомъ вечерней столъ, послѣ котораго для увеселенія Е. И. В. еще несколько малороссійскіе танцы продолжались.

16 числа отслушавъ святую литургію въ вышеозначенной походной церкви, изволила Е. И. В. какъ обѣденное такъ и вечернее кушаніе кушать въ своихъ покояхъ, а между тѣмъ около 4 часа по полудни выѣзжать для гулянія. Вышеуказанному Судѣ Павловскому пожаловала Е. И. В. въ награжденіе 1000 рублей, да въ походную церковь при святой литургіи 100 рублей; въ Луженскій Егорьевскій мрѣ что въ Козельцѣ 2000 рублей; въ дѣвичей мрѣ, что въ полтавскомъ полку 1000 рублей.

17 числа послѣ обѣда изволила Е. И. В. по полудни въ 4 часу при пущечной пальбѣ изъ онаго дому выступить и путь свой воспріять далѣе, при чемъ Его Графскаго С-ва мать, госпожа Разумовская имѣла честь призвана быть того дня къ столу Е. И. В., а при отъѣздѣ Е. И. В. отдать свой всеподданѣйшій поклонъ съ своими дочерьми и внуками, при которомъ случаѣ какъ она госпожа Разумовская, такъ и ея дочери и внуки приняты были отъ Е. И. В. съ особливымъ оказательствомъ высочайшія Е. И. В. милости.

Вечернее кушаніе изволила Е. И. В. въ томъ же домѣ кушать, гдѣ и Его Сіятельства мать вышеозначенная госпожа Разумовская, которая Е. И. В. отъ Козельца до Нѣжина съ дочерьми своими провожала, также при столѣ

Е. И. В. находилась. По полудни въ 8 часу изволила Е. И. В. шествовать далѣ въ путь и по прибытіи въ мѣстечко Борзну кушать вечернее кушаніе, а ночевать изволила Е. И. В. того числа въ Дочанскомъ Его Графскаго Сіятельства хуторѣ, въ поставленныхъ для Е. И. В. ставкахъ, которой хуторъ отъ Борзны въ 17 верстахъ.

19 числа выступивъ изъ оныхъ вечернихъ ставокъ изволила Е. И. В. по полудни въ началѣ 2 часа прибыть въ Батуринъ и тутъ кушать обѣденное кушаніе, а вечернее кушаніе изволила Е. И. В. кушать и ночевать при Королевцѣ въ своихъ ставкахъ.

20 числа въ 10 часу по полудни изволила Е. И. В. смотрѣть случившагося въ то время Кролевецкаго ярмарка, и своею высочайшею особою гулять по онымъ ярмаркѣ и рядамъ, гдѣ разныхъ товаровъ на нѣсколько тысячъ купить изволила. О полудни кушала Е. И. В. при Кролевцѣ поставленныхъ ставкахъ, а въ 6 часу по полудни изволила оттуда выступить и прибывъ въ Глуховъ въ исходѣ 9 часа кушать тамъ вечернее кушаніе и ночевать.

21 числа изволила Е. И. В. кушать въ своихъ покояхъ особливо, а по полудни въ 7 часу смотрѣть отправлявшейся со всѣми въ Малороссіи, по ихъ древнему обыкновенію, употребительными церемоніями, свадбы управителя Малороссійскихъ вотчинъ и домовъ Его С-ва Гр. Разумовскаго Семена Пустоты, и для того оную свадбу приказала отправлять во дворцѣ. Столъ былъ всѣмъ въ церемоніи находившимся на дворѣ въ большой ставкѣ, а при томъ случаѣ изъ высочайшей своей Императорской милости пожаловала молодыхъ знатною сумою денегъ.

Вечернее кушаніе изволила Е. И. В. онаго числа кушать и ночевать въ томъ же дворцѣ.

22 числа изволила Е. И. В. изъ Глухова шествовать послѣ обѣда въ исходѣ 2 часа по полудни и прибывъ въ деревню Товстодубову (гдѣ граница Малороссійская и перемѣна лошадямъ малороссійскимъ была) изволила ужинать и ночевать. При отшествіи изъ Глухова изволила Е. И. В. пожаловать Глуховскаго гварнизона и команды пермскаго драгунскаго полку драгунамъ и солдатамъ бывшимъ въ парадѣ 1165 человекамъ по одному рублю на человека; бывшему въ КПечерской Лаврѣ іеромонаху Владимиру 300 рублей, да одному музыканту 100 рублей; въ деревнѣ Товстодубовой хлуховскій (sic) посацкій женѣ съ дочерью 100 рублей; въ Соороньеву пустынь на строеніе 1000 рублей, да капитану бывшему у строенія дворца 100 рублей.

23 числа изволила Е. И. В. изъ вышеупомянутой деревни выступить въ 9 часу по полуночи и прибывъ въ городъ Сѣвскъ въ ономъ кушать и потомъ шествовать до села Дмитровки, гдѣ ставъ въ домѣ Его Свѣтлости Ландграфа Гессенскаго кушать вечернее кушаніе и ночевать.

24 числа изволила Е. И. В. кушать въ томъ же селѣ Дмитровкѣ. Въ ономъ селѣ была одна замужня баба имѣющая окладистую черную бороду, у которой во время шествія Е. И. В. въ Кіевъ оная борода была выбрита, а когда Е. И. В. изъ Кіева обратно прибыть туда изволила, то отросла оная борода немалая и весьма густая, которой женкѣ Е. И. В. пожаловала во время шествія своего въ Кіевъ нѣсколько денегъ, да при возвратномъ шествіи изъ Кіева 4-мъ женкамъ 200 рублевъ; такожъ и одному малороссіянину, который ходя предъ Е. И. В. на высокихъ деревянныхъ ходуляхъ переходилъ черезъ высокій заборъ, пожаловано нѣсколько рублевъ денегъ. По полудни въ 5 часу изволила Е. И. В. изъ онаго села выступить и прибыть въ городъ Кромы и тамъ во дворцѣ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

25 числа изволила Е. И. В. по полудни въ 10 часу изъ дворца отъ города Кромъ выступить и прибывъ въ городъ Орелъ кушать обѣденное кушаніе въ домѣ купца Уткина. Будучи тамо изволила Е. И. В. пожаловать Брянской Предтечевой Бѣлоберезской пустыни строителю іеромонаху Антонію Егорскому съ братією 1.000 рублевъ, да на строеніе монастыря 1.000 рублевъ; Болховскаго Рождествена дѣвичья монастыря игуменьѣ Евфиміи Васильевой съ сестрами 200 рублевъ; Карачевскаго Веденскаго дѣвичья мря игуменьѣ Александрѣ Хитровой съ сестрами 200 рублевъ; Курскаго Троицкаго дѣвичья мря игуменьѣ Θεодосіи Сафоновой съ сестрами 200 рублевъ. Ассесора Ивана Шагарова, у котораго въ Сѣвскѣ въ домѣ Е. И. В. пребывать изволила, всемилостивѣйше пожаловала въ совѣтники, да сѣвскаго пограничной таможни директора Θεодора Насонова въ Ассесоры. По полудни въ 7 часу изволила Е. И. В. прибыть къ деревнѣ Лодыженской во дворецъ и тамъ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

26 числа изволила Е. И. В. отъ оной деревни Лодыженской продолжать путь свой по полуночи въ 11 часу и прибывъ въ село Большое Скуратово, во дворцѣ кушать, а по окончаніи стола въ 6 часу по полудни выступить паки въ путь и доехавъ до села Пловы во ономъ кушать во дворцѣ вечернее кушаніе и ночевать.

27 числа Е. И. В. изволила изъ Пловы выступить послѣ обѣда и прибывъ въ Тулу въ 6 часу по полудни вступить въ домъ купца Семена Пальцова и тамо кушать вечернее кушаніе и ночевать.

28 числа изволила Е. И. В. высочайшимъ своимъ посѣщеніемъ всемилоствѣйше пожаловать Статскаго Дѣйствительнаго Совѣтника Акинфея Демидова и у него кушать, а по полудни въ 5 часу, паки въ свои покои въ домъ помянутаго купца Пальцова возвратиться. Потомъ изволила Е. И. В. шествовать въ домъ Статскаго Совѣтника Никиты Демидова по полудни въ 8 часу и заезжать на молотовой заводъ Акинфея Демидова, которой при его домѣ и смотрѣть тамъ работы, а оттуда шествовать къ Никитѣ Демидову, и у него кушать вечернее кушаніе и забавляться до полуночи.

29 числа послѣ обѣденнаго кушанія изволила Е. И. В. въ 5 часу по полудни изъ Тулы шествовать въ путь и прибыть въ село Ведмедское на желѣзные заводы по полудни въ 10 часу, въ ономъ селѣ во дворцѣ кушать вечернее кушаніе и ночевать.

30 числа изволила Е. И. В. пожаловать артилерійскому Шталмейстеру Дмитрію Соймонову, которой былъ на станціяхъ съ артилерійскими лошадьми, въ награжденіе 200 рублевъ. Въ 10 часу по полуночи изволила Е. И. В. изъ деревни Ведмедской шествовать въ путь, и во 2 часу по полудни прибыть въ городъ Серпуховъ, и тамъ въ домѣ Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника Акинфея Демидова кушать. На перевозѣ черезъ рѣку Оку Е. И. В. пожаловала драгунской команды капралу и драгунамъ 6 человѣкамъ, которые были на суднѣ Е. И. В-ва, денегъ 162 рубли, да работнымъ людямъ 210 рублевъ. По полудни въ 4 часу изволила Е. И. В. шествовать далѣе въ путь и прибывъ въ село Молоди, въ домѣ князя Барятинскаго, кушать вечернее кушаніе, а потомъ въ 10 часу по полудни паки шествовать въ путь къ Москвѣ и 1 числа октября въ исходѣ 3 часа по полуночи прибыть въ Головинскій дворецъ, въ которое время учинена была, какъ при ономъ дворцѣ, такъ и въ городѣ, изъ всѣхъ пушекъ троекратная пальба, и при томъ всѣмъ знатнымъ обоего пола персонамъ объявлено было, чтобъ ко двору Е. И. В. собирались означеннаго числа по полудни въ 6 часу. По утру изволила Е. И. В. по принятіи отъ Ихъ И. В-въ Г. В. К. и Г. В. К-ны, также и отъ Ея Св-ти кн. Анг.-Церб. поздравленія о благополучномъ окончаніи онаго пути, слушать въ

своей придворной церкви святу ю литургию, а по полудни собрались ко двору Е. И. В. всѣ какъ здѣшніе и чужестранные Министры, такъ и прочія знатныя обоого пола персоны для принесенія Е. И. В-ву о щастливомъ въ Москву возвращеніи поздравительныхъ комплиментовъ, которыхъ Е. И. В. изволила жаловать къ рукѣ, и тако свое благостно воспріятое много трудное путешествіе съ помощію Божіею окончить.

Додатки.

(зъ актів лаврського архіва).

Реестръ кто при Ея Величествѣ.

1. Оберъ гофъ мейстеръ Баронъ Фонминихъ. 2. Оберъ іегеръ мейстеръ Рейсъ Графъ Алексѣй Разумовскій. 3. Оберъ гофъ маршалъ Дмитрій Щепелевъ. 4. Графъ Василій Салтыковъ. 5. Вице-канцлеръ Рейхсъ Графъ Михаилъ Воронцовъ. 6. Штальмейстеръ Сумароковъ.

Камергеры: 7. Александръ Шуваловъ. 8. Сергѣй Строгановъ. 9. Князь Петръ Голицынъ. 10. Николай Чоглоковъ. 11. Семень Нарышкинъ.

Камеръ-юнкеры: 12. Пиминъ Лялинъ сженою. 13. Карла Сиверсъ.

Штатсъ Дамы: 14. Авдотья Ивановна Чернышева. 15. Марья Ивановна Салтыкова. 16. Марія Гендрикова. 17. Анна Воронцова.

18. Крестьяновъ (?). 19. Преосвященный Крутицкій. 20. Преосвященный Переяславскій.

21. Господинъ Лестокъ. 22. Гофъ Медикусъ Германъ Бургавейнъ. 23. Метеръ де Гардеробъ Василій Чулковъ сженою. 24. Оберъ Муншенокъ Евфимъ Бафтаевъ.

Муншенки: 25. Федоръ Печоринъ. 26. Алексѣй Соболевъ. 27. Иванъ Стерлихъ. 28. Камеръ-фурьеръ Игнатій Полтавцевъ. 29. Оберъ кофешенокъ Михайло Ниловъ.

Камеръ-пажи: 30. Левъ Воиновъ. 31. Иванъ Нероновъ. 32. Пажовъ восьмь человекъ. 33. Гофъ-фурьеръ Александръ Жихаревъ.

Табель Декорѣ: 34. Василій Наумовъ. 35. Иванъ Редриковъ, 36. Григорій Соколовъ. 37. Иванъ Сидоровъ. 38. Прасковья Никифоровна Узалова. 39. Камеръ лакеевъ шесть. 40. Лакеевъ двадцать одинъ. 41. Гайдуковъ десять. 42. Скороходовъ четыре.

Камеръ юнкгеры: 43. Елисавета Ивановна. 44. Авдотья Павловна. 45. Венедикта Федоровна. 46. Устина Никитишна. 47. Бията Андреевна. 48. Авдотья Ивановна. 49. Катерина Ивановна. 50. Елена Аврамовна. 51. Марія Самойловна. 52. Татьяна Герасимовна. 53. Сагра Өенушковна.

Каморъ Метхинї: 54. Авдотья Петровна. 55. Марія Никитишна. 56. Алена Дмитріевна. 57. Корайцо Пелагія Ивановна.

58. Дворянинъ Григорій Михайловичъ. 59. Карлъ Демьянъ. 60. Бандуристъ Тимофей Сидоровъ. 61. Карлъ Григорій Усовъ. 62. Духовникъ Федоръ Дубянскій¹⁾. 63. Протодіаконъ Федоръ Борисовъ. Певчіе: 64. Іеромонахъ Іоасафъ. Басисты: 65. Федоръ Ивановъ. 66. Михайло Ломъ. 67. Якимъ Мироновъ. Тенористы: 68. Кирило Степановъ. 69. Петръ Лазоревъ. 70. Яковъ Алексіевъ. 71. Петръ Федоровъ. 72. Иванъ Павловъ, замалій певчій. 73. Михайло Якимовъ. Маліе певчіе: 74. Трофимъ Игнатъевъ. 75. Марко Артемъевъ. 76. Николай Кошевой. 77. Степанъ Степановъ. 78. Ефимъ Ивановъ. 79. џаломщикъ Григорій Барщевскій.

Музыканты: 80. Василій Степановъ. 81. Степанъ Васильевъ. 82. Метердотель со всею поварнею. 83. Ездовыхъ сержантъ 12 человекъ. 84. Лейбъ гвардіи капіралъ съ 2 человекъ солдатовъ. 85. Кондиторъ и конфектніе ученики. 86. Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ оберъ-секретаръ Пуговишниковъ. 87. Кухентъ-шрейберъ и погребные служители. 88. Седелко-надзиратель Прянишниковъ. 89. Заособливо, лейбъ кампаніи сержантъ одинъ, капраловъ два, гренадеръ 50, барабанщикъ 1 да Өлейщикъ 1.

Реестръ обрѣтающимся при Его Императорскомъ
Высочествѣ людямъ.

Оберъ Гофъ Маршалъ Бримеръ. Оберъ Камеръ Геръ Беркгольцъ. Гофъ Маршалъ князь Александръ Черкасскій. Камеръ Геръ Дикеръ. Оберъ Ягеръ, Мейстеръ Бредоль. Камеръ Юнкеръ Ларіонъ Овцынъ. Духовникъ и учитель

¹⁾ У в а г а. Звертаємо увагу на те незначне становище в світі імператриці її духовника Ф. Я. Дубянського (62 — після камер-пажив та камер-метхен (d) між бандуристами та співаками). А тимчасом Дубянський мав великий вплив на імп. Лизавету: це він настоював на шлюбі її з О. Разумовським і він-же повинчав їх. Я. Н. Ждановський, — один із організаторів Ломоносівської вистави, — так пише про нього: „Дубянський визначався надзвичайною для того часу освітою серед білого духовництва. При дворі на нього дивилися як на „простака“; царедворці не звертали на нього уваги, але немає ніяких сумнівів, що з цього „простака“ був перший політик при дворі і мав він значно більший вплив, аніж ті особи, яким він не був страшний“ (Труди Чернігівської Ученої Архівної Комісії, вип. XI).

архимандритъ Ипатскій. Гофъ Медикусъ Рейберъ Санше. Каморъ Интендантъ и Каморъ Декеръ.

Певчіе: Гаврило Матвѣевъ. Павелъ Сильвестровъ Тенористъ Иванъ Андрѣевъ. Ѳеодоръ Лапинскій. Матвѣй Аѳанасьевъ. Андрей Ивановъ. Семенъ Степановъ. Петръ Григорьевъ. Камеръ пажъ Шубинъ. Пажи: Шуваловъ, Лавровъ и Каровъ. Гофъ-Ѳуріеръ Егоръ Звѣревъ. Камеръ лакей. Лакеевъ 8. Гайдукъ 1. Скороходъ 1. Кофишенокъ Иванъ Елагинъ. Муншенокъ Иванъ Владиславлевъ. Лекаръ Габитъ. Тафель Декоръ Коралиевичъ. Ездовыхъ сержантовъ 4. ¹⁾

О пожалованныхъ Е. И. Величествомъ деньгахъ.

Архимандриту КПЛавры	3.000 р.
Имѣющимъ на обѣщаніи архимандритамъ и прочимъ—всей братіи 232-мъ	5.000 р.
На строеніе	10.000 р.
Голосѣевской пустыни іеромонаховъ и монаховъ 6 человекамъ	600 р.
Китаевской пустыни начальнику Ѳеодосію и монахамъ (отдѣльно)	1.000 р.
Итого	19.600 р.

¹⁾ В актахъ еще „реестръ подводомъ для Е. И. В. Шествій“, де показано кѣлькѣсть коней для каждой зъ названныхъ в реестрѣ осѣбъ: для поѣзду царицѣ вимагалось 836 коней, для великого князя 423, разомъ 1.258.

Увага. На стор. 43 і 44 у виноскахъ помилково надруковано замѣсть т. CVIII т. VIII.

Сергій Шамрай.

Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом.

Завдання нашої студії є окреслити економічний стан козаків м. Полтави в 1767 р., за даними Румянцівського Опису. За матеріал для нас стали таблиці, що їх склав Рклицький: „Козаки Полтавскаго полка по матеріаламъ Румянцевской описи“ т. I; вони являють собою ще сирове й необроблене, хоч трохи систематизоване, джерело.

Самий Румянцівський Опис м. Полтави дійшов до нас не ввесь. Так, немає відомостей про кількість родин, а також про кількість самої козацької людности в місті, немає також згадок про хати й узагалі господарські будівлі. Це все дуже ускладняло працю і не дало спромоги цілком освітити стан козаків.

Що-до наших матеріалів, таблиць Рклицького, то детальний огляд і оцінку їх ми даємо в іншому місці ¹⁾. Тому тут ми не будемо довго спинятися на них, а дамо лише підсумки цієї оцінки. Таблиці Рклицького не зовсім повні. Ми не маємо в них деяких відомостей, дуже важливих, інші відомості подано неповно. Що-до Полтави, ми не маємо звісток, чи належали ремісники до цехів, чи ні, не маємо відомостей, як платили козаки робітникам, про повинності й податки підданих і підсусідків, про повинності козаків (козаки виборні і козаки підпомічники), то-що. Але, по-перше невідомо, чи не подав ці відомості Рклицький, чи їх просто немає в Румянцівському Опису що-до Полтавського полку, який, до речі, взагалі в ньому освітлено найгірше ²⁾. По-друге, таблиці Рклицького, загалом, не дивлячися на деякі їхні хиби, повненько-таки передають дані Опису і з них непогане друковане джерело. Це визнають і дослідники (див. рецензію на них М. В[асиленка] „Україна“ 1914 р. кн. 2). Отже частину неповноти в матеріалі, який ми подаємо, треба однести на рахунок не складача таблиць, ба й самого Опису.

¹⁾ „Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (за Румянцівським Описом).— Викінчена робота, що має незабаром з'явитися в друку. (Науковий Збірник т. 19).

²⁾ Надзвичайно мало також, порівнюючи з іншими полками, освітлено Полтавський полк і в літературі. Окрім початої (і незакінченої) праці Лазаревського про Полтавський полк на зразок „Описанія старой Малороссіи“, ми маємо тільки дві роботи (окрім оцих таблиць): Мякотинь: „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.“ (4 сотні: 1 і 2 полкові, В. Будищанська та Решетилівська) і (вищезгадана) Шамрай: Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (4 сотні: 1 і 2 полкові, Вел.-Будищанська та Полтавська городова).

Не дивлячися на неповноту відомостей, як у самому Описі, так і в таблицях Рклицького, ми все-ж-таки вважали за доцільне зробити цей нарис, який, бодай до певної міри, освітлює тогочасне економічне життя Полтави.

Ми оглядаємо й козацьких підсусідків, робітників і „підданих“, бо освітлення їхнього становища дасть певні відомості й про економічний стан самих козаків. У нашій праці, щоб більше з'ясувати стан козаків м. Полтави, ми рівняємо його з становищем інших груп людности Полтавського полку, беручи дані з опублікованих вже праць на цю тему.

У місті Полтаві в 1767 р. козаки мешкали на 48 вулицях, 1-му переулку, 1-му вигоні і 1-му майдані. А саме: вулиці: Подільська, Матвієвська, Марківська, Лук'янська, Іванівська, Петрівська, Павлівська, Андріївська, Яківлівська, Фоминська, Пилипова, Стрітенська, Варфоломійєвська, Спаська, Архангельська, Михайлівська, Рафайловська, Давидовська, Київська, Богословська, Володимирська, Борисівська, Глібівська, Семенівська, Мокієвська, Самійлівська, Єлисіївська, Єремівська, Іллінська, Наумівська, Данилівська, Григор'ївська, Федосіївська, Антонівська, Федорівська, Антипівська, Варварівська, Катерининська, Захар'ївська, Лисаветська, Дмитрівська, Сергіївська, Якимівська, Очеретянський Яр, Плетний Яр, Кобижчанський Яр, місцевість за Кобижчанським Яром, місцевість вздовж річки Полтавки. Що-до останніх двох місцевостей, звичайно, не можна з певністю сказати, чи були це вулиці, але це припущення найправдоподібніше. Крім того, козаки мешкали по Переулку Глухому, на Градському вигоні і на Кінському майдані.

Більшість назв вулиць, як ми бачимо, походять від імен; можна думати, від імен перших осельників або від осель, з яких вони походили. Частина походить також від назв церков.

На цих вулицях козакам належало 295 дворів і 6 бездвірних хат, у яких було 296 господарів. Крім того, їм належали 56 хуторів під Полтавою.

Про кількість родин у дворах, а також душ в родинах, відомостей в Румянцівському Опису не заховалося.

Що-до походження господарі поділяються так: місцевих 234 господарі, або 79,1% числа всіх полтавських козаків, зайшлих — 61, або 20,6%, про одного відомостей немає.

Кількість зайшлої людности, отже, дуже невелика. Вона більш-менш відповідає й кількості зайшлої людности і по сотнях Полтавського полку (сотні 1 і 2 полкові, сотня Велико-Будищанська, Полтавська городова). Можна думати, що за давніших часів при новому заселенню Полтави (перед Хмельниччиною і після неї) козаки складали переважну частину полтавської людности, створивши тепер уже певний контингент місцевої людности.

Зайшла козацька людність Полтави походила з таких місцевостей:

З Полтавського полку	29	господарів
„ Гадяцького „	6	„
„ Миргородського „	5	„
„ Стародубського „	5	„

З Ніженського полку	3	господарів
„ Лубенського „	2	„
„ Київського	2	„
„ Переяславського полку	1	„
„ Правобережжя (Польської області) . . .	3	„
„ Слобожанщини (Сумського полку) . . .	1	„
„ „ (Харківського „) . . .	1	„
„ Степової України (Новоросії)	1	„
„ Донщини	1	„
Разом	60	господарів. ¹⁾

Як ми бачимо, людність походить з багатьох місцевостей, хоч і в невеликій кількості. Видко, місто притягало найбільш енергійні і зворотливі елементи з усіх сусідніх місцевостей. Хоч усе-ж-таки мало не половина усіх зайшлих господарів (47,54%) походить з Полтавського-ж-таки полку, значна-ж частина з полків сумежних з ним (24,59%). І лиш трохи більш як четвертина (27,87%) походить з дальших місцевостей.

Не маючи на увазі докладно розглядати прізвища козаків, ми скажемо про них тільки кілька слів. У м. Полтаві знаходимо 216 неоднакових прізвищ козаків; значну кількість прізвищ дає зайшла людність: 66 прізвищ (з 214) на 61 господарство. Більшість прізвищ — українські, але у зайшлої людности є такі прізвища, що можуть говорити й про чужоземне походження, а саме:

Литвин . . .	2	господарів
Волошин . .	4	„
Латиш . . .	1	„
Угрин . . .	1	„
Разом . . .	8	господарів.

Але всі вони, окрім одного, нехай навіть і були з них чужоземці походженням, оселилися на Україні вже давненько — їхнє-бо походження показано з сусідніх полків. Лише один Литвин походить з дальших місцевостей Правобережжя (з Польської області). Та й з нього також, правдоподібно, був українець походженням.

Поміж зайшлої людности є також прізвища, що їх було дано господарям через рід їхньої праці, а саме: Золотар Іван з Києва — золотарне ремесло; Соляник — чумака; Парапостол — швець; Конопля — олія (продає); Шаповали — виробля повсті і т. и.

Дарма, що більшість козаків була, безперечно, козаками здавна, була поміж ними усе-ж-таки певна кількість і недавнього походження. Це видко з того, що в Опису зазначено, до якої верстви вони належали раніш. Звичайно-ж

¹⁾ Відносно одного господаря точно встановити походження не можна: зазначено тільки, що він походить з містечка Васильовки, але важко установити, про яку саме Васильовку мова мовиться.

козаки недавнього походження уперто заховували своє минуле, і коли тут зазначено ту соціяльну верству, до якої вони раніш належали, то, треба гадати, надто вже недавно поробилися вони козаками, отож і не могли цього заховати.

Походили вони з таких верств:

З посполитих	15	господарів
„ міщан	1	„
„ церковників	1	„
„ шевського цеху	1	„
Разом	18	господарів.

Отже переважна кількість цих козаків походила з посполитих (83,3⁰/о), решта з міщан, з церковників і один з цехових ремісників. Крім того, один господар походив з Донських козаків.

Підписи під свідченнями про майно козаків дають спромуго визначити кількість письменних.

Усього письменних було 26 господарів (з 296), або 8,8⁰/о. З них було 15 ремісників та торговців, 9 хліборобів і 2 козаки значніші: значковий то-варіш і підканцелярист.

Про те, скільки будинків, а також господарських будівель мали в місті козаки, — відомостей в Румянцівському Опису немає. Є тільки згадка про хати й господарські будівлі на хуторах. Їх було: хат жилих 103, порожніх 3, комор 39 і повіток 67, разом 106. Інших відомостей нема.

Переходячи тепер до огляду забезпечення козаків землею, нам відразу кидається у вічі, що надто мало землі вони мали. Через те бачимо, що й господарів, що займаються хліборобством, обмаль.

З землі у козаків було: при садібі: садів — 224, лісів — 1, сіножатей — 3, ріллі — 6. На хуторах: садів — 6, лісів — 35, сіножатей — 29, ріллі — 38 участків. Крім того, було за містом 294 участки ріллі (з них 113 пустих, або 38,4⁰/о), сіножатей 39 уч., які давали 541 віз сіна, і 215 участків лісу.

З городів козаки мали при садібі 199 уч. — 38,78 десятин, і на хуторах 47 участків — 13,21 дес., усього 246 участків у кількості 51,99 десятини. На одне господарство припадає пересічно 1,17 десятини городу.

Вигонів козаки мали 31 участок (при садібі) у кількості 16,04 десятини. На одне господарство припадає пересічно 0,05 десятини. Така невелика кількість вигону поруч великої кількості худоби дає підставу думати, що існували громадські спільні вигони, які в Румянцівському Опису зазначалися не завсіди.

По різних сільсько-господарських угіддях господарства козаків поділялися так:

Господарств, яким належало —

Рілля, сіножать, ліс	47	госп.	15,88 ⁰ /о.
Рілля і сіноножать	10	„	3,38 ⁰ /о.

Рілля і ліс	64	„	21,62 ⁰ / ₀ .
Ліс і сіножать	1	„	0,34 ⁰ / ₀ .
Тільки рілля	26	„	8,78 ⁰ / ₀ .
„ сіножать	1	„	0,34 ⁰ / ₀ .
„ ліс	31	„	10,47 ⁰ / ₀ .
„ город	55	„	18,88 ⁰ / ₀ .
Разом	235	госп.	79,39 ⁰ / ₀ .
Цілком безземельних .	61	госп.	20,61 ⁰ / ₀ .

Як бачимо, на першому місці йдуть господарства, що мали рілля і ліс (більш як одну п'яту); на другому місці ті, що мали тільки городи (близько однієї п'ятої); нарешті, на третьому — ті, що були забезпечені всіма с.-г. угіддями; забезпечення козаків землею по різних с.-г. угіддях було значно гірше, ніж у козаків інших сотень (не міських).

Усього ріллі, як вже згадувано, було 294 участки, в кількості за обрахунком Рклицького, 703,8 десятин. На одне господарство пересічно припадало 2,38 десятин, або мало не стільки-ж, скільки на одне господарство посполитого Полтавського полку, або в два рази менше, ніж у козаків Полтавського полку, що мешкали по селах.

Правда, більша половина господарств цілком не мала землі. Тому, що землю, фактично, треба поділити на значно меншу кількість козаків. Отже, на одне господарство козака, беручи тільки ті господарства, що фактично володіли землею, пересічно припадало 5,8 десятини; або навіть більше, як на одне господарство козака Полтавського полку (хоч це пояснюється тим, що в останніх обрахунок проваджено на підставі цілої кількості козаків, не виключаючи безземельних, правда, не дуже-численних).

Сіяли козаки на своїй землі:		% відношення до всього засіву.
Жита . .	200 чт. 318 чк.	38,9
Пшениці .	72 чт. 283 чк.	17,4
Ячменю .	62 чт. 176 чк.	13,6
Вівса . .	49 чт. 133 чк.	10,7
Гречки .	34 чт. 135 чк.	9,5
Проса . .	7 чт. 136 чк. 23 г. 20 м.	3,9
Гороху .	1 чт. 64 чк. 102 гарн.	1,7
Коноплі .	4 чт. 141 чк. 84 гарн.	3,7
Льону . .	16 чк. 120 гарн.	0,6
Разом		100

Пропорція між різними родами засіву у козаків Полтави і козаків інших Полтавських сотень мало не однакова.

Що-до забезпечення ріллею (беручи землю, що знаходилася під засівом збіжжя), господарства козаків поділялися так:

Кільк. дес. зем. на 1 господарство.	Без землі	Мало- забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	175 госп.	—	—	—
менш 1 дес.	—	21 госп.	—	—
1-2	—	23 „	—	—
2-3	—	11 „	—	—
3-6	—	29 „	—	—
6-9	—	—	20 госп.	—
9-15	—	—	7 „	—
15-25	—	—	—	9 госп.
25 і більш	—	—	—	1 „
Разом . .	175 госп.	84 госп.	27 госп.	10 госп.
‰/‰ відно- шення .	59,1‰	28,4‰	9,1‰	3,4‰

Отже більшість господарств у козаків м. Полтави в 1767 р. належала до безземельних; ця група становила більш як половину всіх господарств. На другому місці йдуть малоземельні (більш як четвертина всіх господарств), і на третьому середняки (одна одинацята). Група добре забезпечених цілком незначна. Правда, становище мусить трохи покращати, коли ми додамо сюди ліси, сіножаті, а також землю, що лежала пустою ¹⁾, — про кількість яких ми відомостей не маємо. Але все-ж-таки це не може радикально змінити справи, — бо величезна частина козаків залишиться, безперечно, безземельною. Проте,

¹⁾ Не відкидається й можливість, що кількість ріллі, власно засіву, була зменшена в свідченнях козаків, бо ці цифри приймалися на віру з наказу Голови ревізії Путінцева і лише в крайньому разі, при повному неподанні їх, перевірялися ревізорами. (Максимовичь. Діяльність Румянцева Задунайського по управленію Малоросією, т. I, додатки).

таке явище є власне досить нормальне, бо як можна думати, місто на Лівобережжю вже в XVIII ст. починає, до певної міри, урбанізуватись, щоб-то міняється рід праці людности, засоби її життя і зайняття. Хліборобство вже не відограє головної ролі, з'являються нові домінантні інтереси, нові роди праці.

Подивімось тепер, як були забезпечені полтавські козаки худобою:

З робочої худоби вони мали: волів 498, коней 172, разом 670. Окрім того, у них було 364 корови, щоб-то всього великої худоби було 1.034. З молоді худоби вони мали: биків 411, коней 131, ялових корів та телиць 339, телят 433. Разом 1.314. Нарешті, з дрібної худоби: овець 2.026, свиней 1.008, кіз 26, разом 3.060. Всього всіякої худоби було 5.408 голів.

На одне господарство пересічно припадало:

Великої худоби . . .	3,5 голів.
Робочої	2,3 „
Молодої	4,4 „
Дрібної	10,3 „

Всього всякої худоби на одне господарство припадало пересічно 18,2 голів, або, переводячи на велику худобу (за нормою полтавських статистиків: 1 голова великої худоби = 5 молоді = 10 дрібної) — 5,4.

Кількість худоби, порівнюючи, невелика, особливо, коли ми порівнюємо її з забезпеченням худобою козаків, що мешкали по селах в Полтавському полку, а також посполитих цього-ж полку¹⁾.

Козаки м. Полтави.	Козаки Полтавськ. полку.	Поспол. Полт. полку.
Великої худ. 3,5	Великої худ. 6,2	Великої худ. 3,85
Робочої „ 2,3	Робочої „ 3,8	Робочої „ 2,15
Молодої „ 4,4	Молодої „ 5,7	Молодої „ 3,1
Дрібної „ 10,3	Дрібної „ 21,3	Дрібної „ 13,65
Переводячи на велику худобу 5,4	9,5	5,8

Як бачимо, кількість великої худоби у козаків м. Полтави значно менша (мало не в два рази), ніж у козаків по сотнях Полтавського полку, і навіть

¹⁾ Мякотинъ: Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.

Шамрай: Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. за Румянцівським Описом.

трохи менша, ніж у посполитих цього полку¹⁾). Зокрема кидається у вічі невелика кількість дрібної худоби. Як видно, козаки м. Полтави, переходячи від хліборобства до ремесла, торгівлі та інших зайняттів, мусіли відмовлятися від тримання худоби, на яку у них вже не було звідки брати харч.

Але становище ще виглядатиме гірше, коли ми візьмемо забезпечення худобою окремих господарств козаків.

Візьмімо спочатку забезпечення великою худобою:

Кільк. великої худ. на 1 госп.	Без худоби	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	108 гос.	—	—	—
1	—	46 г.	—	—
2	—	—	47 г.	—
3	—	—	21 „	—
4-5	—	—	24 „	—
6-10	—	—	—	22 г.
11 і більш	—	—	—	28 „
Разом . .	108 госп.	46 госп.	92 госп.	50 госп.
‰/‰ відношення .	36,5‰	15,5‰	31,1‰	16,9‰

Домінують, отже, господарства, що цілком не мають великої худоби. На другому місці йдуть середнє забезпечені. Групи мало і добре забезпечених невеликі. Це тим цікавіше, що забезпечення козаків Полтавського полку взагалі значно вище, як козаків м. Полтави. Там домінує тип середнє забезпеченого господарства з великим ще й ухилом до доброї забезпеченості. Тут-же на першому місці йдуть господарства без худоби.

¹⁾ Треба зазначити, що кількість худоби береться для козаків Полтави на 1 господарство, а козаків і поспол. Полтавського полку на один двір. Але поскільки двір і господарство у козаків м. Полтави були одиницями в економічному відношенні майже тотожними, то це значіння не має.

Ще гірше було забезпечення робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 господ.	Без роб. худ.	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	131 г.	—	—	—
1	—	47 г.	—	—
2	—	—	55 г.	—
3	—	—	12 „	—
4-5	—	—	15 „	—
6-10	—	—	—	24 г.
11 і більш	—	—	—	12 „
Разом . .	131 г.	47 г.	82 г.	36 г.
‰/‰ відношення . .	44,2‰	15,9‰	27,7‰	12,2‰

Мало не половина всіх господарств не має робочої худоби (що, власне, досить нормально, бо більша половина всіх господарів—безземельні). Зменшились значно групи середнє і добре забезпечених. Група малозабезпечених лишилась так що й без змін.

Але все-ж-таки забезпечення худобою у козаків м. Полтави було трохи вище за забезпечення ріллею. Це видно з нижчеподаної таблиці:

На одне госп. безземельного типу	припадало	пересічно	1,0 гол.	вел. худ.
„ „ „ малоземельного	„	„	3,3	„ „ „
„ „ „ середняцького	„	„	11,5	„ „ „
„ „ „ багатоземельн.	„	„	30,6	„ „ „

Крім того, є 10 господарств (малоземельних), що не мали великої худоби. Правда, більшість з них має молоду худобу.

Порівняймо цю таблицю з аналогічною таблицею що-до козаків Полтавського полку, що мешкали переважно по селах:

Скільки прип. пере- сично на 1 госп.	У козака м. Полтави	У козака Полт. полку
Безземельного типу	1 гол. вел. худ.	1,7
Малоземельн. „	3,3 „ „ „	5,0
Середняцького „	11,5 „ „ „	10,7
Багатоземельн. „	30,6 „ „ „	20

Ми бачимо, що тимчасом як у козаків Полтавського полку великої худоби більше, ніж у козаків м. Полтави, саме в господарствах безземельного і малоземельного типу, навпаки козаки Полтави значно перевищують їх у господарствах багатоземельного типу. Але ми знаємо, що надто великих маєтків у козаків Полтави не було. Отже, треба гадати, що в Полтаві вже з'явилася група землевласників (не дуже великих), яка починає плекати худобу спеціально на продаж, для експорту. На це, до речі, вказує й взагалі велика кількість худоби (вона є навіть у безземельних).

Розгляньмо тепер, чим займалися козаки м. Полтави, з чого вони, ті козаки, покинувши свою стару працю—хліборобство, жили.

Поділимо господарів на дві групи,—тих, що займаються однією якоюсь працею, і тих, що об'єднують кілька родів праці.

Козаків, що займалися тільки:

Хліборобством	70 госп.
Торгівлею	30 „
Ремеслами	42 „
Зарібком по чужих людях	92 „
Змішаною працею	10 „
Разом	244 госп.

Козаків, що займаються хліборобством і:

Бджільництвом	23 госп.
Гуральництвом	1 „
Перемолом хліба	1 „
Торгівлею	10 „
Ремеслами	9 „
Іншою працею	8 „
Разом	52 госп.

Займалися виключно хліборобством 23,7%

Займалися хліборобством і ще якоюсь працею 17,5%

Разом 41,2%

58,8% усіх господарів, цеб-то більш як половина, хліборобством вже цілком не займалися. Отже, не аби-яка частина цих господарів вже порвала з старим засобом життя, але певна частина козаків ще тримається його; одні виключно, інші переходячи до нових засобів, — ремесла, торгівлі, то-що.

Ремесл було зареєстровано Румянцівським Описом 8 родів.

Займалися ними всього 51 господар:

Шевців	19	госп.
Кравців	11	„
Ткачів.	5	„
Ковалів	5	„
Виробників опанчі, повсти (де-коли повстянок)	5	„
Мідяників	2	„
Шаповалів	2	„
Золотарів	1	„
Осіб, що займалися шаповальством і кравецтвом	1	„
Разом	51	госп.

Найбільш було шевців і кравців. Ткацька промисловість, що так була поширена по сотнях Полтавського полку (по селах), тут у місті значіння не має; ткачів менш як одна десята загального числа ремісників, тимчасом, як по сотнях їх було до половини.

Треба додати, що одне господарство займалося ще кравецтвом, але разом і провадило торг гарячим вином.

Торгівлею всього займалося 40 господарів. Торгували вони таким крамом:

Гарячим вином	16	госп.
„ „ і овчиною	1	„
„ „ медом і пивом	4	„
„ „ і рибою	2	„
Дьогтем	3	„
„ і тютюном	1	„
Сіллю	1	„
„ і худобою	1	„
Рибою та олією	1	„
„ і сіллю	1	„
„ сиром і красним крамом	1	„
Чумакували	2	„
Хлібом (печеним)	2	„
„ „ і красн. крамом	1	„
Хутрами (пушний товар)	1	„
Олією і полотном	1	„
Дрібним крамом	1	„
Разом.	40	госп.

Як бачимо, більш як половина всіх крамарів торгує вином, або вином і ще якимсь крамом. Їх є 57,5⁰/₀. На другому місці йдуть продавці дьогтю (один і тютюну), яких було 4 або 10⁰/₀ з усіх крамарів, а на третьому — продавці хліба (один і красного краму); їх було 3 або 7,5⁰/₀. Далі йде продаж риби (з додатком иншого краму), — також 3 господарів (7,5⁰/₀), а потім торгівля сіллю і чумакування (по 2 господарі). Рештою торгувало лише по одному.

До речі, ми бачимо тут (як і у ремісників — золотар) крам, що попит на нього міг бути тільки з боку заможних верстов людности — козацької старшини, або заможного міщанства — хутро.

Один господар торгував сіллю та худобою. Це підтверджує нашу думку, що існував експортний торг (не тільки з сіл до Полтави, але й через Полтаву далі, правдоподібно, до Росії). Правда, займається цим торгом тільки один господар (козак), але головним чином цей торг мали провадити зайшли купці, або, найчастіш, агенти купців, що мешкали в інших містах (можлива річ, навіть з Росії).

Відносно деяких крамарів є згадки, де вони купують крам. А саме:

- 1) Торгує сіллю і рибою: їздить по крам в м. Богородичне, Новоросійської губ.
- 2) Чумак. По крам їздить в Січ Запорізьку.
- 3) Торгує олією і полотном. По олію їздить в Стародуб і Новгородок.
- 4) Чумак. Торгує сіллю і рибою. Їздить в Крим і в Січ Запорізьку.

З людей инших професій ми бачимо в Полтаві 1 візника (має 2 старих і 2 молодих коней); а також одного урядовця: підканцеляриста полкового суду. Крім того, в число козаків Полтави входив один значковий товариш. Один двір також належить иншому значковому товаришеві, але чи живе він сам в цьому дворі — невідомо.

Всім козакам Полтави належали такі с. г. статті та промислові заклади:

Рибних ловів	18.
Гуралень	3.
Вітряків	3.
Млинів	1.
Млинів з круподеркою й валилом	2.
Кузень	4.
Пасік	31 (923 вулики).

Розгляньмо тепер, які прибутки мали козаки міста Полтави.

Про прибуток з ремесла зареєстровано по 45 господарствах із 51. Всі вони разом одержують 420 р. (від 1 р. до 50). На 1 госп. пересічно припадає 9 р. 33 коп.; сума, порівнюючи з прибутком від ремесл по сотнях Полтавського полку (вищезгаданих 4-х), величенька.

Ще більший прибуток мали козаки з торгу. Прибуток з нього показано в Опису по всіх 40 господарствах, що займалися торгом. Всі разом вони мали 629 рублів (від 1 р. до 150). На 1 господарство пересічно припадає 15 р. 72 к. Найбільший прибуток давав продаж вина (і вироблення його — гуральня), а

також меду й пива — 150 рублів на рік. Далі три господарства мали прибуток по 50 р. від торгу: 1) сіль, худоба, вино (гуральня); 2) вино, пиво, мед; 3) хліб і красний крам. Решта одержувала менше.

Прибуток з пасічництва показано по 6 госп. Всі вони разом мали 86 р. (від 4 до 30). На 1 госп., пересічно, припадало 14 р. 33 к. з одного вулика 18 коп. Але треба зазначити, що прибуток з пасічництва був дуже різноманітний. Напр., 149 вул. дають 8 р. прибутку, 54 вул. — 10 р. Не можна простежити ніякого зв'язку між прибутками і кількістю вуликів.

Кількість вуликів	Прибуток
149	8 руб.
122	29 „
100	30 „
54	10 „
47	5 „
22	4 „

Обумовлювалися ці нерівні прибутки, мабуть, доглядом за бджолами, а також причинами топографічними, — більшим. чи меншим віддаленням від лу-гів, садів, то-що.

Прибуток з рибальства і пасічництва разом показано по 2 госп.; мали вони 14 р. (5 і 9); на 1 госп. пересічно 7 рублів.

Відносно млинів і вітряків, треба зазначити, що прибуток з них був невеликий: 2 господарств мали разом 7 чт. муки (1 і 6 чт.). 1 господарство, що мало млин з круподеркою, мало доходу 7 чт. борошна і 2½ чт. проса. Нарешті, одне господарство, що займалося торгівлею і ремеслом, мало прибутку 10 рублів на рік.

На цьому закінчуються наші відомості про козаків м. Полтави. Але раніш, як підбити підсумки, ми розглянемо економічний стан їх підсусідків, робітників та підданих.

Підсусідки козацькі. Всього козацьких підсусідків було в Полтаві 28 господарств, 31 родина, в кількості 134 душі. На 1 господарство припадало пересічно — 4,8 душ. На 1 родину — 4,3. На 1 госп. — 1,1 родини.

Місцевих господарів було — 8, зайшлих — 19; про одного невідомо. Походили зайшли господарі з таких місцевостей:

З Полтавського полку . . .	11 госп.
„ Чернігівського „ . . .	2 „
„ Лубенського „ . . .	1 „
„ Прилуцького „ . . .	1 „
„ Гадяцького „ . . .	1 „
„ Ніженського „ . . .	1 „
„ Стародубського „ . . .	1 „
„ Слобожан. (Охтирського)	1 „

Разом . . . 19 госп.

З полків, що лежать на дальшому віддаленні від Полтави, ми бачимо тут тільки 5 господарів (з полків Чернігівського, Ніженського, Стародубського, Охтирського), або 26,3% з усіх господарів.

Соціальним своїм походженням підсусідки поділялися так:

З козаків	13	госп.
„ посполитих	13	„
Невідомо	2	„
<hr/>		
Разом	28	госп.

Живуть у господарів козаків—2, по хуторах—23; відносно 3 господарів невідомо.

Всього підсусідків було, як вже згадувано, 134 душі.

З них чоловіків робочого віку 31 або 50%.

„ „ „ неробочого „ 31 „ „	<hr/>	Разом—62. З них калік та хорих 8 душ.
---------------------------	-------	---------------------------------------

Жінок робочого віку 36 або 50%.

„ неробочого „ 36 „ „	<hr/>	Разом—72. З них калік та хорих 1 душа.
-----------------------	-------	--

На одне господарство пересічно припадало 1,1 дорослого чоловіка, на 1 родину—1 чоловік.

По окремих господарствах чоловіча робоча сила поділялася так:

Кількість доросл. чол. на 1 госп.	Без дор. чол.	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	2 госп.	—	—	—
1	—	22 госп.	—	—
2	—	—	4 госп.	—
3	—	—	—	—
4 і більш	—	—	—	—
Разом . .	2 госп.	22 госп.	4 госп.	—
% відношення . .	7,1%	78,6%	14,3%	—

Найбільша група, як і слід було чекати, це група малозабезпечених господарств. Незаможні господарства підсусідків, без власної землі і, здебільша, і без худоби, не могли тримати багато їдців,—дорослих чоловіків; вони йшли в люди на заробітки—робітниками.

Ріллю мало з підсусідків тільки одне господарство; та й то воно лежало пустою. Іншої землі підсусідки не мали.

З худоби у них було: коней 2, волів 10, корів 13; всього великої худоби 25. Молодої худоби: коней 1; ялових корів та телиць 5; телят 9; молодих биків 8; разом 23; дрібної худоби: овець 70, свиней 16; разом 86. Всього всякої худоби—134 голови.

На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худоби	0,9.
Робочої „	0,4
Молодої „	0,8
Дрібної „	3,1
--- Всього всякої худоби .	4,8

Або переводячи на велику худобу (за нормою полтавських статистиків) 1,4 голови. Порівняймо з забезпеченням худобою підсусідків Полтавського полку (сотень 1 і 2 полкових, В.-Будищанської і Полтавської городової).

У підсусідків Полтавського полку бачимо такий розподіл худоби на одне господарство:

Великої худоби	1,0
Робочої „	0,4
Молодої „	1,0
Дрібної „	3,5
Всякої худоби .	5,5
Переводячи на велику 1,6	

Забезпечення підсусідків Полтавського полку трохи тільки більше, ніж забезпечення підсусідків Полтави; але немає такої великої різниці між їх забезпеченням, як між козаками Полтавського полку і м. Полтави.

Подивімось тепер на забезпечення худобою поодиноких господарств підсусідків. Що-до забезпечення худобою вони поділялися так:

Кільк. велик. худ. на 1 госп.	Без велик. худ.	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	20 госп.	—	—	—
1	—	3 госп.	—	—
2-3	—	—	3 госп.	—
4-5	—	—	1 „	—
6 і більш	—	—	—	1 госп.
Разом . .	20 госп.	3 госп.	4 госп.	1 госп.
°/° відношення . .	71,4°/°	10,7°/°	14,3°/°	3,6°/°

Отже близько трьох четвертин з усіх господарів цілком не мають великої худоби; одна сьома частина має від 2 до 5 голів і одна дев'ята — по 1 голіві. Ще гірше виглядає справа, коли ми візьмемо забезпечення робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ.	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	23 госп.	—	—	—
1	—	2 госп.	—	—
2-3	—	—	—	—
4-5	—	—	2 госп.	—
6 і більш	—	—	—	1 госп.
Разом . .	23 госп.	2 госп.	2 госп.	1 госп.
$\frac{0}{100}\%$ відношення .	82,2 $\frac{0}{100}\%$	7,1 $\frac{0}{100}\%$	7,1 $\frac{0}{100}\%$	3,6 $\frac{0}{100}\%$

Тепер група господарів, що не має худоби, зростає більш, як до $\frac{1}{3}$ цілої кількості господарств. Групи-ж мало і середнє забезпечених впали кожна до $\frac{1}{13}$ частини. Група добре забезпечених лишається без змін. Отже, худоби, як ми бачимо, підсусідки так що й не мали.

Більш відомостей про економічний стан підсусідків ми не маємо. Відомо тільки, що одне господарство підсусідків мало пасіку в 20 вуликів, але про прибуток з них, як і взагалі про прибутки, повинності і зайняття підсусідків, ми нічого не знаємо.

Робітники. Робітники у козаків Полтави були самітні і сімейні. Робітників-одиначок було: чоловіків 30, жінок 10, підлітків (дітей)—8. Всього 48 душ. Сімейних-же було 12 господарств, 12 родин, усього в кількості 47 душ.

Походженням—3 господарі були місцеві, 9 зайшлих. Походили вони з таких місцевостей:

З Полтавського полку . .	5 господ.
„ Лубенського „ . .	3 „
„ Миргородського „ . .	1 „
Разом . .	9 господ.

Що-до соціального походження—з козаків було 5 господарів, з посполитих 7.

Що-до полу та віку робітники сімейні поділялися так:

Чоловіків робочого віку . . .	14, або 56%
„ неробочого „ . . .	11, або 44%
Разом . . .	25

Жінок робочого віку . . .	13, або 59,1%
„ неробочого „ . . .	9, або 40,9%
Разом . . .	22

Усього 47 душ. На 1 господарство, пересічно, припадало 3,9 душі або 1,3 дорослого чоловіка.

Що-до забезпечення чоловічою робочою силою, окремі господарства поділялися так:

Кільк. дор. чол. на 1 госп.	Без дор. чол.	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	—	—	—	—
1	—	10 госп.	—	—
2	—	—	2 госп.	—
3	—	—	—	—
4 і більш	—	—	—	—
Разом . . .	—	10 госп.	2 госп.	—
%/о відношення .	—	83,3%	16,7%	—

Отже домінантною знов-таки являється група малозабезпечених господарств (через ті самі причини, що й у підсусідків).

Далі йде група середнезабезпечених, групи господарств без дорослих чоловіків і групи добре забезпечених немає зовсім.

Ні хат, ні господарських будівель робітники не мають.

Не мають вони також і ніякої землі. Худобу мали тільки 2 господарства: одне коня і свиню, друге 2 свині.

Про платню, що одержували робітники, відомостей немає.

Що-до економічного стану їхнього, з робітників полтавських козаків є справжні форпролетарі, без жадної власности, не звязані-бо вони ані домом, ані майном з містом.

„Піддані“. Нам залишається ще розглянути одну невеличку групу— „підданих“ полтавських козаків. Група ця дуже цікава і своїм економічним станом не підходить близько ні до одної з раніш розглянутих нами груп.

Всього їх було 6 господарств, які належали двом власникам (одному—5, другому—1). Їх складала 7 родин, у загальній кількості 29 душ. На 1 господарство припадало пересічно 1,16 родини, або 4,8 душі. На 1 родину— 4,1 душі.

Походженням своїм „піддані“ поділялися так: місцевих 1 господарство, зайшлих—5 господарств. Походили вони з таких місцевостей:

З Полтавського полку	2	госп.
„ Харківського „	1	„
„ Гадяцького „	1	„
„ Лубенського „	1	„
Разом	5	„

Що-до соціального походження свого, ці „посполиті піддані“ були з таких верстов: з козаків—3 і з посполитих—3.

Всі вони жили на хуторах.

Чоловіків робочого віку було між ними	8
„ . неробочого „ „ „ „ „	7
Разом	15

Жінок робочого віку	8
„ неробочого „	6
Разом	14

На 1 господарство, пересічно, припадає 1,3 дорослого чоловіка.

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою взагалі, окремі господарства „підданих“ поділялися так:

Чотири господарства мали по одному дорослому чоловікові, два по двоє.

Отже домінує тут, як і в попередніх двох соціальних групах (підсусідки і робітники), група малозабезпечених господарств.

Власних хат або господарських будівель, „піддані“ не мали. Не мали вони також власної землі. Але, треба гадати, вони користувалися землею козаків, своїх господарів—панів, бо інакше вони не могли-б тримати чималеньку-таки кількість худоби, яка була в них.

А саме, вони мали з робочої худоби: коней 4, волів 4, разом 8. Крім того, вони мали ще 5 корів; отже всього великої худоби—13 голів. З молоді худоби: коней молодих 2, волів 3, ялових корів та телиць 9; разом 14. З дрібної худоби: овець 62, свиней 11, разом 73. Всього всякої худоби „піддані“ мали 100 голів. Цікаво одзначити велику кількість коней: 4 господарів з 6 мають старих коней.

На 1 господарство, пересічно, припадало:

Великої худоби	2,2
Робочої „	1,3
Молодої „	2,3
Дрібної „	12,2

Всякої худоби . 16,7

Переводячи на вел. худ. . 3,9 на одне господарство.

Як бачимо, „піддані“ володіли не аби-якою кількістю худоби. Ми не можемо навіть рівняти їх забезпечення нею з забезпеченням підсусідків та робітників.

Щоб ясніше виявити це забезпечення, ми порівняємо з забезпеченням худобою козаків і посполитих Полтавського полку і м. Полтави.

На 1 господар.	„Підданого“	Козака м. Полтави	Козака Полтав. полку	Посполита Полтав. полку
Великої худоби	2,2	3,5	6,2	3,85
Робочої „	1,3	2,3	3,8	2,15
Молодої „	2,3	4,4	5,7	3,1
Дрібної „	12,3	10,3	21,3	13,65
Переводячи на велику худобу	3,9	5,4	9,5	5,8

Група козаків Полтавського полку сильно домінує над рештою груп; але тут кидається у вічі той факт, що група „підданих“ по забезпеченню худобою досить близько стоїть до груп: козаків м. Полтави і посполитих Полтавського полку, які перевищують її лише в півтора рази, приблизно (та й то група козаків Полтави менш напр., забезпечена дрібною худобою, ніж група „підданих“). Таким робом, забезпечення „підданих“ худобою височеньке нівроку.

Подивімося тепер, як забезпечені худобою окремі господарства „підданих“. Що-до забезпечення великою худобою, ці господарства поділяються так.

Трое з них мали по одній голові великої худоби, двоє по три і одне чотири. Таким робом, половина усіх підданих була мало забезпечена великою худобою. Господарств, що цілком її не мали, не було.

Не на багато гірше виглядатиме справа, коли ми візьмемо забезпечення робочою худобою.

Лише 1 з господарств цілком не мало робочої худоби, трое-ж (половина всіх) мали по одній голові, одне—2, одне—3. Домінують знов малозабезпечені; кількість господарств середнезабезпечених лишається без змін. Зате добре забезпечене господарство зникло, а на його місце з'явилося одне без худоби.

На цьому кінчаються наші відомості про „підданих“. Ані про їхні заняття, ані про прибутки, ані про повинності і податки, відомостей немає. В кожному разі, можна думати, що ця цікава група, економічним своїм станом (за винятком власної землі, звичайно) найбільш відповідала економічному станові посполитих Полтавського полку, уступаючи їм може, подекуди, в окремих галузях.

Але мусимо застерегти, що з певністю сказати це взагалі відносно „підданих“ Полтавського полку, не можна: занадто невелику кількість „підданих“ маємо тут для дослідження. Отже, наші коротенькі висновки можуть бути прикладені з певністю тільки відносно „підданих“ козаків м. Полтави.

Розглянувши економічний стан козаків Полтави та їх підсусідків, робітників і „підданих“, ми можемо поробити деякі висновки.

Передусім, кидається у вічі велика, порівнюючи, кількість, козачої людности в м. Полтаві. Тимчасом, коли у Києві в 1766 р. було тільки 114 душ козаків¹⁾, в Полтаві 1767 р. було 295 дворів козаків, або за приблизним підрахунком кількості душ в Полтавському полку (на 1 двір 9,9), не менш 2¹/₂ тисяч козачої людности.

Правда, Київ взагалі винятковий з інших міст України. Що-ж до міст Лівобережжя, то ми зустрічаємо тут подекуди кількість людности, подібну до Полтавської, хоча здебільша не таку значну. Цікаво одзначити той факт, що козацька людність міст узагалі має тенденцію зменшуватися, що констатував був ще колись Лазаревський²⁾ відносно Прилук.

Візьмімо місто того-ж-таки Лівобережжя, напр. Прилуки. За переписом 1753 року козацької людности в них було 170 дворів і 27 бездвірних хат. Що-до кількості душ (приблизно коло 500 з 4150) вони складали 12% усієї прилуцької людности. В 1781 році ми бачили їх тільки 168 хат.

Ходімо далі на північ. Візьмім м. Ніжень. В 1782 р. козаків було 480 дворів, або 606 хат. Що-до кількості душ за переписом 1764 р. (2.610 з 11.104), вони складали 14,6%.

М. Стародуб: за переписом 1781 р. козаків було 171 двір, або 204 хати, і 7 бездвірних хат.

Тут ми знаходимо знову дві цікаві речі. Перше: що місто старше, то менше у ньому козаків (приклад—Київ), і навпаки,—що пізніш його збудовано

¹⁾ Лучицький: Київъ въ 1766 году. „К. Ст.“ 1888 г. 1-3 кн. Правда, можна думати, що ці дані неповні, бо Лучицький обробив не всі матеріали. В кожному разі, навіть коли козаків в Києві було разів в п'ять більше, то й це буде цифра невелика, порівнюючи з кількістю їх в Полтаві.

²⁾ Описаніе Старой Малороссіи, т. III, Прилуцкій полкъ, ст. 102.

(чи заселено), то більше там козаків (напр. Ніжень). По-друге: з'являються й зростають групи міщан на Лівобережжі. Наприкінці XVIII ст. група оця вже явно домінує, не тільки в давніх містах, де вона могла утворитися й значно раніш, але й в нових, заселених переважно козаками. Так, у Стародубі козацьких хат 204, міщанських 431. В Прилуках: козаків 168 хат, міщан 365 хат. Подібно справа мусіла стояти і в Полтаві, де було 296 господарств козаків (295 дворів і 7 бездвірних хат) і людність її була мабуть не менша ніж у Ніжені (тисяч 12; тимчасом як козаків максимум тисяч 2 $\frac{1}{2}$). У Ніжені, як місті, порівнюючи, дуже молодому, козацький елемент ще чималенький: козаків 606 хат, міщан 524. Але все-таки й тут група міщанства вже досить велика.

Треба підкреслити ще одну річ. Що старіше місто, то менша кількість козаків займається ремеслами, торгівлею і т. и. У Києві, напр., де міщанство, в своїх зародкових формах, виникло дуже давно, козаки (принаймні ті, за яких є відомості у Лучицького) не займаються ані ремеслами, ані торгівлею. Тимчасом у Полтаві, де ще не встигло, правдоподібно, добре зорганізуватися міщанство, чимала кількість козаків займається торгом і промислами.

Але всеж-таки козака людність м. Полтави ще не цілковито перейшла на міське життя. Ще ціла четвертина його живе з хліборобства, а досить значна частина також займається хліборобством, хоч можливо в певній мірі, як підсобною працею. У звязку з цим ми бачимо й певно забезпечення землею. Правда, воно далеко нижче, ніж по сотнях Полтавського полку: домінує тип господарства малоземельного (судячи з одної ріллі). Та всеж-таки козаки м. Полтави володіють певними земельними наділами, — ріллею, лісом, сіножатями, — тимчасом коли київські козаки (за даними Лучицького) цілком не володіли ні ріллею, ні лісами. Мали також козаки Полтави не аби-яку кількість худоби (середнє забезпечені, великою худобою — 31,1%), тимчасом коли козаки Київя (за даними того-ж-таки дослідника) ні рогатої, ні дрібної худоби не мали зовсім; коней-же у них було дуже мало.

Що-до худоби, то ми знов зазначаємо, що частину її козаки Полтави вигодовували для експорту; на це вказує величенька, порівнюючи з забезпеченням землею, кількість худоби у них, а також згадка про торг худобою. Провадивсь він за допомогою немісцевих, з чужих міст, купців або їхніх агентів. Повинні були козаки мати також певні громадські, спільні вигони, бо приватних не ставало для годівлі худоби.

Торгом і ремеслом займається велика частина козаків; але приблизно така сама частина їх ще не змогла перейняти цю нову, в певній мірі, для них працю, або не змогла перейти до неї (за браком інструментів, грошей і т. и.) і займається лише „заробітками по чужих людях“, батрацтвом. Але всеж-таки високі цифри прибутку показують на певний розвиток торгу й ремісництва, на певну можливість збільшення і зрісту їх.

Нарешті, зазначу, що в Полтаві, можна гадати, між козаками йде процес аналогічний до того процесу, що йде по сотнях, — диференціяція людности.

Тимчасом, як по сотнях козацька людність починає різко ділитися на великих земельних власників і на незаможницький елемент, батрацтво, — тут у Полтаві так само козаки починають ділитися на заможну верству крамарів, торговців, а також і деяких ремісників (напр. золотар і инш.), і на верству бідняків, що живуть з зарібку по чужих людях, — майбутній пролетаріят, робітництво, — яке і в цей далекий час нараховує в своїх лавах 31,1⁰/₀ усіх господарів.

Доповідь було зачитано на засіданню
Історичної Секції Української Акаде-
мії Наук 25 вересня 1924 р.

Іван Пустовійт.

М. Козелець в 60-их рр. XVIII ст.

(за Румянцівським Описом).

I.

Для даного соціально-економічного нарису оброблено: 2 книжки самого Румянцівського Опису по Козельцю, а також використано документи (том 1-й док. по Козелецькій сотні, ч. I, II, III). Всього Козелецького Опису в архіві не знайдено. Матеріал є лише про 474 двори. Перша книжка Опису починається двором № 87, попередніх сторінок немає. Документи теж не всі. 1-а частина починається 71-ю стор., на 228-ій переривається і знову починається з 455-ої, а кінчається 712-ю стор.; ч. II-а має стор. од 713-ої до 1198-ої вкл.; ч. III-я починається 193-ою і до 498-ої вкл., потім знову од 129-ої до 228-ої вкл.; та від 129-ої аж до 205-ої ст. вкл.

Тепер кілька слів про самий Опис.

Форму його додержано за інструкцією Румянцева. Правда, в дечому вона відрізняється од рекомендованої Румянцевим форми полк. Норова. Так, при реєстрації будівель Козелецький Опис вживає таких рубрик: „хати, людські, комори, повітки, стайні“ і немає: „сараї, клуні, клеті“.

Що-до козаків, то Коз. Опис не ділить їх на виборних і підпомощників, хоч далі, у графі „консистенська дача“ зазначено, що двір даний від неї звільнено „за виборну“ чи „козацьку службу“. В деяких місцях відчувається натягнутість, неточність. Описа цього кілька писарів складали, і це на ньому теж відбилось. Не однаково уважно заповнювали вони, писарі оті, графи. Так, одні з них докладно зазначали як чоловіків, так і осіб жіночого полу: жінок, матерів — походження. Інші-ж цей важливий момент з колонізаційного руху ігнорували.

Проте, прогалини (дефекти) ці незначні. Навіть брак опису на 86 дворів не міняє, очевидячки, загальної картини щодо соц.-економічних відносин між різними станами тих часів. Організація двора кожної категорії населення в масі настільки одноманітна, що така недостача (86 дв.) відіб'ється мабуть лише в точності цифр, а не у висновках та статистичних відносинах. Тому гадаємо, що висновки, зроблені про 474 дв., можна поширити на Козелець в цілому.

II.

В Козельці в 1766-7 рр. 560 дв. Саме місто складалось з 376 дв., а передмістя: 1) „на форштадті за Ніжинськими ворітьми“ — з 117 дв., 2) „на форштадті за Київськими ворітьми“ — з 67 дв. За ревізією Разумовського 1764 р. в Козельці показано дворів 377. Треба думати, що в це число попали двори тільки самого міста, форштадтів-же не включено і, напевне, з причин тільки формально-адміністративних. Бо справді, коли порівняти двори міста і передмість, то тяжко встановити будь-яку різницю в економічній і побутовій організації двору міста та двору передмістя. Населення і міста й передмістя однаково далекі сільського побуту, займається, головним чином, ремеслами та торгом. Маючи це на увазі, ми в своєму досліді не робимо одніи між Козелецьким містом та передмістями, а розглядаємо їх укупі.

Людність Козелецька складалась з козацької старшини, духівництва, козаків, міщан, посполитих, підсусідків, робітників і зайшлих не з України, „разночинців“. Що-до чисельности кожного стану, то є такі дані: ¹⁾

							%/о віднос. до заг. числа людности.
Козаків	чолов.	375	д. жінок	442	д. всіх	817	д. (35,7).
міщан	„	240	„ „	272	„ „	512	„ (22,4).
посполитих.	„	53	„ „	59	„ „	112	„ (4,9).
підсусідків	„	194	„ „	219	„ „	413	„ (18,9).
робітників	„	201	„ „	148	„ „	349	„ (15,3).
„разночинців“	„	38	„ „	32	„ „	70	„ (2,8).
Разом.	„	„	„	„	„	2283	„

Всього, т. ч., людности нижчих станів по 474 дв. було 2283 душі, цеб-то на 1 двір, в середньому, припадало 4,80 душі. Коли додержати тієї-ж пропорції на всі 560 дв. Козельця, то можна допустити, що загальна цифра була десь близько 2.700—3.000 душ.

В описі раз-по-раз відзначено також і територіяльне походження людности. Відомості не повні, але все-ж цікаві. Виглядають вони так:

	Родом з Козельця було			Немісцевих ²⁾			%/о	
	чолов.	жінок	разом	чолов.	жінок	разом	з Козел.	Немісц.
Козаки	134	112	246	24	36	60	80,	20,
Міщани	90	67	157	15	20	35	87,	13.
Посполиті	17	18	35	7	8	15	70,	30,
Підсусідки	50	49	99	40	34	74	57,2	42,8
Робітники	66	37	103	108	82	190	35,	65,

¹⁾ Сюди не включено старшини й духівництва, що їх реєстрували по-за описом.

²⁾ Що-до немісцевих, то переважна частина їх походила з внутрішньої колонізації з

Отже, колонізаційна хвиля так що й спала. Її помітно ще на терені внутрішньої колонізації. При тому, що гірше забезпечена матеріально та чи інша верства, то більшого набирає вона розмаху. Яскраві в цьому відношенні дані для робітників. Вони показують на інтенсивність, з якою селянські райони, за браком „вільної“ землі та мобілізацією її заможними елементами, — викидають робочі руки до міста.

Людність К. розбивалась на 584 родини. Кожна з них являла собою окрему господарчу одиницю.

Козацьких родин було—214—36,4 ⁰ /о.	Посполитих родин було—30 —5,1 ⁰ /о.
Міщанських „ „ — 129—22,2 ⁰ /о.	Духівництва „ „ —19 ¹)—3,3 ⁰ /о.
Підсусідських „ „ —116—20 ⁰ /о.	Робітничих „ „ —19 ²)—3,3 ⁰ /о.
Старшинських „ „ — 39— 6,6 ⁰ /о.	Разночинців „ „ —18 —3,1 ⁰ /о.

Отже переважна більшість людности — залежні стани. На привилейовані верстви (старшину й духівництво) припадає всього 9,9⁰/о загального числа родин. Одначе, соціальна диференціяція пройшла вже досить глибоко і в руках невеликої групи шляхетської зосереджено було мало не всі земельні угіддя, а також звязані з хліборобством промисли: гуральництво, шинкарство та млинарство. До розгляду економічної забезпечености кожного стану і перейдемо.

474 дв. розподілено між станами було так:

Коз. старшині—105 дв. - 22,4 ⁰ /о.	Міщанам . . —131 дв.—27,6 ⁰ /о.
Духівництву — 33 „ — 6 ⁰ /о.	Посполитим — 3 „ — 0,3 ⁰ /о.
Козакам . . —193 „ —42,8 ⁰ /о.	Разночинцям — 9 „ — 0,9 ⁰ /о.

околиць Козельця — Київського полку (Див. наведену таблицю).

	Козаки	Міщани	Поспол.	Підсус.	Робітн.	„Разночинці“
Київського полку .	39	25	11	45	58	2
Польської обл. . .	12	4	1	8	1	2
Переяславськ. п. . .	3	—	2	1	1	—
Ніженського „ . .	4	1	—	6	2	—
Лубенського „ . .	2	—	—	1	2	—
Чернігівського „ .	1	1	—	4	7	—
Стародубськ. „ . .	1	1	1	—	1	—
Придубського „ . .	—	1	—	4	5	—
Полтавського „ . .	—	—	—	1	—	—
Слободських „ . .	—	—	—	1	—	—
Великоросії	—	—	—	1	—	7

¹) Сюди включено, як власників, і м-рі.

²) За родину взято чоловіка й жінку, або матір і дітей чи батька й дітей.

Таким чином, 9,9% привилейованих родин належало 28,4% дворів. Цей момент ще яскравіше проступає в забудові дворів.

	Хаги	Людські	Комори	Стайні	Повітки	Разом	На 1 дв. в середн.	%/о
Старшинські двори мали . . .	238	53	92	33	47	463	8,4	33
Двори підсусідк. і посполитих	68	—	21	1	4	94	1,1	6,6
„ духівництва	52	15	23	6	12	108	4,6	8
„ козаків	252	5	115	13	70	455	2,46	32,5
„ міщан	165	3	71	—	19	258	2,06	17,4
„ „разночинців“	22	—	5	1	2	20	2,2	1,5
Разом	787	76	327	54	154	1398	3,5	100

Двори підсусідків і посполитих належали старшині й духівництву. Вищим станам т. ч. припадало будівель 47,6%. Сюди не увійшли гуральні, шинки та млини: з огляду на те, що вони в господарстві чимало важать, Опис їх реєстрував окремо. Вони теж мало не всі були на старшинськ. дворах. Правда, старшинські кола не однакової заможности, але про це далі. Тепер-же зупинімось на земельних угіддях Козельця та як їх розподілено між станами. Про це в Описові є отакі відомості:

	Орн. землі		Сіножаті		Л і с		Городи	Пляци	Дворові місяця	Хутори
	Дні	%	Копиці	%	Дес.	%				
Належить старшині . .	1042	60,8	5935	72,5	39	50	16	17	10	7
„ духівництву	55	3,2	565	6,8	5 дес. 80 с.	6,4	1	2	2	—
„ козакам	463	26,8	1451	17,7		10	12,9	6	17	11
„ міщанам	103	5,9	230	3	24	30,7	2	3	3	—
„ посполитим	41	2,3	—	—	—	—	—	—	—	—
„ „разночинцям“	19	1	—	—	—	—	1	—	—	—
Разом	1723	—	8181	—	78	—	26	39	16	7

Старшині належало од 50% до 72,5% усієї площі земельних угіддів і трохи чи не $\frac{3}{4}$ городів, пляців, дв. місць та хуторі. Маєтності її лежали в зручніших для рільництва місцях, їх добре оброблювано і добре використовувано. Але старшина, окрім Козельця, мала угіддя й по інших місцях. Такі прізвища, як Дараган, Борсуки, Шуми, Жила, Есимонтовський,—сами за себе промовляють. Орної землі, луків та лісів було в них значно більше од наведеної. Про це свідчить і Опис. На старш. дворах він показує таку кількість гуралень та горілки (і з свого хліба), що самим Козелецьким хлібом їх не можна було обслужити.

Таку-ж самісіньку картину бачимо і в забезпеченні господарств худобою. Всього в Козельці показано худоби 822 шт.

	Воли	Корови	Мол. бики	Телиці	Телята	Ст. коні	Мол. коні	Вівці	Ягнята	Свині	Кози	РАЗОМ	%
У старшини . . .	54	48	13	13	14	109	—	32	15	109	—	407	40
„ духівництва . .	4	11	2	1	5	12	—	14	—	3	—	52	—
„ козаків	19	84	11	9	31	82	3	81	11	125	4	460	44,9
„ міщан	—	24	1	4	4	20	2	2	—	27	2	86	—
„ пбсполитих . . .	2	4	2	—	—	1	—	—	—	3	—	12	—
„ підсусідків . .	8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—
Разом	87	172	29	27	54	224	5	129	26	267	6	1026	100

Пересічно на 1 господарство кожного стану припадає:

	Роб. худ. (коні, воли)	Великої неробочої (кор., бики, телиці)	Дрібної	Разом
Старшини . . .	2,8 шт.	1,27 шт.	2,93 шт.	7 шт.
Духівництва . .	0,84 „	1 „	0,9 „	2,74 „
Козаків	0,5 „	0,7 „	1,3 „	2,5 „
Міщан	0,16 „	0,28 „	0,26 „	0,7 „

Ці таблички знову підкреслюють, що старшина, порівнюючи до інших станів, була забезпечена худобою краще. Тимчасом худоба її здебільша перебувала на хуторах, у місті тримали тільки невелике число для обслуговування¹⁾.

В іншому Описові можна зустріти деякі вказівки на це. В одному дворі, напр., показано лише корову. Решта худоби — „на хуторі“. Другий двір худоби не має, але висіває 26 чт. хліба і має хутір.

Сільське господарство старшини було тісно й безпосередньо зв'язане з її промислами. Гуральництво, шинки, млинарство стали позиціями, на яких неподільно вона панувала. Це були привилеї українського шляхетства, за них воно змагалось не одне десятиріччя. В 1760 рр. привилеї на гуральництво набирають сталої юридичної форми. „Уставом о винокурении“ гл. 1 § 1 року 1765-го виголошено, що „вино курить дозволяється всім дворянам і їх фаміліям, а іншим нікому“²⁾. І заборона ця не залишилась тільки на папері. Опис зазначає 12 випадків, коли в гуральнях козаків і міщан горілки не гнали, „по заперещенню“. Для старшини вигідно було перегонити свій хліб на горілку: вона продавала її не тільки в Козельці й околицях, своїм і розташованому на Україні військові, але в чималеньких-таки розмірах вивозила до Росії.

Шинки Опис фіксує тільки за старшиною. Інші стани їх не мали.

Не менш прибутковим промислом було й млинарство і старшина дуже дорожила „млиним правом“. Це видно хоч-би з того, що вона уперто домагалася універсалів на млини, за нового гетьмана намагалася дістати потвердження на попередні надання, а до Опису приклала самі копії цих універсалів, хоч були в неї й інші. Крім великих безпосередніх прибутків, млини давали старшині спромогу використовувати околишню людність. Остання зобов'язувалась до різних робіт і повинностей на греблі й затоках. Млини також ставили в залежність од старшини і сусідні з ними земельні угіддя.

Наступна таблиця показує розвиток цих промислів:

	Гуралень		На ск. казанів		З них працює казан.	
	число	%	ч. каз.	%	ч. каз.	%
Гуралень було у старшини . .	25	38,5	63	60	59	70,2
„ „ „ духівництва . .	3	4,7	3	2,9	2	2,4
„ „ „ козаків	29	44,6	32	31	23	27,4
„ „ „ міщан	8	13,2	8	6,1	—	—
Всього . .	65	—	106	—	84	—

¹⁾ Див., напр., денник Як. Марковича. Автор денника багато разів говорить про табуни коней та овець, що він їх випасав по своїх хуторах. Господарство-ж Марковича було типове для велико-власницьких старшинських родин.

²⁾ Цит. за Слабченком „Хоз. Укр.“ т. II, стор. 133.

Складаючи мало не $\frac{2}{5}$ усього числа, старшинські гуральні вигравали своїми розмірами (60% заг. числа казанів) і забезпеченням хлібом та дровами (працювало 70,2% казанів). Тому старшина й викурювала найбільше горілки, що видно з отакої таблиці:

Виганяла горілки старшина . . . —16.000 відер—72,5%
 „ „ козаки . . . — 6.040 „ —27,5%.

Старшинські гуральні працюють усі. Тільки одна „по неврожаю“ робить на одному казані, замість трьох, а друга на двох замість норми. Гуральні-ж інших станів працюють тільки на 25 казанах (з 43). Причини тому: „по забороні“, „по неврожаю“.

Що-до шинків, то їх в Опису зазначено 30 і 3 „шинкових доми“. Всі вони припадають старшині. Особливо багато має їх двір обозн. полк. Київського Зиновія Борсука (два шинк. доми, 3 шинк. комори у Козельці, 3 шинки на трактах) і двір Віри Григорієвни Дараган, сестри гетьмана Разумовського (шинків у місті і на трактах — 16).

Переходячи до млинів, передусім треба одзначити, що водяний млин за тих часів був за двигуна. Ним не тільки зерно перемелювали, але використовували його також, як силу для сукновалень, топчаків, олієнь, то-що.

В Козельці млинів показано 19, які розподілювались так:

	Млини		Камні		Ступи	Сукно-вальні
	ск.	%	ск.	%		
Належало старшині . . .	16	84,3	29	88	7	1
„ козакам . . .	1	—	2	—	1	—
„ міщанам . . .	2	—	2	—	—	—
Разом . . .	19	—	33	—	8	1

Крім того, старшина мала торгових комор — 7.

„ „ козаки „ „ „ — 7.

„ „ міщани „ „ „ — 6.

Таке матеріальне забезпечення було в кожного стану зокрема. Економічно найдужча була козацька старшина. До неї рівнялось почасти духівництво. Що-ж до інших верств, то вони являють собою низку переходів, починаючи з робітників, які жили з продажу власної сили, і кінчаючи міщанами та козаками, що безнадійно силувались затриматись на горішніх щаблях соціальної драбини. Умови грошового господарства підривали їхній добробут, штовхаючи на шлях безправного й напівголодного існування. Докладніше розглянути цей процес до кожного стану буде нашим завданням.

III.

Козацька старшина.

Що козацька старшина була дужа та впливова, говорить і наказ у законодавчу комісію від людности м. Козельця. В ньому знайшли собі місце виключно бажання і змагання старшини. Голосу інших станів з наказу не чувається. Міщани та козаки не спромоглися навіть на таку нерішучу боротьбу з старшиною, яку зустрічаємо (як наказ складалося) в інших містах: Чернігові, Ніжені, Почепі, то-що.

Економічна міць старшини опиралась на сільське господарство і промисли, зв'язані з ним. Останні у XVIII ст. самодовліючого значіння не мали, а доповнювали рільництво, переробляючи продукти землі і тим сприяючи їх кращому поширенню на ринкові. І оскільки міщани та козаки були кволі економічно, то й не могли вони провадити політичної боротьби. А втім, до складу цієї дужої верстви виходили і кволі елементи, що в процесі економічного розвитку часто випадали до нижчих верств¹⁾. Щоб мати змогу перевести огляд тої й другої групи, виключимо їх з загального числа (58) родин—господарств старшинських. 19 родин власного двору в Козельці не мали й не жили в ньому. Тут їм належали тільки підсусідські чи посполиті двори, якими характеризувати господарство старшинське, звичайно, не можна. Родини ці такі: 1) Стрешінцев, бунч. тов. (має приїзж. двір+1 дв. підсусід.), 2) Афендик, в. тов. (приїзж. дв.), 3) Разумовський Олекса (дім), 4) Солонина Олександр, підк. Козел. (приїзж. дв.+1 дв. підс.), 5) Дім артилерії полк. Київської (до нього посп. дв. „на ранг“), 6) Підвисоцький, в. тов. (підс. дв.), 7) Велигорський, ос. (підс. дв.), 8) Ханенко Мих., в. тов. (підс. дв.), 9) Осипенко, ос. (підс. дв.), 10) Танський, одст. капітан Молдавськ. п. (підс. дв.), 11) Разумовський Петро полк. Ніженський (підс. дв.), 12) Даренко, абш. в. т. (підс. дв.), 13) Крупенська, вдова в. тов. (підс. дв.), 14) Пасенко, підсудок земськ. (підс. дв.), 15) Армаш (підс. дв.), 16) Закревський Осип, абш. обозн. ген. (підс. дв.+посп. дв.), 17) Разумовський Кирило (підс. дв.), 18) Чижевський, зн. тов. (посп. дв.) і 19) Дяченко Петро, в. тов. (посп. дв.).—Записані на ці господарства двори свідчити про їхню заможність не можуть. Такі, як Разумовські, Закревський, Ханенко, Солонина, Танський,—мали десятки і сотні подібних дворів. Ніяких земельних угіддів, гуралень, шинків чи млинів на перелічених вище дворах не показано.

Друга група, „місцевої“ старшини, у складі 39 родин-господарств, має в Козельці власні двори, крім підс. та посполитих, провадить тут господарство, займається промислами і переважно живе в Козельці. Частина цієї групи мала маєтності і в інших місцях, але за осередок її господарчої діяльності залишався Козелець. Маючи в Опису докладні відомості про заможність місцевої старшини, можна визначити ступінь її й таким чином визначити як багаті господарства, з одного, так і бідні, з другого боку.

¹⁾ Син значк. тов., напр., був підсусідком у Ст. Барановського.

Уже з розподілу дворів цей момент виразно проступає. Так, місцевій старшині належало власницьких дворів—50, підсусідських—27, посполитих—7. Між власниками ділилися вони так:

З 1 двору	складалось—	21	господарство	(54 %).
„ 2-3 дв.	„	11	„	(22,2%).
„ 4-7 „	„	7	„	(17,8%).

Таким чином, більша половина Козелецької старшини займала 1 двір і належала до дрібної шляхти. Останню-ж групу (17,8%) складали заможні фамілії, яким в Козельці припадало 35 дв. (43,2%). Кожна з цих родин мала володіння і в інших місцях¹⁾.

Жилими будівлями (хатами, людськими) двори забезпечені так:

З 1-2 хатами	було	16	госп.
„ 3-5 „	„	14	„
„ 6-21 „	„	9 ²⁾	„

Неоднаково виглядають двори і що-до кількості земельних угіддів.

Орна земля, якої на старш. господарства припадає 1012 дн. 1 упруг (61,5% заг. площі) в 110 шматках, належала 20 господарствам (51,2% місцевої старшини).

Розподілювалась між ними вона так:

До 5 день оранки вкл.—	2	госп.	Од 31 дня до 75 д. вкл.—	5	госп.
„ 6 „ до 15 д. „	3	„	„ 100 „ „ 200 „ „	4	„
„ 16 „ „ 30 „ „	6	„			

Коли прийняти, що господарства, які мають до 15 д., бідні на орну землю, що мають од 15 до 75 день—середнє забезпечені, і від 100 до 200 д.—добре забезпечені, то матимемо:

Бідних господарств—	5;	їм належало—	24	дн. 2	упр.
Середніх „	11;	„ „	400	„ 2	„
Багатих „	4;	„ „	587	„ —	„

Пересічно на одне господарство припадало 26 дн. орн. землі. Віддалення, на якому лежали пахаті, було таке:

До 3-х верстов од Козельця	було	57	шматків—	54,7%.
Од 4-х до 8 в.	„	29	„	27,2%.
„ 15 „ 18 „	„	5 ³⁾	„	5,8%.
	не показано	19	„	12,3%.

¹⁾ Сюди входили: Борсук Зін., обозн. п. к. (в різних селах мав 139 душ—Модзалевський „М. р.“); Дараган Віра (володіла кількома селами); Симонтовський (Есимонтовський?) зн. тов. (р. полках—438 д.—Модз. „М. р.“); Жила О., отаман (203 д.—Модз.); Миткевич, підком. Остерський; брати Шуми; Савенко Ів., зн. тов.; Крупенський Андр., в. тов.; Барановський Ст., суддя п. к.; Луцай, суд. зем. і ин.

²⁾ Остання група має такий вигляд: з 6-ю х.—3 госп.; по 7 х.—2 госп.; по 10 х.—1 госп.; по 12 х.—1 г.; 16 х.—1 г.; 21 х.—1 г.

³⁾ Останні належали старшині, що поблизу мав хутір.

Таким чином, більша частина лежала близько од міста.

На такий площі землі висівалось що-року 405 чт. хліба (жита, озимої та ярої пшениці, вівса, гречки—окремо кожного не показано). Пересічно одне господ. висівало 10,4 чт.

Беручи на увагу, що „1 чт. хліба висівається на 2 дні оранки“, виходить, що за рік засівалось клин у 810 дн. За трьохпілля (а ця система тоді була домінантна) в розпорядженні старшини повинно було-б бути не менш як 1200 дн., ц.-то, більше [показаної Описом площі. Де вихід з такого протиріччя, Опис прямо не говорить. Можна припустити, що старшина використовувала пахаті інших станів (і не тільки в Козельці). Є двори, на яких землі не зазначено, а посіви мають вони. Є двори, що висівають багато більше хліба, ніж землі мають ¹⁾). Разом з тим, частенько трапляються помітки, що двір козацький чи міщанський, за браком худоби, насіння, свою землю „наймає“. Могло бути й так, що старшина сіяла на хуторах своїх по-за Козельцем.

Оця-о табличка показує, скільки хліба висівали господарства (відомості є про 20 господарств).

Висівало	до 10	чт. хліба—	9	госп.
„	від 10	„	„	6
„	„ 20	„	50	3
„	„ 50	„	100	2

Інших важливих с.-госп. угіддів—сінокосів старшина мала на 5935 копиць (72,5%). За інструкцією 1766 р. (10 копиць сіна дорівнюють 1 десятині) сінокоси займали 593,5 дес. (35,5% площі старшинських земель), в 43 шматках. На одне господ. пересічно припадало 15,2 десятини.

Сінокоси мали 23 госп. (у всіх їх була і пахатна земля), які розподілювались між ними так:

До 100 коп. сіна мали	—	7	госп.
Од 100 „ до 200 коп. сіна мали	6	„	
„ 200 „ „ 1500 „ „ „	10	„	(одне—1000, 1—1500).

Отже, до рук старшини припадає мало не $\frac{3}{4}$ Козелецьких сінокосів. Сінокоси становлять не аби-який відсоток (35,5%) і відносно площі земельних угіддів самої старшини. Для чого скуповувала вона їх, коли Опис на її дворах показує тільки 407 голов худоби? — На нашу думку, для того є кілька причин. Сіно вигідно можна було збувати військові, розташованому на Україні. З другого боку, сіно потрібно було табунам великої й дрібної худоби, що літо й зиму перебувала на хуторах ²⁾.

Лісу по Козельцю показано двома мірами: „(скільки) верст в окружності“ та „оранкою на (стільки-то) день“. За інструкцією 1766 р. ³⁾), —верства=

¹⁾ Двір Есимонтовського напр., „висіває разного хліба 60 чт.“, а пахати на ньому показано 105 дн.

²⁾ Див. про вагу сіна в господарстві Марковича або Ханенка в їхніх діяріушах.

³⁾ Цитую за Слабченком „Хоз. Укр.“ т. I, стор. 71.

1000 кв. сажням, а „день оранки“ є, приб., $\frac{3}{4}$ десятини Стже старшині належало лісу 39 дес. (50%), що складає 3% площі старшин. угіддів. Ліс, переважно, був дровяний (будівельний показано тільки в кількох випадках), який широко використовували для опалення, а головне, гуралень.

Ліс мали 15 господ. (38,5%).

До 1 десят. було лісу в 10 госп.
 Од 6 до 7 „ „ „ „ 2 „
 „ 33 „ „ „ „ 1 „
 Не показано 2 „

Наведені дані, як що-до розподілу лісу, так і орної землі та сіножатів, показують на неоднакове матеріяльне забезпечення старшинської верстви. Вона об'єднувала, з одного боку, землевласників з капіталістичними змаганнями, з другого, кволі елементи, що мали переходити в гушавину залежних мас.

Переходимо тепер до питання, як набувала старшина земельні угіддя. Опис подає з приводу цього відомості, на підставі яких є змога одзначити отакі моменти: 1) як набувались угіддя, 2) інтенсивність мобілізації угіддів за 1-ої пол. XVIII ст., 3) ціни на угіддя¹⁾.

Що-до способів придбання, то Опис подає такі відомості:

	Куплено		Спадщини		По уступці		„Надання уряду“		За борги по суду.	
	ск.	%	ск.	%	ск.	%	ск.	%	ск.	%
Садиби.	50	51,5	38	40	5	5,1	3	2,9	1	0,5
Пахаті	47	67,2	18	25,7	3	4,3	2	2,8	—	—
Сінокоси.	16	51	12	40	—	—	—	—	3	9
Ліс	12	70,5	5	29,5	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Наведена нижче табличка показує, про яку кількість угіддів є відомості:

	Показано		Не показано		Разом	
	ск.	%	ск.	%	ск.	%
Садиби	97	98,1	7	6,9	104	100
Пахаті (шматки)	70	63,3	41	36,7	111	100
Сінокоси „	31	72,1	12	27,9	43	100
Ліс „	17	68	8	32	25	100

Отже, великий відсоток земельних угіддів переходить у спадщину (од 25 до 40%). Особливо це стосується незаможних старшинських родин, які особливої енергії щодо скупівлі маєтків не виявляють, залишаючись при тому, що батьки набули.

Відносно-ж багатих, почасти й середніх господарств, треба сказати, що вони виявляють велику настирливість, збираючи до своїх рук угіддя і геть-усіх засобів уживаючи. Між ними найповажніше місце займає купівля (од 50 до 70%). Розвиток товарового господарства негативно відбивався на дрібних міщанських та козацьких дворах. Вони гостро відчували потребу в грошах, які можна було дістати у старшини, заставивши своє поле, двір, чи-що. Документи Козельця мають цікаві сторінки щодо цього. ...„Имѣя крайнюю нужду в деньгах упросил удовствующой в. тов. Алексѣя Крупенского жени панѣ Евдокии что оная мнѣ одолжила 6 руб. денег которых отдачи что я ускорить или учинить ненадежен з скудостѣ своего имущества для того ей п. Евдокии уступаю в тех денгах 6 рублях собственную свою... ниву. Козак сотнѣ Козелецкой Максим Костяний“¹⁾. Або козак Козелецький Шепеленко 1731 р. позичив у Федора Ханенка (обозн. полк. К.) кухву горілки за 68 золотих і дав останньому такий „облік“... „которые гроши должен буду отдать в при-дучем 1732 году о воскресеніи гсѣдни не упускаючи термину, до какой выплаты ѣ двор свою пускаю а выплатившися при своему оном дворѣ повинен буду зоставать, що для лутшой вѣры ѣ сей на себѣ ему п. обозному даю облік при подписи руки своей“. Далі в документах є коротенька, але характерна замітка про долю цього „обліку“. „1732 году июля 30 дня за сей облік отобрал пан Федор Ханенко грошей 10 руб. у Ивана Дяченка (старш.), а двор ему попустил во владѣніе Шепеленко, на що ѣ облік Дяченку отдан“²⁾. Таких „обліків“ маються десятки в документах³⁾. Візьмімо ще одного. Сивушенко (козак) винен отаманові ...„денег руб. шесть, на кои денги, до отдачи оных, собственную ниву... отдаю во владѣніе прийдучого 1758 року до снятія с поля хлѣба показанному атаману городовому Федору Пустовойту. По прошествіи же того сроку показанные 6 руб. денги ежелиб зачим не имѣл отдать, то ту заставную ниву мною по оцѣнкѣ ему ж пану атаману в продажу пустил“⁴⁾. Звичайно, рук отаманових нива не минула. Отаке лихварство, взагалі характерне для доби первісного набування капіталу, зачіпало не тільки міщан та козаків. Бідніша частина старшинських родин раз-у-раз також потрапляла на цього гачка. Ось, напр., зн. тов. Полторацький (з Бобровиці) в 1756 р. дав „облік“ Крупенському... „в том, что взял в него, п. Крупенского в набор пять кухов горѣлки договорною цѣною за 100 руб., ...а ежели б зачем таковых денег на означеный срок унести не могл, то имѣющеся у мене в сотни Бобровицкой собственные мои пожитки (пахаті — 55 дн. і березовий гай) должны быти во владѣніи его, п. Крупенского, до выплаты сполна озна-

¹⁾ Докум. т. I, ч. III, ст. 205. (в цитатах скрізь опущено „ѣ“).

²⁾ Док. т. I, ч. III, ст. 224

³⁾ т. I ч. I №№ 37, 38, 153, 195, 196; ч. III, стор. 190, 195, 197, 203 та інші.

⁴⁾ т. I ч. I № 36.

ченних · денег“¹⁾). Цікаво, що Крупенський через 10 років пред'явив цей „облік“, як документ на означені „пожитки“.

Чимало спричинились до збування своїх ґрунтів козацька служба та різні повинності. Отож, р. 1765 козак продав старш. Пасенкові „з доброй воли й желанія ...для препитанія й снабденія себя к общенародной повинности... заросль“²⁾). А в іншому місці читаємо, що вдова-козачка збула свій двір: „...понеже оногo двора я постарости й дряхлости лѣт моих в моем владѣннiи держать й за оной двор отбувать указанных козачих служб и подаей не могу“³⁾).

Так старшина, використовуючи скрутне становище, в якому частенько опинялись дрібні господарства, поволі прибирала їх до своїх рук. Великих розмірів процес цей набуває в останнє 25-річчя. Залежність дрібних дворів од старшини часто виливається в форму заборгованості, яка триває десятиріччя, переходить од батька на дітей і, нарешті, закінчується продажом (а фактично передачею) до дужчих рук⁴⁾).

Як на способи до обростання маєтностями, треба ще вказати такі випадки. Один старшинський двір має сінокошу на 100 коп. біля Будищ „на помірку“. А відомо, що сябринний спосіб користування угіддями вигідний був для старшини, бо сприяв мобілізації цих угіддів.⁵⁾

До 1760 рр. заховала старшина також спогади і про насильницькі захоплення маєтностей, „наїздами“, що їх так широко вона вживала в XVII ст. Так, в Опису „за Київськими воротьми“ під № 55 зазначено „двором заволодів насильно Дяченко, наказний сотник Козелецький“. Таких випадків ще кілька є⁶⁾).

Не можна не одзначити скрупульозности, з якою старшина і набувала угіддя. Безупинно, рік у рік, маленькими шматочками закріпляла вона за собою економічні й політичні висоти. Для прикладу візьмімо хоч-би заможенький двір в. тов. Крупенського. Окрім того, що дістав він у спадку по жінці, він прикупив ще: 1731-го р.: 18 дн. пах. з. + 18 дн. п. з. + 8 дн. п. з.; 1739 р. — 8 д. п. з. + 8 дн. п. з. + 8 дн. п. з.; 1754 р. — 20 дн. п. з.; 1755 р. — 60 д. п. з.; 1756 р. — 3 дн. п. з.; 1757 р. — 5 дн. п. з. + плец пустий + шинок, дім в Бобровиці; 1758 р. — сінокіс на 150 коп. Такі незначні розмірами (є значно дрібніші) мабуть треба пояснювати тим, що з одного боку, в цьому районі вільних земель уже не було, але, з другого боку, не утворились ще великі суцільні (не з клаптиків) маєтності.

Козацька старшина володіла величезними грошовими сумами. Це стверджується хоч-би документами Юхима Дарагана, полковника Київського. За 1750,

¹⁾ Д. т. I ч. III ст. 224.

²⁾ Д. т. I ч. I. № 51, також № 56.

³⁾ Док. т. I ч. I № 83.

⁴⁾ Док. т. I ч. I №№ 55, 57, 65, 68, 69, 73, 78, 98, 103, 207, 232; ч. II №№ 35, 118, 123, 130, 142; ч. III стор. 239, 384, 398 і др.

⁵⁾ Слабченко, (Хоз. Укр.). т. 2, стр. 82

⁶⁾ Там-же. Двір № 67: зазначено, що підс. козак мав „пахатне поле, которим заволодів в. тов. Дяченко Іван“.

51-й і 52-й рр. він купив великий двір (21 хата і 10 господ. будівель) у полк. писаря з маєтностями, що за них виплатив 2.030 руб., потім придбав ще 3 млини водяних (невідомо скільки заплатив). А в 1753 р. купив у князів Хераскових їх маєтності в Київському й Переяславському полках за 16.000 карб., які зразу-ж і віддав (за курсом 1913 р. це до 128.000 карб.). Потім у дальші роки знову зустрічаємо його в ролі дужого, з грошима, покупця *). Інші мали мабуть суми менші, але все-ж і не малі ¹⁾).

Процес мобілізації земельної власності починається, можна думати, „на другий день“ після революції 1648-54 р. В документах є копія універсалу Хмельницького за 3. III. 1655 р. ²⁾ на ім'я жінки сотника Козелецького, Гарячки Прокопа, яким куплений млин „потверджується правом дідизни“.

А втім Опис подає, головним чином, відомості за XVIII століття. На підставі їх можна вяснити, з якою інтенсивністю і в кого набуваються угіддя за останні 60—50 рр.

Куплено	До 1740 р.		З 1740 до 50 р.		З 1750 до 60 р.		З 1760 до 65 р.		До 1740 р.	40-50	50-60	60-65
	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	%	%	%	%
С а д и б	11	Стар.—3 Коз.—3 Міщ.—2 Духів.—1 Не пок.—2	16	Стар.—7 Коз.—4 Міщ.—2 Духів.—2 Не пок.—1	16	Стар.—6 Коз.—6 Міщ.—2 Не пок.—2	11	Стар.—2 Духів.—2 Коз.—2 Не пок.—4	20,4	29,6	29,6	20,4
Пахатних земель (куски)	4	Не пок.—4	12	Коз.—7 Стар.—3 Не пок.—2	20	Коз.—9 Стар.—8 Міщ.—3	10	Коз.—4 Стар.—2 Не пок.—4	8,7	26	42,2	21,3
Сінокосів	—	—	3	Не пок.—3	9	Стар.—6 Коз.—1 Не пок.—2	4	Стар.—2 Коз.—2	—	18,8	56,2	25

¹⁾ Федір Ханенко заповідав перед смертю на одне „Поміновеніє душі своєї“ різним м-рям і церквам — 896 руб. (т. I ч. I № 172).

²⁾ т. I ч. III стор. 185.

*) Купча з Херасковими містить у собі багато цікавого. Подаємо деякі уривки. Хераскови... „продали за дев'ять тисяч руб... слідующее: с. Семиполки, с. Рудню й Мостыща та дер.

Отже найбільшої інтенсивності процес мобілізації набуває в останнє 25-річчя. Що далі, то все більше козацькі та міщанські угіддя втягаються до товарового обігу.

Переходимо до цін на земельні угіддя. Опис, правда, повних відомостей що-до цього не має, але все-ж є досить матеріялу. Його й використано у нижче-наведеній таблиці.

	До 1740 р.	1740—50 р.	1750—60 р.	1760—65 р.
Пахатни землі (ціна 1 дня)	—	1 р. 23 к.	50 к.; 2 р. 12 к. 3 р.; 1 р. 7 к. 2 р. 25 к.	3 р. 75 к. 2 р. 50 к. 1 р. 75 к.
Сінокоси (1 коп. сіна)	—	15 к.	13 ¹ / ₃ ; 15 к. 10 к.; 26 ² / ₃	20 ¹ / ₂ ; 20 к. 75 к.; 1 р. 30 к.
Ліс (1 кв. сажнів)	—	—	—	6 к.; 12 к.
Городи (в цілому)	65 р.; 20 р.	4 р. 20 к.; 5 р. 50 к.; 1 р.	6 р.; 1 р.	30 р.; 1 р.; 36 р.
Пляци (в цілому)	30 р.; 20 р. 6 р.	6 р.	2 р.; 10 р.; 100 р.	15 р.; 10 р.

Святое (,) озеро, й футоры Жеребецкое, Опонасов, парню й новую греблю со всем к оным маетностям принадлежностями (:) полями..., лісами, гаями, сѣнокосы, бором,... мельницами й имѣющимся при наших селах озымым и яринным хлѣбом; и подданными и их всѣми грунтами й строеніем, також... винокурным заводом;... да в г. Козельцѣ... шинок... шинковая изба... комор торговых чотыре..., новых торговых комор три..., пляц (3)..., винокурня рубленая болшая..., на подворках двор, гдѣ и клуня при большом огородѣ и виноградом, да пахатного поля нив (великих 5¹..., два острова...; на собственных наших грунтах живушіе подсушѣдки, мельница... о двох мучных а о третем ступном й валушном колах;... луг...; ...в гор. Киевѣ восемь дворов,... которые на куничном окладѣ состоят; в дер. Соболевкѣ двор й особливо два огорода... поле... и сѣножати...; хутор... да лѣсов два (ще 3 окремо)..., луг (на 20 скирт)... которые... за сумму девять тысяч да за переяславские маетности, на которые особливая купчая дана, семь тысяч руб. дѣйствительно руками своими... приняли...“

Ці маетності Хераскови придбали у Степана Васильовича Лопухіна 1728 р., який продав їм „для совершенно своей нужды и расплаты долгов своих... свой в Малой Россіи в Киевском полку с. Семиполки, с. Рудню, с. Мостыща, д. Святе, озеро с хуторами мельницами и обрѣтающимися подданными Черкасы. которые по милостивому Ея Императорскаго Величества указу в прошлом 1727 году пожалованы мнѣ за вѣрные мои службы и многие труда в вѣчное наслѣдіе и з описным на Ея Импер. Величество вотчин... с пашнѣю и лѣсы и сѣнными покосы и с вотчинниковыми и дворами которые имѣются в тѣх селах и в Киевѣ и в Козельцѣ и в Острѣ и с млинами и с винницами и с козаками и с броварными мѣстами и с коморами а тѣ дворы с хоромным и со всѣм строеніем и с хлѣбом стоячим и смолоченным и земляным и скотом и со всякими принадлежностями что к которым селам и деревням надлежит по дачам прежних помѣщиков чем они владели а за ту свою маетность... взял... три тысячи руб.“ (Док. т. I ч. I № 95).

Ще один момент, що визначає старшинське господарство, — це забезпечення робочою худобою. Опис показує його по 22 господ. (59%). З 1 до 3 коней — було 7 г.; від 8 до 10 коней — мали 8 госп.; з 25-ю кіньми було 6 госп. Одне госп. мало коня і вола.

Кілька слів про старшинські промисли. Раніш уже зазначалось, що гуральництво, шинкарство та млинарство були безпосередньо зв'язані з рільництвом старшини і що вони являли собою привилеї, якими старшина дорожила. Зараз доведеться тільки одзначити, що не всі господарства мали змогу в однаковій мірі користуватись з цих привилеїв, а потім подати ілюстрації з фактичного матеріалу.

Гуралень у старшини було 25 (38,5% всього числа їх), належали вони 24 госп. (61,5%).

З 1 казаном було— 4 гур.	З 3—4 казан. було—6 гур.
„ 2 „ „ —11 „	„ 8—9 „ „ —2 „ ¹⁾

Викурювали вони горілки на рік:

1 гуральня по 200 відер.	3 гуральні по 500 від.
3 „ „ 300 „	4 „ од 500 до 1000 в.
5 „ „ 400 „	4 „ „ 1000 „ 1500 „
	1 „ „ 3000 „ ²⁾

Найкраще урядженими гуральнями володіли заможні родини. Вони обслуговувались хлібом і лісом з власного двору і своєю організацією нагадували капіталістичне підприємство. От хоч гуральня Дараганова. Викурювала вона, за Описом, 3.000 відер. Для цього потрібно було багато і лісу і хліба. Коли прийняти, що з 1-ої четверти хліба викурювали 6 відер горілки, то Дараганова гуральня потребувала хліба до 500 чт. жита. Кількість чимала. Щоб горілку-ж ширити поміж людностю, Дараган у Козельці й на трактах мав 16 шинків. На жаль, Опис не зазначає прибутку з такого підприємства³⁾.

В актах купівлі та продажу горілка грає велику роль; раз-у-раз зустрічаємо вказівки на те, що земельний участок продано за горілку. Напр., „продала свій пляц... за полторы копы за горѣлку“⁴⁾, або: „... (продав город) за суму російскою монетою 31 рубль й перепуст простой горѣлки“⁵⁾, „...продала шмат землі... за двѣну коп за осемь и 13 ведер горѣлки“⁶⁾ і т. п. Що-ж до позик, то їх старшина робила найбільше в формі горілки⁷⁾.

Відомості про гуральні почасті освітлюють питання і що-до кількості старшинських угіддів. Так, 10 господарств для найбільших гуралень вживала

¹⁾ 2 гуральні не показано.

²⁾ 4 гур. не показано.

³⁾ Опис показує прибуток на 3 гуральні: гуральня на 1000 від. дає прибутку — 20 крб., на 400 від. — 10 крб., на 700 від. — 50 крб. Безперечно, дані зменшено.

⁴⁾ Д. ч. II № 295.

⁵⁾ ч. I № 116.

⁶⁾ ч. I № 132.

⁷⁾ Див попереду стор. 124—125.

свого хліба й лісу, 2 гуральні частково докупувували хліб, а 10 бідніших купувало хліб і ліс. Для горілки (16.000 відер), що виганялась на старш. гуральнях, потрібно було 1.500—2.000 чт. жита. Козелецької землі, звичайно, їй не вистачало.

Старшина горілку збувала в своїх шинках „квартами й чарками“. При чому, в Козелецьких шинках продавало 9 госп., „в різних містах“—10 госп., в Басані—4 госп.

Переходимо до млинарства. Ним особливо дорожила старшина, очевидноки тому, що самій треба було свій „сирівець“—хліб, обробити як для гуралень, так і для вигіднішого продажу, а крім того, йшли чималі прибутки за „помол“. Особливо старшина гонилась „за войсковою частию млива“, під якою розумілось напевне „всѣ три мѣрочки на войско припадаючіє“¹⁾ з кожного млина.

Млини мало не всі належали старшині (з 16-ти—14-ть)²⁾.

Млинів на 1 камінь було—1.	Млинів на 2 к. + 1 ступа—5.
„ „ 2 „ „ —5.	„ „ 2 „ + 1 ст. + 1 сукнов.—1.
„ „ 3 „ „ —3.	

Належало: 1 госп. (Дарагана)—5 мл.,
 2 „ по 1 вітряку
 4 „ „ 1 вод. млину.

1 млином володіють „нероздільно“ син, мати й дядько. Одним — „нероздільно“—2 брати з племіниками. Одне госп. — $\frac{1}{2}$ млина (дісталось по унів. Яна Казимира), 3 господарства мали по $\frac{1}{4}$ млина³⁾.

В документах є копії універсалів на право збудувати й користуватись млином. Ось уривки з універсалу Многогрішного р. 1671. „Всеї старшинѣ й чернѣ войска... Запорожского... иж мы респектуючи на вѣрные п. Петра Домонтовича... заслуги, в награду оных й до далших повадлюючи войсковых услуг млины на р. Острѣ... будовать... позволилисмо, а по збудованню (на власному ґрунті) помененных млинов всѣ три мѣрочки на войско припадаючіє“...⁴⁾—Але не дивлячись на те, що гетьмани „просили й приказували“ старшині і черні аби „жаден... не важилсѣ быти перешкодою“, проте право на володіння млином означалось часто силою самого претендента. Так, р. 1729 Данило Апостол пише до Київського полковника:

...„значковий полку Кіевского тов. Федор Жила чрез суплѣку свою пре-
 кладал нам, что преждних годов по унѣверсал(ах) антецессоров наших предки
 его й он сам отбирал часть войсковую з млина своего... й на отбирания части
 войсковою з означеного млина при помянутой суплѣцѣ презентовал нам два
 унѣверсалы Демяна Игнатовича й Скоропадского гетманов, а теперь отбирать

¹⁾ ч. III стор. 483. З універсалу Многогрішного Домонтовичу.

²⁾ 11 млинів — водяних, 3 — вітряки.

³⁾ Для 3 млинів показано прибуток: 1) 50 чт. 2) 50 чт. 3) 40 чт. (при $\frac{1}{4}$ володіння). Напевно, „млине право“ давало більше прибутку, коли його могли одержати тільки дужі та впливові з старшини.

⁴⁾ ч. III, стор. 483.

оную часть войсковую по тых універсалах не позволяете вы ему Жилѣ, а взымаете оную до скарбу и в том он просил до вас нашего указу“...¹⁾

Запобігаючи такій неприємності, старшина оборонялась по змозі гетьманськими універсалами на млини, що поновлювались за кожного гетьмана. За приклад правити може родина Борсуків. 1706 р. Борсуки випросили універсала в Мазепи, який „...заховуючи при них так войсковую часть млива в власном их млинѣ... й подсушѣдков в дворах их гдели колвек обрѣтаются мешкаючих й ствержуючи им в посесию всякіи небожчиком отцем их (Петром Борсуком) набутіи й грунты й угодія... аби не важились им п. п. Борсукам в владенію... грунтами й угодьями..., в одбиранню войскової части... й подсушѣдков в дворах их живучих до жадних мѣських роботизн й повинностей примушати, пильно варуем и грозно приказуем“²⁾. Але Борсуки, зважаючи на розуміння права в ті часи, цим не обмежились. Вони дістали в 1709 р. подібного-ж універсала од Скоропадського³⁾, а в 1733 р. од Апостола⁴⁾. Останній, крім підтвердження попередніх надань, звільняє двір Як. Борсука „од постоя“. Останні три універсали цікаві тим, що вони визнають набуту на уряді „посесію“ за власність родини (це теж один із способів обростання маєтностями), а з другого боку, звільняють „підсусідків в дворах їх живучих“ од „мѣських роботизн і повинностей“. Таке право сприяло обростанню старш. дворів залежною од них людністю — майбутніми кріпаками.

Д у х і в н и ц т в о .

Групу „духівництво“ складають Козелецькі попи, діякони, дячки, їх родини та ченці різних монастирів. З монастирів отих один (Георгієвський) був у Козельці, а двом (Київо-Печерській Лаврі та Межигорському) належали двори⁵⁾.

В окрему групу духівництво довелось виділити, зважаючи на те, що воно найзаможніше після старшини і досить чисельне.

З 33 дв., що припадають цій групі, 17 дв. належало духівництву місцевих церков, 1 дв. — Козелецькому духовному правлінню, 1 дв. — приїзжий К.-П. Лаври. Підсусідських дворів було 4, посполитих — 10 (з яких 9 — Георгієвського м-ря).

Щодо способу надбання цих дворів, то є такі відомості: куплено — 16 дв., „надання“ (за універсалами для монастирів) — 11 дв., у спадщину — 6 дв.

Орна земля була в 8 шматках на 55 дн. оранкою (3,2%) й розподілялась між 4 дворами (12,1%), отже на двір, пересічно, 2,8 дня.

Сінокоси були по 6 дв. (18,1%) на 565 коп. (6,8% з площі сінокосів), в 8 шматках (пересічно на 1 дв. — 29,7 коп.).

¹⁾ Д. ч. III, стор. 484.

²⁾ Д. ч. I № 7.

³⁾ *ibid.* № 8.

⁴⁾ *ibid.* № 9.

⁵⁾ В описові Межигірського м-ря немає, а в документах є універсал на угіддя й двори. Очевидно, опис м-ря міститься на сторінках, яких не став. (Унів. див. ч. I № 93).

Ліс мали 3 дв. всього 5 дес. 80 кв. с. (6,4⁰/₀).

Худобу показано тільки по 6 дв. (18,1⁰/₀), котрі робочою худобою забезпечені були так:

З 1 конем — 1 дв.	З 3 конями — 1 дв.
„ 2 „ 2 „	„ 2 к. + 4 воли 1 „

На цю групу, крім того, припадає ще 3 гуральні по 1 казанові кожна (одна стояла „пуста по неврожаю“). Млинів у 2 дв. показано 2, причому один „не в розділі“ з братом.

Консистенської дачі духівництво не давало (за винятком одного дячка).

К о з а к и.

Верства козацька була найчисельніша (35,7⁰/₀) в Козельці, а разом з тим і невиразна що-до свого економічного та правового стану в 60 рр. ХVІІІ ст. Назва „козаки“ об'єднувала досить різноманітні, як побачимо, елементи тодішнього суспільства. Сюди входила група, невелика правда, що пробивала собі шлях до лав заможної старшини. Але з другого боку, ²/₅ козацьких дворів фактично нічим уже не відрізнялись од міщанських дворів: займались ремеслами, входили в Козелецькі цехові організації та майже цілковито, як і міщани, відірвались од землі. Що під назвою „козаки“ в Козельці об'єднувались механічно різні своєю економічною організацією двори, видно хоч-би з Наказу в Комісію, де немає козацьких вимог.

Уже з наведених вище документів ¹) видно, як умови грошового господарства та служба козацька руйнували козацькі двори, матеріально знесилювали їх і ставили в залежність од старшини. Особливо гостро це відчувалось в районах давньої колонізації, а зокрема, козаками міста ²). І треба гадати, що процес соціальної диференціації козацької верстви значно ширше й глибше був-би розвинувсь, коли-б уряд штучно його не затримував. Низкою всяких засобів: забороняючи козакам збувати свої ґрунти, низкою пільг що-до податків та промислів, запроваджуючи інститут виборних та підпомічників і т. ин., уряд бажав зберегти од занепаду козацькі двори, а тим самим захвати змогу користуватись такою дешевою силою, як військо козацьке. Подібне зацікавлення уряду спадає „до мощного товариства“, починаючи з 40-х рр., коли в російській армії введено було нові вдосконалення в техніці та муштрі, а козаків переведено до ірегулярної армії. Після цього природній процес помітно випрямляється і в значній мірі з цим доводиться звязувати інтенсивність в збуванні ґрунтів козацьких, що припадає на останнє 25-ліття (85⁰/₀).

Але поняття „козаки“ ще на досить довгий час захоче прибране раніше значіння. Воно включало в себе навіть „місце“ — ґрунти — й останнє, напр.,

¹) Див. стор. 124—125.

²) Порівняти з козаками Полтави (Луцицький—Таблиці) чи Золотоносського п. (Ркліцький „Хоз. быт...“). На півдні ще були угіддя, що ними користуючись, козаки піддержували своє господарство.

могло визначати стан того, хто на йому селився, геть аж до 60 рр. вкл. З приводу цього проф. Слабченко каже: „Усевшиися ¹⁾ на козацьком ґрунті виходили из свого сословія. Наоборот, козак, севший на мужичью или панскую землю, в свою очередь терял привилегированное положение“ ²⁾. Дані Козелецького Опису твердження цього не заперечують як відносно козаків, так і міщан. З 193-х козацьких дворів тільки 13 стояло не на „місці козацьким“ (11 — на місці міщанським, 2 — на „магістратським“), А з 131 міщанського двору тільки 2 „стоять на місці козаком“ (Власник одного „одлучився од козачества за малолітства“, а другий перейшов до міщан, коли старшина відняв у нього плец). Звертають на себе увагу ще такі випадки. 6 посполитих поробилися козаками після того, як вони купили козацький ґрунт (1747 р., 54 р., 56 р., 57 р., 61 р. і 62 р.), 2 міщан перейшли до козацького стану, придбавши ґрунти в 51 і 52 р. („с того часу записався в козаки“).

Після таких зауважень перейдімо ближче до козаків. Козацьких дворів показано 193 (42,8%), з яких: 8 підсусідських, 1 наймався Разумовським для робітників, що будували церкву (собор?), 6 дв. значилось „пустими“. В цих дворах жило 214 родин.

По 1-й родині	жило в 153 дв.	(82,7%	ч. дв.)
„ 2	„ „	23	„
„ 3	„ „	3	„

Пересічно на один двір припадало 1,15 родини.
Козацької людности було 817 д. (35,7%).

Чоловіків до 9 р. . . . — 93 д.		Жінок до 9 р. . . . — 98 д.
од 9 „ до 15 р. — 56 „		од 9 „ до 15 р. — 63 „
„ 15 „ „ 60 „ — 193 „		„ 15 „ „ 60 „ — 238 „
„ 60 „ і б. „ — 33 „		„ 60 „ і б. „ — 43 „
<u>Разом 375 д. (45,8%)</u>		<u>Разом 442 д. (54,2%)</u>

На 1 двір пересічно — 4,41 душі.

Коли наведені дані порівнюємо до козаків Полтавського повіту ³⁾, а останні краще мабуть заховали ознаки козацького стану, то побачимо, що вони мало скидаються одне на одного. 82% козелецьких дворів скоріш подібні до міщанських дворів.

Неробочої людности обох полів	було . . 191 д. (23,4%)
Напівробочої „ (од 9 до 15 р., б. 60 р.)	195 „ (23,8%)
Робочої „ (од 15 „ 60 р.) . . .	431 „ (52,8%)

¹⁾ Виходні з інших станів.

²⁾ Слабченко „Хоз. Укр.“ т. I, стор. 68.

³⁾ Там на 1 коз. двір приходилось 2,1 родини (в 1,8 рази) і 10,2 душі (в 2,3 рази більше відповідних даних з Козельця. (Див. Рклицький „Хоз. быт.“ Полтава 1914—стор. 79).

У полтав. козаків роб. людности 46%¹⁾. Вищий % по Козельцю підкреслює гірше матеріяльне забезпечення родин в Козельці. Робочою силою²⁾ не всі родини³⁾ однаково багаті.

Без чоловічої роб. сили було	48 род.	(22,4%)	— (коз.-вдови)
З 1-ою „ „ „ „	115 „	(54,2%)	
„ 2 „ „ „	30 „	(14%)	
„ 3-7 „ „ „ „	18 „	(9,4%)	

Пересічно на одне госп. — 2,85 душі.

Козацькі двори бідні також і на будівлі. 193 дв. мали 455 будівель; на 1 дв. пересічно — 2,46

Найбільший відсоток припадає на хати (55,4%). Причому:

По 1-й хаті мали	114 дв.	(59%)
„ 2 „ „	58 „	(26%)
„ 3-4 „ „	9 „	(15%)

Опис не зазначає на козацьких, як і старшинських, дворах будівель, безпосередньо звязаних з рільництвом. Тільки один раз (на старш. дворі) помічено „клуня пашенна“. Можна допустити, що старшина такі будівлі мала на хуторах. Що-ж до козаків, то клуні та сушильні їм і не потрібні були. Козакам оранки припадало (на 42,8% ч. дворів) 193 дні (26,8%) в 98 шматках. До того, землю мали тільки 39 дв. (21%), з яких дев'ять десятим належала площа розміром од 1 до 15 днів.

Ступінь відірваности Козел. козаків од землі виступатиме краще, коли порівняти з козаками інших районів: Полтави і Золот. повіту:

В Козельці мали землю—	21%	коз. дворів.
„ Полтаві ⁴⁾ „ „	— 48%	„ „
„ Золот. пов. ⁵⁾ „ „	— 85%	„ „

Розподілено було землю так:

	В Козельці.	В Полтаві.
Бідних (до 5 дн.)	28,1%	40,1%
Середнє забезп. (од 5 до 15 дн.)	60,4%	31,7%
Зажождних (б. 15 дн.)	11,5%	28,2%

Козацькі землі займали гірше місце в господарському відношенні, ніж то ми бачили в старшини⁶⁾.

¹⁾ Ibid. стор. 80.

²⁾ Сюди зараховано і 89 робітників, що наймались.

³⁾ Родини господарюють самостійно. Коли їх двір об'єднує, то воно (об'єднання) остається механічним.

⁴⁾ Ркліцький.

⁵⁾ Лучицький.

⁶⁾ Див. стор. 121.

	Коз. землі були на віддаленні:	землі старшини:
Від 1 до 3 вер. вкл. — 41 к. (41,8 ⁰ / ₀)		(54,7 ⁰ / ₀)
„ 4 „ 7 „ „ — 32 „ (32,7 ⁰ / ₀)		(27,2 ⁰ / ₀)
„ 10 „ 30 „ „ — 22 „ ¹⁾ (23 ⁰ / ₀)		(5,8 ⁰ / ₀)

Висівали козаки 190¹/₂ чт. різного хліба ²⁾ (пересічно на 1 дв. — 1,03 чт.), а саме: од 1-ої до 5 чт. вкл. сіяло — 11 дв.
 „ 6 „ 9 „ „ „ — 9 „
 „ 10 „ 15 „ „ „ — 3 „ (1 дв. сіяв 46 чт. хліба)

Мало у козаків було і сінокосів. Їм належало на 1451 копицю (17,7⁰/₀) в 31 шматку. Припадали вони 21 дв. (14,6⁰/₀). Пересічно на 1 дв. — по 7,89 коп.

Лісу дров'яного козаки мали 10 дес. у 18 шматках, що належав 16 дв. (8,6⁰/₀).

На 17 дв., окрім того, показано ще по 1 плесу, 6 дв. мали по 1 городі, 9 дв. належало 11 дв. місць.

Що-ж до способів набувати земельні угіддя, то вони виглядають так:

	Куплено		Спадщина		Вимі- няно	Над- данн ^я	Не за- знач.
	ск.	%	ск.	%			
Ґрунти	88	47,5	85	46	4	1	7
Орн. землі (шматк.)	42	43,7	43	43,8	—	—	13
Сінокоси (шматки).	14	63,6	8	36,4	—	—	9

Найвищий % продажу - купівлі припадає на садиби ³⁾.

¹⁾ 10 з них куплено, 12 дісталось од жінки.

²⁾ Відомості в Опису є про 30 дв., з яких сіє хліб—24, „наймає“—6 дв.

³⁾ Оця таблиця показує ціни:

	До 1730 р.	30—40 рр.	40—50 рр.	50—60 рр.	60—65 рр.
Садиби	12 р.; 4 р. 80 к.; 80 золотих	6 р.; 6 р.; 50 р.; 10 талярів	8; 4; 10; 48; 52; 26; 26; 9; 8; 7; 12; 5 ¹ / ₂ ; 13; 10; 16; 30 рр.	16 ¹ / ₂ ; 23; 1 ¹ / ₂ ; 30; 8; 4; 26; 28; 72; 14; 6; 8 рр.	16 р.; 10 р.; 8 р.; 11 р.; 20 р.; 19; 28; 20; 10; 35; 25; 17; 10; 36; 35; 15; 11; 2; 20; 3; 9; 25 р.
О. землі (1 день)	—	2 ¹ / ₂ ; 1; 2 р.	1 р. 16 к.; 70 к.; 1 р. 20 к.	3 р.; 1 р. 25 к. 1 р. 70 к.	3 р. 30 к.; 1 р. 60 к.; 70 к.; 3 р. 20 к.; 2 р. 60 к.; 1 р.; 2 р.

Особливого розмаху цей процес досягає в останнє 25-ліття.

	до 1730 р.		30—40 р.		40—50 р.		50—60 р.		60—65 р.		до 1730	30—40	40—50	50—60	60—65
	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	%	%	%	%	%
Садиби	8	коз.—3 ст.—1 міщ.—1 н. п.—3	4	дух.—1 коз.—1 міщ.—1 н. п.—1	19	коз.—9 ст.—4 міщ.—4	33	коз.—22 ст.—8 міщ.—3	22	коз.—18 міщ.—3 ст.—1	9	4,5	21,6	37,5	27,4
Орн.землі (шмагки)	4	н. п.—4	7	коз.—4 н. п.—3	10	ст.—6 коз.—2 міщ.—2	4	н. п.—4	17	коз.—17 міщ.—3	10,5	17	23,9	10,5	32,1

Вище ми вже були зазначали причини, що через них козакам доводилось збувати свої угіддя. Тяжкий матеріальний стан, до якого коз. господарство доводила служба, різні податки, повинності, постої, — все це штовхало його на позики, заборгування, а тим самим і в залежність од дужчих економічно старшинських кіл.

В такій самій мірі козацькі господарства погано були забезпечені й худобою (див. стор. 117).

Пересічно на 1 двір припадало:

Робочої худоби 0,5 шт.
 Великої нероб. худоби . . . 0,7 „
 Дрібної „ . . . 1,3 „
 Разом . . . 2,5 шт.

А ось відповідні цифри для козаків Полтави й Золотон. повіту.

	Полтава.	Золотон. повіт.
На 1 двір великої худоби . . .	4,6 шт.	3,3 шт.
„ дрібної „ . . .	17,0 „	29,6 „
Всього на 1 двір .	21,6 шт.	38,1 шт.

Різницю в забезпеченні скотом козаків по районах краще виявляє таке порівняння:

	Коз. Козельця		Полтави	Золот. повіту
1. Не мали худоби зовсім . .	114 дв.	61,5%	16 %	3,6%
2. Мали тільки дрібну худобу	9 „	0,2%	18,9%	3,8%
3. Мали корову й дрібн. худ.	16 „	8,5%	8,1%	6,2%
4. Мали роб. і дрібн.	57 „	30,8%	57 %	86,4%

Отже, 61,5⁰/₁₀₀ козалецьк. козаків зовсім худоби не мали (і не мали й орної землі). Землі вони не орали й жили не з хліборобства. Тримали переважно робочу худобу і то в невеликій кількості.

З 57 дв. 1 коня мали—19 дв.	1 вола і 1 коня мали—1 дв.
2 „ „ —18 „	2 „ „ 2 „ „ —1 „
3-4 „ „ — 6 „	3 „ „ 1 „ „ —1 „
1 вола „ — 3 „	4 „ „ 1 „ „ —1 „
2 „ „ — 1 „	

Відповідні дані про полтавських і золот. козаків:

	Полтава	З. п.
1. Мали тільки коней	19,5 ⁰ / ₁₀₀	6,6 ⁰ / ₁₀₀
2. „ волів од 1—5 шт.	26,7 ⁰ / ₁₀₀	59 %
3. „ „ „ 6—9 „	7,8 ⁰ / ₁₀₀	16,1 ⁰ / ₁₀₀
4. „ „ „ 10 і більш.	3 %	4,7 ⁰ / ₁₀₀

Таким чином, худобою було забезпечено в Козельці 10 дворів (5,2⁰/₁₀₀ з. ч. дв.). Решта-ж як землі, так і худоби не мали, або мали в дуже невеликій кількості, а тому шукати мусіли засобів до існування не в рільництві, а в ремеслах і заробітках.

Що-ж до гуральництва та млинарства, то козаки не займались ними у великих розмірах. Опис показує 29 гуралень (44,6⁰/₁₀₀) у 29 дворах, що мали землю (тільки 3 дв. не володіли землею). Але значні кількістю, гуральні козацькі уступали своєю організацією: 26 гур. мали по 1 казанові, 3 гур. по 2 казани, з яких працювали тільки 23 казани (27,4⁰/₁₀₀ з. ч. казанів); хлібом і лісом козаки гуралень своїх добре забезпечити не могли. Тому викурювали вони горілки менше ніж могли-б (27,4⁰/₁₀₀ з. продукції) — 6.040 в.

Зокрема 10 гуралень виїджувало до 200 в. кожна.

6	„	„	по 240	„	„
4	„	„	по 400	„	„
1	„	„	по 900	„	„

8 гуралень були „пусті по запереченню“.

Аж надто незначне було млинарство. Тільки 1 двір мав ¹/₅ ч. млина (⁴/₅ належало старш. Ст. Барановському). 1 дв. одержав по жінці ¹/₄ ч. млина, 1 двір мав млина на 2 к. + 1 ступа. На козацьких дворах, крім того (на 3-х) показано 7 торг. комор.

Переходимо до роду зайняттів козацьких родин¹⁾. В Описові є такі відомості що-до цього:

1. Займались хліборобством 34 р.—15,8⁰/₀ з. ч.
2. „ ремеслом 81 р.—37,8⁰/₀ „ „
3. Несли „виборну“ і „козацьку“ службу . 13 р.— 6⁰/₀ „ „
4. Жили з заробітку 32 р.—14,8⁰/₀ „ „
5. Не показано 55 р.—25,6⁰/₀ „ „

Головним чином, козацька людність (52,6⁰/₀) живе з ремесла й заробітків. Орну землю з них має тільки 5 родин, звичайно, в невеликій кількості²⁾. Робочу худобу мають 14 родин і то тому, що це звязано з їх ремеслом: 2 поштарі, 2 родини, що торгують рибою, то-що.

Ремеслами козаки займались такими:

НАЗВА	Ск. родин	В „цеху“	НАЗВА	Ск. родин	В „цеху“
Шевці („сапожн.“, „чоботар.“	15	10	„Купля скот і б'є на м'ясо“ .	2	1
Кравці	12	10	Робить дзвони, пушки	1	—
Ткачі	11	9	Ганчар	1	1
Столярі	7	—	Палітурник	1	—
Бондарі	3	3	При церкві в должн. школьніч.	1	—
Котлярі	3	2	Шаповал	1	1
Ковалі	3	1	„Живе з рукоділля“	3	—
Мірошники	2	—	„Працює на гуральні“	2	—
Поштарі	2	—	Продає рибу	2	—
Кушнірі	2	2	Торгує „мелочю“	1	—
Музиканти на скрипці	2	2	Продає білий печений хліб .	1	—

¹⁾ Характер зайняттів, думаємо, краще можна впізнати, коли розглядати їх не по дворах, які можуть об'єднувати кілька родин різної „професії“, а по родинках.

²⁾ 1 род.—1 день, 2 род. по 3 дні, 1 р.—6 д., 1 род.—12 день.

Кожна родина займалась тільки одним ремеслом. Тільки 3 родини мали по 2 ремесла¹⁾.

Всього родин, ремесла яких мали цехові організації, входило в цехи 45 (61,7⁰/₀ з. ч.), не входило в цехи—28 род. (38,3⁰/₀). По Козельцю-ж взагалі займалось ремеслами (з цеховою надбудовою) 164 род. (на козаків, т. ч., припадало 49,4⁰/₀), а всього в цехи входило 107 родин (козацьких родин було 42⁰/₀). З цього видно, що козаки-ремісники склали 1/2 всього числа ремісників та по-над 2/3 цехового братства.

Опис не має даних, що могли-б з'ясувати чим були цехи тоді, та які взаємовідносини існували поміж цеховими майстрами й одиночками. В усякому разі, до Козельця не підходить твердження проф. Слабченка, що „для зашити от преследований (з боку цехів) одиночные мастера вынуждались искать помощи в панской протекции“²⁾. Так само не підпирають дані й другої думки його, що „мастер, если он хотел иметь учеников, должен был состоять членом цеха“³⁾. В Козельці 9 майстрів-одиночок мали по 1 учневі⁴⁾, 9 майстрів—по 2 учні⁵⁾ та 1 (кушнір)—3-х учнів. Навпаки, були цехові майстрі (4), що не мали учнів.

Членами цехів зустрічаються й жінки.

Козаки давали консистенську дачу. Тільки 19 дв. звільнено від неї за виборну і козацьку службу⁶⁾. Всього припадало консистенської дачі на двори—179 р. 53 к. (на 1 дв. пересічно—91,6 коп.), яка між дворами розподілялась так: ⁷⁾

1 дв. по 60 к.	1 дв. по 1 р. 15 к.	1 дв.—1 р. 80 к.	3 дв.—2 р. 40 к.
3 „ „ 80 к.	15 „ „ 1 р. 20 к.	4 „ —2 р.	1 „ —2 р. 53 к.
16 „ „ 1 р.	1 „ „ 1 р. 24 к.	1 „ —2 р. 2 к.	1 „ —4 р.
77 „ „ 1 р. 2 к.	1 „ „ 1 р. 25 к.	4 „ —2 р. 4 к.	
3 „ „ 1 р. 10 к.	7 „ „ 1 р. 60 к.	1 „ —2 р. 24 к.	

¹⁾ 1 козак був кушнір і „состояв“ у цеху, а також купував рибу в Києві та Ніжені і продавав у К-ці; 1 козак був кравець і в цеху, а крім того, торгував „мелочню“; 1 козак був кравець і кушнір і „состояв“ в „цеху кушнірском“.

²⁾ Слабченко, т. II стор. 33.

³⁾ „ „ „ „ 37.

⁴⁾ 1 кравець, 1 котляр, 3 ткачі, 2 шевці, 1 столяр, 1 кушнір.

⁵⁾ 1 коваль, 2 ткачі, 3 шевці, 1 кушнір.

⁶⁾ Дворів, що несуть виборну сл., 5. Останні припадають на сурмачів, сотника, канцеляриста, поштарів з артилерії, 1 ктор при церкві.

⁷⁾ 15 дв. не показано.

М і щ а н и.

Козелецьким міщанам належав 131 дв. (27,6% з ч.).¹⁾ Коли ці дані порівняти з числом дворів, що припадали міщанам в інших містах, то мимоволі звертає на себе увагу невеликий, порівнюючи, відсоток дворів цієї верстви в Козельці. А саме: ²⁾

	Козе- лець.	Новго- род Сі- верськ.	Старо- дуб	Черні- гів	Пол- тава	Ніжень	При- луки	Остер ³⁾
Козацьких дворів	42,8%	15,7%	42,7%	14,2%	15,2%	50,2%	29,2%	54,11%
Міщанськ. дворів	27,6%	73,4%	51,2%	51,7%	57,9%	32,8%	64,7%	19,48%
Старшин. дворів	22,3%	4,6%	2,7%	17,7%	21,5%	4,8%	4,9%	—

З таблиці видно, що міщанських дворів в Козельці разів у 2-3 менш було, ніж по інших містах. Тільки в Острі цифра ще нижча. Пояснить з приводу цього в Опису немає. Можна припустити, що невелике віддалення від Києва — великого торговельно-промислового осередка, потім незначна кількість людности в самому Козельці, що не могла утворити високого попиту на ремісничі вироби, а також залежність магістрату від дужої (найдужчої з названих міст) полкової старшини, — усі ці причини були не останні в формуванні станів Козельця, а зокрема і міщан.

Економічна організація міщ. дворів виглядає так:

В 122 дв. жило 512 д. (22,4% вс. люд.).

Чоловіків до 9 р. — 79 д.	Жінок до 9 р. — 65 д.
Од 9 до 15 р. — 24 „	Од 9 до 15 р. — 28 „
„ 15 „ 60 „ — 117 „	„ 15 „ 60 „ — 145 „
„ 60 і біл. „ — 20 „	більш 60 „ — 34 „
<u>Всього . . — 240 д.</u>	<u>Всього . . — 272 д.</u>
(46,8%)	(52,2%)

Таким чином, неробоч. людности—144 д. 28,1%.
напівробоч. „ —106 д. 20,8%.
робочої „ —262 д. 51,1%.

¹⁾ В 3-х дв. містились цехи: 1-й—різницький, 2-й—шевський, 3-й—ковальський і бондарський. 6 дворів було підсусідських. 4 двори наймались.

²⁾ Г. А. Максимович „Выборы и наказы“.. ч. І-я, стр.: 24, 30, 36, 39, 60. 86.

³⁾ М. М. Ткаченко „Остер“.

Пересічно на 1 двір виходило 2,5 робочої людности¹⁾.

Родин міщанських у 122 дв. було 130 (22,2%), на 1 дв. пересічно припадала 1 родина, або 4,09 душі²⁾.

Наведені дані говорять за те, що одміни поміж козацькими й міщанськими дворами що-до їх заселення так що й не було. Те-ж саме і відносно будівель. На 131 дворі показано 258 буд. (пересічно на 1 дв.—2,06 буд.).

Сільсько-господарські угіддя мали тільки декотрі двори. Орну землю мали 11 дв. (8,8% ч. дв.), їм належало 103 дні (6,9% заг. площі) в 21 ш. (Пересічно на 1 дв.—0,82 дн.)³⁾. На своїй землі висівали вони 10 чт. 7 чк. (4 двори), 2 дв. здавали „в найми с третини“.

6 дв. мали сінокосів на 230 копиць (б. 3% з. пл.) в 8 шматках (Пер. на 1 дв. по 1,8 коп.).

Ліс показано в 3-х дв.: на 30 дн., на 2 дні і на „1/2 верстви в окружн.“

2 дв. мало по 1 городові, 3 дв. по пляцові, причому одним з них „на-сильно заволодів судія земський в 1749 р.“.

Способи придбання згаданих ґрунтів по міщанських дворах ті-ж самі, що й по козацьких. Так, що-до садиб, напр.: на 131 двір:

Куплено 59 дв.—45%
 Спадщина 56 „ —42,7%
 Наймають 4 „
 Даровано 1 „ (під цеховий дім).
 Не показано . . 11 „

Спродувати їх особливо інтенсивно починають з 40 рр., хоч розмаху набуває цей процес ще в 30 рр.⁴⁾.

¹⁾ Докладніш це виглядає так:

Без роб. чол. сили 28 род. (21,5%)
 з 1 „ „ „ 63 „ (48,5%)
 „ 2 „ „ „ 25 „ (19,2%)
 „ 3 „ „ „ 11 „ (8,4%)
 „ 4 „ „ „ 3 „ (2,4%).

²⁾ Дворів з 1-ою родиною—104 (83,2%)

„ „ 2 „ 11 (8,8%)

„ „ 3 „ 1 (0,8%).

³⁾ По 1-2 дні о. з.—мали 4 дв.

„ 3-4 „ „ „ 2 „

„ 6-9 „ „ „ 4 „

„ 51 „ „ „ 1 „

⁴⁾ Опис з приводу цього подає такі відомості:

	До 1730		30—40		40—50		50—60		60—65		до 1730	30—40	40—50	50—60	60—65
	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого	ск.	в кого					
Садоби	7	міщ.-5 н. п.-2	7	міщан-2 духівн.-2 козак.-1 не пок.-2	8	міщан-5 козак.-1 не пок.-2	17	міщ.-11 стар.-1 купця-1 не пок.-1	14	міщан-7 старш.-1 козак.-1 духівн.-1 не пок.-4	13,2	13,2	15,1	32,1	26,4

Не багато мали міщани й худоби. Належало їм усього 86 голів (10,4⁰/₀). Найбільше вони мали свиней і корів (до 60⁰/₀). Робочої худоби (коней) на одне госп., пер., — 0,16 гол. Худобу мали 24 дв. (19,2⁰/₀ ч. міщ. дв.), яка розподілялася так:

Мали др. худ. 1 „	}	19,2 ⁰ / ₀
„ корову і дріб. 9 „		
„ робоч. худ. 14 „		
З 1 конем 8 „		
„ 2 кіньми 6 „		
Худоби не мали 111 дв. — 81,8 ⁰ / ₀		

Таким чином, ні сільського-господарства, ні промислів, зв'язаних з ним, у міщан не було¹⁾. Засобами до існування для них були заробітки і ремесла. Виключно ними займалось 89 дв. (67,2⁰/₀), а саме:

Заробляло	12 дв.
Пекло білий хліб і продавало	4 „
Торгувало старшинською горілкою за десяту квартиру	3 „
Торгувало дьогтем	2 „
Торгувало горілкою і білим хлібом	1 „
„ білим хлібом і рибою	1 „
Служив отаманом при острозі	1 „
„ писарем магістрату	1 „
„ дяком	1 „

Всього з служби й заробітків жило 30 дв. (24⁰/₀).

Ціни в Опису зазначено на садиби:

	До 1730 р.	30—40 рр.	40—50 рр.	50—60 рр.	60—65 рр.
На садиби	6 р.; 6 р.; 10 р.; 13 р.; 7 кіп; 40 талярів	5 ¹ / ₂ р.; 20 р.; 18 р.; 20 талярів	3 р.; 26 р.; 16 ¹ / ₂ р.; 11 р.;	30 р.; 50 р.; 3 р.; 10 кіп; 10 р.; 25 р.; 40 тал.; 40 р.; 26 р.; 40 р.; 160 зол.; 10 р. 36 р.; 1 р. 30к.	22 р.; 11 р.; 4 р.; 10 р.; 32 р.; 80 р.; 25 р.; 12 р.

¹⁾ По 8 дв. зазначено 8 гуралень на 1 каз. кожна. Але ні одна з них не працювала: 4 „по забороні“, а 4 „по неврожаю“.
2 дв. мали по 1 млинові, з яких один стояв, а 2-й молот на 1 камінь „для себе“.
1 дв. мав 6 торг. комор.

Ремеслами займалось 59 дв. (47,2⁰/₀):

	Скільк. дворів	Состояло в цеху ¹⁾		Скільк. дворів	Состояло в цеху
Кравців	9	8	Мірошників	4	1
Шевців	19	14	Бондарів	1	—
Кушнірів	7	6	Ганчарів	2	1
„Б'є скот і продає“	2	—	Стельмахів	1	—
Ткачів	10	9	„Робить окошка“ .	1	—
Шаповалів	2	2	Кравець і муляр . .	1	1 (крав.)
Всього					42 дв. (71,2 ⁰ / ₀)

Із згаданих 59 дв. мали тільки ремесло 52 дв.; 3 двори, крім того, ще мали по 1 коневі, 2 дв. по 2 коні; 1 дв.—9 дн. о. з. + 1 кінь.

Найбільш поширеними ремеслами були шевське, кравецьке і ткацьке. Вони охоплювали собою 60⁰/₀ ремісників зо всіх станів²⁾ у Козельці.

Цехи об'єднували вищий відсоток ремісників з міщан, ніж то ми бачили в козаків (71,2⁰/₀ проти 61,7⁰/₀). Опис і документи заховали дещо з характерного для цехової організації. Так, при цеховому шевському домі був „сарай де продавали чоботи“, вироблені, мабуть, не по замовленню або-ж не збуті. Є вказівки також на те, що цехи мали власність. „Мы цехмїстры кравецкїй и ткацкїй.. зо всею братїєю нашою цеховою, вѣдомо чиним сим нашим писмом.. и ж и з рады всей братїи нашей цеховой продалисмо н и в у н а ш у в л а с н у ю“³⁾.

Другий документ освітлює питання про взаємовідносини цехової організації і членів її. „Перед цехмїстером шевського цеху вдова Иванова стала“... і заповідала, що власність свою передає молодшому сину за догляд її до смерті⁴⁾.

¹⁾ 25 цехових майстрів працювали без учнів. Майстри-одиначки (кушнір, мірошник і стельмах) мали по 1 учневі.

²⁾

	з міщан	з козаків	з підсусідк.	з посполитих	Р а з о м
Шевці	19	15	3	1	38
Кравці	9	12	5	2	28
Ткачі	10	11	9	4	34
					100 (60 ⁰ / ₀)

³⁾ Д. т. I ч. I № 189.

⁴⁾ „ ч. II № 57.

Великим тягарем на міщанські двори лягали різні податки (одної консистенської дачі на 1 двір пересічно припадало 1 крб. 2,5 коп.)¹⁾, міські повинності, постої війська, „становлення підвід“, руйнуючи й без того кволу матеріяльну базу цього стану. Тільки окремі представники його, найзаможніші, рівнялись на старшину і подібно до неї користувались всякими пільгами й привілеями. Так, в документах є копія Мазепиноного універсала, що його ствердив Скоропадський, міщ. Олександровичові, зятю зн. тов. З. Шийкевича, в якому сказано: „...беремо... в особливу нашу гетманскую оборону, увольняючи его дома од становиск од воження подвод й иных всѣх тяжаров мѣских... приказуем й пильно варуем, абы никого з переѣзжающих в дому его не становили...“²⁾.

Посполиті.

Їх було в Козельці 26 дворів (5,6⁰/₀ з. ч. дв.). 13 з них належало козацькій старшині, 9 Георгієвсьькому м-реві, 1 священику, 1 дв. посполитий „на ранг канцелярії Київського полку“, 1 дв. паламаря з посполитих. В зазначених дворах жило 30 родин, які склались з 112 душ (4,9⁰/₀). Пересічно на 1 дв. 1,1 родини або 4,1 душі.

Посполита людність ділилась так:

Неробочої 14,8⁰/₀.
 Напівробочої 25⁰/₀.
 Робочої 60,2⁰/₀.

На 1 двір робочої сили пересічно припадало по 2,6 душі.

Уже з великого відсотка робочої людности в посполитих можна впізнати поганий їхній матеріяльний стан. І справді. Власних ґрунтів посполиті не мали, а жили в чужих за плату чи за панщину³⁾. Орної землі¹⁾, сінокосів, лісу, городів, гуралень, млинів,—ні на одному дворі Опис не показує.

Але, не вважаючи на це, посполитським дворам доводилось одбувати різні повинності, державні й міські, та виносити податки вищі ніж податки на козацькі, напр., двори³⁾.

1) Конс. дачу по дворах розподілено було так:

9 дв. по 60 к.	2 дв. по 1 р. 4 к.	3 дв. по 1 р. 40 к.	1 дв. по 2 р. 16 к.
1 „ „ 80 к.	12 „ „ 1 р. 20 к.	4 „ „ 1 р. 60 к.	1 „ „ 2 р. 40 к.
12 „ „ 1 р.	1 „ „ 1 р. 25 к.	2 „ „ 2 р.	1 „ „ 2 р. 60 к.
58 „ „ 1 р. 2 к.	2 „ „ 1 р. 30 к.	3 „ „ 2 р. 4 к.	1 „ „ 3 р.

Всього 128 р. 17 коп.

2) ч. II № 156.

3) Тільки 3 двори належали своїм мешканцям—посполитим.

4) 5 дн. було в 1 дворі, яку він „здавав у найми“.

5) Хоч-би консистенської дачі. Пересічно на 1 дв. припадало 94 коп. (по 40 к.—1 дв.; 1 р.—3 дв.; 1 р. 2 к.—19 дв.; 1 р. 80 к.—1 дв.; не пок.—2).

Засобів до життя посполиті шукали в заробітках, а також в ремісництві.
З 26 дворів:

Жили заробітками	10 дв.
„Шинкував старш. вином з десятої кварти“	1 „
Займалось ткацтвом	4 „ в цеху 3 дв.
„ кравецьким р.	2 „ „ „ 2 „
„ кушнірськ. р.	1 „ „ „ — „
„ шевством	1 „ „ „ 1 „

Тепер що-до відносин поміж посполитими і власниками, яким вони належали. Попереду ми бачили, якими шляхами зростала залежність козаків і міщан від багаті старшини. Вона там ще не мала закінченої виразної форми і цілком змогла виявитись у відношенні до посполитих: останні робили панщину. Опис форму залежності зафіксував для 10 посполитських дворів. 1 дв. „робив панщину“ 1 день у тиждень, 8 дв.—„робили панщину 2 дні на тиждень по 1 душі з двору“¹⁾, ранговий посполитий одбував різні повинності по сотні. Що кріпацтво для 50–60 рр. XVIII ст. було явищем звичайним, свідчить сам Опис, користуючись терміном „панщина“, як часто вживаним і зрозумілим. Це ще один довід на те, що закон 3 травня 1783 р. про заведення кріпацтва тільки ствердив те, що фактично існувало кілька десятиліть.

Опис містить у собі також дані й про те, хто попадав у посполиті. На 26 дворів жили: в 10-ти посполиті „с предків“, в 7-ми—посполиті з козаків²⁾, в 5-ти—посполиті з міщан³⁾. Так поступібно стирались грані між схожими економічним станом верствами: козаками й міщанами, з одного, і посполитими, з другого боку.

Підсусідки.

Збіднілі козацькі та міщанські двори, що не могли одбувати повинностей і виносити податків, охітніше все-ж ішли в підсусідки, а не в посполиті. Правда, в актах різкої межі в поняттях „підсусідок“ і „посполитий“ не проводиться і частенько одна й та сама особа фігурує під обома назвами. А втім, уже дані про ступінь залежності підсусідків і посполитих говорять за те, що в дійсності таке розмежування існувало. Так, посполиті мало не всі робили панщину, підсусідки-ж за деякими винятками її не знали. Навпаки, самий перехід у підсусідки часто служив їм засобом, щоб звільнитися від податків, повинностей, поліпшити добробут⁴⁾. Зокрема це стосується до підсусідків старшини. Остання давала їм пільги (...аби не важились... подсусідков до

¹⁾ 3 двори наймали двори: за 1 р., за 1 р. 50 к., за 2 руб.

²⁾ 1 дв. козацьку службу залишив в 1760 р., 1 дв.—в 1764 р., 1 дв.—в 1748 р., після того, як його силою зігнано було з ґрунту підсудком земським Козел. повіту Панасенком.

³⁾ 1 міщанин перейшов у посп. в 1760 р.

⁴⁾ Про одного старшинського підсусідка в Опису зазначено: „живе в подсусідствѣ по случаю забитія в своем домѣ неочередных в отправленіи козацкой службы командировок и наголов, зачем он оставил свою избу и удалился с козачества в 1745 г.“

жадних м'єських роботизн и повинностей примушати... приказуем"...¹⁾), заселяючи свої „пусті“ двори і поволі переводячи їх на стан підданих.

Підсусідки складали чисельну групу в 116 родин (20⁰/₀ ч. родин) з 413 душ (18,9⁰/₀) і ділились на підсусідків старшини, духівництва, козаків та міщан, розподілюючись поміж ними так:

	Підсусід. родини		Людність їх				
	Чис-ло	%	Не-роб.	На-півр.	Роб.	Всьо-го	%
Старшини	67	57,7	57	49	144	250	60,5
Духівництва	7	6	11	5	17	33	8
Козаків	27	23,3	14	10	62	86	20,8
Міщан	15	13	12	4	33	49	10,7

Підсусідки: старшини жили в 37 підсусідських дворах, а крім того 9 родин—в старшинських дв.; козаків— в 8 підс. дворах і 16 козацьких; міщан— в 6 підс. дв. і 8 міщанських; духівництва— в 6 підс. дворах²⁾.

Отож не аби-який відсоток підсусідських родин припадав і на козацькі та міщанські двори. Дрібні господарства останніх, треба гадати, не мали до чого прикладати робочої сили і підсусідки їх почували менше свою залежність, ніж то у старшинських дворах було. Коли порівняти форми і ступінь залежності, то видно, що старшина частенько використовувала підсусідків, як робочу силу, і їй справді вигідно було мабуть не розрізняти підсусідків од посполитих. Вони були для неї тими-ж-таки посполитими, тільки пристосованими до міського укладу життя. З 39 родин, що за них в Опису є відомості, робили панщину старшині 6 род. (15,4⁰/₀), жили „без найму за пропітання“— 12 род. (30,7⁰/₀), за плату наймали двори—20 род. (51,2⁰/₀)³⁾. Отже, фактично, 46⁰/₀ підсусідських родин нічим від посполитих не відрізнялись, хіба тільки тим,

¹⁾ Д. ч. I № 7 з універсала Мазепи Борсукам.

Підсусідки розселялись на дворах	По родині		
	По 1 родині	По 2 родині	По 4—9 родин
Старшини	34 двори	10 дворів	2 двори
Козаків	22 „	2 „	—
Міщан	13 „	1 „	—

³⁾ Плата ця була така:

Наймали двір за 1 крб.	—3 род.	Наймали двір за 2 крб.	—6 род.
„ „ „ 1 „	20 к.—3 „	„ „ „ 2 „	20 к.—1 „
„ „ „ 1 „	40 „—2 „	„ „ „ 2 „	50 „—2 „
„ „ „ 1 „	50 „—3 „		

1 був „зять підсусідок“.

що тут не визначено було розміри панщини. Так само виглядали і підсусідки духівництва: 1 родина панщину робила (2 дні на тиждень), 2—„за пропітання“, 3—за плату¹⁾. Що-ж до підсусідків козацьких та міщанських, то Опис відомостей про їх залежність не подає. Очевидячки, вона тут ще не набрала виразної форми. Тільки в 2 випадках зазначається, що „живе по свойству“, а 7 родин жили за плату²⁾.

Підсусідки не мали ані ґрунтів, ані земельних угіддів, ані промислів³⁾, а засобів до життя шукали там, де й інші непривилейовані верстви,—в заробітках та ремісництві.

З 59 показаних випадків жило з заробітку 28 род. (47,4⁰/₀ пок. ч.).

З найму в конторі Козелецькій для догляду худоби	1	род.
Доглядає лазню (старш.)	1	„
Торгує „разною мелоччю“	1	„
Продає лойові свічки і конопляне масло	2	„
Продає сіль і конопляне масло	1	„
Продає сіль	1	„
Пече білий хліб	1	„

Ремеслами займалась 31 родина (52,6⁰/₀ пок. числа).

	Ск. родин	В цеху		Ск. родин	В цеху
Ткачів	9	8	З „окошечного“ рем.	1	1
Кравців	5	3	Ганчарів	1	1
Шевців	3	2	Склярів	1	—
Золотарів	2	1	Столярів	1	—
Римарів	2	1	Кушнірів	1	1
Іконописців	2	—	Ковалів	1	1
Теслярів	1	—	Малярів	1	—

¹⁾ 1 р., 2 р., 3 р.

²⁾ За 1 руб. 1 род.

„ 1 „ 20 к. 1 „

„ 1 „ 30 „ 1 „

„ 1 „ 40 „ 1 „

„ 1 „ 50 „ 1 „

„ 2 „ 2 „

³⁾ 1 старш. підсусідок мав ґрунт і землю в с. Калиті, „козаку службу з якої дядько його одправляє“. 1 ст. підс. мав ґрунт в с. Котовім. Орн. землі у них—36 д., консі—5.

З 31 родини в цеху, т. ч., було 19 род. (61,3⁰/₀)¹).

Опис про 90 родин також зазначає, відкіля підсусідки походять:

- 44 родини вийшли з посполитих (48,9⁰/₀);
- 27 „ „ з міщан . . . (30⁰/₀).
- 18 „ „ з козаків . . (20⁰/₀).
- 1 син зн. товариша (підс. судді Барановського).

Підсусідки давали також і консистенську дачу. Виплачували разом 70 руб. 10 коп. (пересічно на 1 род. 1 р. 9,5 коп.)²).

„Р а з н о ч и н ц і“.

Ця група людности (кількість незначна—10 дв.) утворилась у процесі зросту економічних та військово-адміністраційних стосунків Росії з Україною. Складалась вона: 1) з представників російського торговельного капіталу, що вивозив сюди мануфактурні вироби, а також і гроші, як засіб до товарового обігу (3 родини); 2) з родин російського офіцерства, яке, перебуваючи з полками на Україні, брало участь в процесі мобілізації земельної власности³) (2 род.); 3) з групи одставних гренадерів, гусарів, капралів, що тут перебуваючи придбали собі ґрунти, поженилися і, одбувши військову службу, залишились (5 родин); 4) з кріпаків з Росії (3 родини)⁴); сюди віднесено також прикажчиків, доглядачів та служників старш. дворів (4 род.) і сторожа лазні, стан якого не показано.

Безперечно, найвпливовіша і найдужча із згаданих груп була перша—купці з Калуги (один купець 2-ої гільдії). Перший—Болотін Гр. в Козельці „торгує мелочню, купленою в Ніжені“. „Капіталу має 100 руб.“ „На вільну торгівлю грамот не має, а дозвіл взяв од Козелецького магістрату“. Має крамницю з товаром і двір, куплений в міщанина в 1750 р. за 50 руб. Другий—Болотін Федір „торгує шовковими товарами“. Випишує їх з Москви, куди сам не їздить, а купує у „приїзжаючих оттуду купців“. В капіталі „достаточен на 1000 руб.“ В Козельці має дві крамниці з різними товарами, за які магістратові платить 4 рублі. Хату наймає за 2 рб. в обозн. полк. Борсука. Третій—Макаров „торгує разним товаром, покупаємим в Росії, куда і сам їздить, а за границю нікакіх товаров не отпускає“. „В капіталі достаточен на 400 руб.“ Має крамницю. Двір купив 1747 р. в міщ. за 40 руб.

¹) 15 цехових майстрів учнів не мали. Одиночки їх мали (1 м. навіть 3 душі).

²)

60 к.— 1 род.	2 р. — 2 род.
1 р. „ — 9 „	2 „ 04 „ — 2 „
1 „ 02 „ — 19 „	2 „ 44 к.— 1 „

³) Див. вище про „надбання“ угіддів Лопухінім.

⁴) 1 кріпак зайшов з Улонця Олонецької, мабуть, руб., в 1745 р., тут одружився, купив двір і жив до 1765 р., коли його було з старшим сином вислано на батьківщину; жінка-ж і дві дочки залишились у Козельці. 2 кріпацькі родини вивіз з Петербургу старш. Лутай.

Уже з наведеного видно, що торговельний капітал не обмежувався тільки приставкою товарів з „Москви“ на Україну, а й самий товаро-обіг на Україні прибирав до своїх рук. Розміри-ж капіталу в 1000 руб., в 400 руб. робили неможливою конкуренцію з ним українських верств, що близько стояли до торговельної справи, але бідні були на гроші (найбільш мали 100 р.).

Що-ж до інших груп людности, то Опис відомостей про їх заможність не подає¹⁾.

Робітники.

Останнє місце в соціяльній драбині займала величенька група найманих робітників. Опис показує їх 349 душ²⁾ (15,3⁰/₁₀ ч. людности), з них чоловіків—201 д. (57,4⁰/₁₀), жінок—148 д. (42,6⁰/₁₀). Всі робітники—одиначки, тільки 50 д. (14,3⁰/₁₀ ч. роб.) живе родинами, з яких 13 род. мали по 2 члени, 4 род. по 3 члени, 1 род.—4 чл. і 1 род.—8 членів.

До цієї останньої верстви попадали, як і треба чекати було, виходні з козачого, міщанського та посполитого стану. Відомості з приводу цього є для 177 д.

З них з козаків	походило 57 д.—32,2 ⁰ / ₁₀ .
„ „ „ міщан	„ 37 „ —20 ⁰ / ₁₀ .
„ „ „ посполитих	„ 78 „ —44 ⁰ / ₁₀ .
„ „ „ дяків	„ 3 „ —
„ „ „ син зн. товариша	„ 1 „ —
„ „ „ писаря суду	„ 1 „ —

На ²/₃ майже³⁾ робітники були не місцеві походженням, а, головним чином, з околиць сёл.

¹⁾ 1 родина ротмістра Ніжегородського карного полку купила ґрунт у Козелецького старш. за 300 руб.

²⁾ З одставних військових служак двори мали всі. Куплено їх було в козаків і міщан. На 1 дв. показано орн. з. 19 дн. і город. Сіє хліба 10 чт. 1 дв. живе з кравецьк. ремесла. К. дачу дає 2 двори: 1 р., 2 р.

³⁾ В останню групу входять 2 служники графа Разумовського, з яких одержує платню один 18 р. 50 к., другий 12 руб.

⁴⁾ Плюс 2 д. з неозначених.

⁵⁾ Див. вище.

Розподілялись вони на робітників старшинських, духівництва, козаків, міщан, посполитих та підсусідків і „разночинців“ в такій пропорції.

	Робочого віку		Напів-роб.		Неробочого		Всього			%
	чол.	жін.	ч.	ж.	ч.	ж.	чол.	жін.	раз.	
Робітників у старшини	39	48	6	12	8	7	53	67	120	34,4
„ „ духівництва	7	13	1	2	—	—	8	15	23	6,6
„ „ козаків	53	36	12	13	1	1	66	50	116	33,7
„ „ міщан	38	16	9	5	2	—	49	21	70	20
„ „ поспол., підсус. і разноч.	15	7	—	—	—	—	15	7	22	5,3
Всього	152	120	28	32	11	8	191	160	351	100
	77,7%		17,1%		5,2%					

Умови праці:

	За плату на одязі і харчах господаря		За плату		За одязу і харчі		За виховання		За науку ремесла		Працює без найму		З третьої „копійки“ ⁽¹⁾		Поденно ⁽²⁾		„По своїм ству“		
	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	
Праців. у старшини (душ)	25	21	6	3	1	8	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„ „ духівництва „	3	7	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
„ „ козаків „	—	—	20	28	—	—	—	—	35	—	3	9	2	—	1	—	—	—	—
„ „ інших „	4	—	1	6	—	—	—	—	14	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
„ „ міщан „	11	17	—	—	—	—	—	2	30	—	5	4	—	—	—	—	—	—	—
	87 д. — 50%				64 д. — 32,7%														
	показаного числа				показаного числа														

¹⁾ Робить ткач у 3-х випадках.
²⁾ По 2 коп. в день на своїй одязі і харчах.

Отже половина робітників наймалась за плату, а третя частина працювала „за науку ремесла“, учнями біля майстрів, у козаків, міщан та підсусідків¹⁾). Відомості про розмір плати зазначено не для всіх робітників, але й на підставі їх можна мати уявлення про неї.

	До 99 коп. + од. і харчі господаря		Од 1 р. — 1 р. 99 к. + од. і хар. госп.		Од 2 р. — 3 р. 99 к. + од. і харч. госп.		Од 4 р. — 7 р. + од. і харч. госп.		Од 2 р. до 3 р. 99 к. без хар. і од. г.		Од 4 р. до 6 р. без од. і харч. господ.	
	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.
Одержували робітники старшини ²⁾	—	1	1	5	3	6	10	2	1	1	4	1
„ „ козаків ³⁾	—	7	—	13	5	12	6	—	—	—	3	—
„ „ міщан	—	—	—	6	6	5	3	—	—	—	1	—
„ „ інших ⁴⁾	—	1	—	3	3	2	1	—	—	—	—	—

¹⁾ Деякі учні були на своїх харчах та одежі.

За науку ремесла	У козаків	У міщан	В інших	Всього
Столярського	3	—	—	—
Шапочного	1	—	—	—
Котлярського	1	—	—	—
Ковальського	1	—	—	—
Трубацького	1	—	—	—
Ткацького	10	14	6	30
Шевського	9	5	4	18
Кушнірського	5	6	—	11
Кравецького	4	2	1	7
Мельничного	—	2	—	2
Стельмашного	—	1	—	1
Іконописного	—	—	1	1
Золотарського	—	—	1	1
Всього			78 учн.	

²⁾ 1 роб. одержує 10 руб. на од. і х. госп.

³⁾ 3 роб. „ 8 руб.; 10 руб.; 13 руб.

⁴⁾ 1 роб. (золотар) 22 руб. на од. і х. госп

Микола Ткаченко.

М. Остер в XVII—XVIII вв.

(За Румянцівською ревізією та іншими матеріалами).

Досліди над історією міст на Україні провадили в двох напрямках. А саме: досліджували або загальні явища в історії українського міста або ж історію поодиноких міст. З дослідів першого напрямку можна зазначити праці В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. Ф. Владимирського-Буданова, О. С. Грушевського. Дослідів над історією поодиноких міст на Україні провадили менше: коли для західної України, для історії Львова, Кам'янець-Подільського, Луцька та ще деяких інших міст можна щось іще зазначити, то для історії міст на східній, лівобережній Україні, надто мало праць можна назвати. А тимчасом історія окремих міст потребує пильної уваги, щоб висвітлити розвиток економічного життя і тієї суспільні й політичні умови, котрі відбивалися на житті міста, неоднаково в різних частинах території України. Ці досліді, крім в'яснення взагалі умов міського життя, виявляють також загальні напрямки, якими мало іти детальніше студіювання українського міста і економічного українського ґрунту загалом.

Географічні умови життя українського міста, колонізаційні рухи людности, розвиток економічного життя, політичні явища — всі вони наказують, студіюючи історію українського міста, ділити територію України на певні райони, в залежності від згаданих умов.

Цей принцип районізації в українській історіографії відомий здавна. Особливо ж застосував його до студіювання земель давньої України — Київської держави — В. Б. Антонович. Низка монографій про історію земель: Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Турово-Пинської, Полоцької, Смоленської та інших, з цього принципу виходячи, висвітлювала умови життя цих земель. Студіюючи міста, треба, з огляду на економічні та соціальні умови, значно зменшити райони досліду — поділити ті давні землі на кілька районів. Так, напр., територію Переяславської землі, що увійшла до складу пізнішої Полтавщини, треба поділити на кілька районів; на території Київщини треба окремо студіювати міста в північній частині, на східній Київщині і західній. Місто треба студіювати в зв'язку з районом, що його утворили природні і економічні умови життя та історія заселення.

Цей наш висновок приложимо до м. Остра, ставлячи собі за завдання простудіювати його життя в XVII-XVIII ст. М. Остер на Чернігівщині саме там стоїть, де річка Остер до Десни вливається, мало не на межі моренового терену з льосовим, що займає усю південну частину колишнього Остерського та Козелецького повітів і далі йде на південь, на Полтавщину ¹⁾.

Сполучення річок Десни та Остра давало важливі вигоди і їм м. Остер завдячує що-до свого становища. Окрім чисто фізичних, природніх умов не аби-яке значіння для м. Остра мали економічні й узагалі історичні умови. Близькість Остра до Київа, важливого осередку на Україні, його сполучення водою з Київом, місце на торговельних шляхах з Київа на північ і з півночі на Київ, прикордонний форпост — замок за Литовсько-Польських часів, місце перебування московських воевод за Гетьманщини, все це виявляє різні моменти економічного і історичного життя м. Остра. В залежності від них історію м. Остра можна поділити на чотири доби — 1) м. Остер за часів князівських, 2) м. Остер за Литовських та Польських часів, 3) Остер за Гетьманщини, 4) Остер від початку XIX ст. геть аж до останнього часу. В ці чотири доби м. Остер пройшов кілька фаз в своїй економічній, соціальному і політичному життю. Як звичайно, ці фази мали завсіди умови розвитку ще в попередню добу.

Природні, економічні, соціальні умови м. Остра дозволяють його звязати з південною Чернігівщиною, що мала в загальному аналогічні умови життя. Південна Чернігівщина була близька від Київа, на її економічному і історичному життю відбивались зміни в життю Київа; за часів Гетьманщини відбивались сильні впливи Ніженя, важливого торговельного осередку за тих часів. За Гетьманщини-ж надзвичайно тісно тут спліталось життя Остра, Ніженя, Козельця й Київа. В цей час, оскільки можна простежити, Остер дійшов найбільшого розвитку, як рівняти з іншими добами його життя.

На цій третій добі в дальшому огляді м. Остра ми найбільшу спinyати-мемо увагу. Про перші дві доби — м. Остер за князівських часів і за Литовсько-Польських — більш-менш повні відомості є в праці М. Александровича ²⁾; з них ми візьмемо короткі і необхідні факти, щоб пояснити явища економічного та соціального життя м. Остра часів Гетьманщини. Ближчий порядок нашого огляду історії м. Остра за часи Гетьманщини буде такий. Вияснимо стан м. Остра перед Хмельниччиною з коротким екскурсом про попередню його історію, далі дамо загальний огляд подій у м. Острі в другій половині XVII ст., потім відомості про економічне та соціальне життя м. Остра в другій пол. XVII і в XVIII ст., зокрема про становище суспільних груп — козаків, міщан, посполитих, підсусідків та інших. Тут серед інших джерел використаємо багаті відомості Румянцівської ревізії — надзвичайно важливого джерела для економічного та соціального життя Гетьманщини ³⁾. Огляд закінчимо

¹⁾ Акад. П. Тутковський „Природня районізація України“ Д. 1922 р. 8 ст. 16 і мапа наприкінці книги.

²⁾ М. Александрович „Остерській уѣздъ“ К. 1881.

³⁾ Рум. рев. Остерська сотня Київського полку т. I (рев. № 256, т. I док. № 248) — переховується в ф. бібл. бувшого Київського Унів. Про Румянцівську ревізію див. статтю автора в „Україні“ 1924 р. № 3 („Наукове розроблення Румянцівської ревізії“).

короткими відомостями про м. Остер другої пол. XVIII ст. з архівних матеріалів різного характеру (напр., річні звідомлення Остерського магістрату, Остерської думи за 1798, 1799 рр. до Малоросійської Скарбової Палати) ¹⁾.

Першу певну звістку про заснування м. Остра маємо в Іпатському літописові під р. 1098: „Того же лѣта заложи Володимерь Мономахъ городокъ на Вѣстри“ ²⁾. На межі трьох князівств Переяславського, Київського і Чернігівського Остерський городок мав чимале значіння як опірний пункт у боротьбі проти степу, а далі в XII ст. у князівській боротьбі. Боротьба між північними і південними князівськими впливами на Остер закінчилася в 1152 р. тим, що київський князь Ізяслав Мстиславич зруйнував Остер. Від Остерського городка по цей час на горі в Старогородці доховалася пам'ятка колишнього „Городка Гюргева“ — „Юр'їва божниця“ ³⁾. Її вважають за давню пам'ятку Переяславського князівства, ото-ж і притягала вона увагу дослідників мистецтва ⁴⁾.

Р. 1195 Всеволод Юр'ївич відновив Остерський городок. „В лѣто 6703 (1195) посла князь Всеволодъ Гюргевичъ тивуна своего Гюрю с людьми в Русь, и созда градъ на Городци на Вѣстри, обнови свою вотчину“ ⁵⁾.

Остерський городок проіснував, мабуть, геть аж до татарського наступу 1239-1240 рр., коли, оскільки можна гадати, татари зруйнували його разом з іншими українськими містами.

Далі маємо звістки про м. Остер з другої половини XV ст., коли він був у сфері впливу м. Київ. За 1490-х рр. король Казимір дав Марії Трабській м. Остер, Чернин, Виповзів, Рожни та інші поселення, що раніш належали Дмитрові Сокирі, як це зазначено у „декреті... о имѣнье Остеръ и о села Чернинъ, Виползово, Носово, Рожъны...“ ⁶⁾. В першій половині XVI ст. з другорядного міста Остер переходить на важливе становище прикордонного форпосту на південно-східньому кордоні Литовської держави. Природня позиція м. Остра, близькість його до московського кордону, положення на торговельному шляху з Києва на північ—звернули увагу на Остер з боку Литовського і Московського урядів. Р. 1533 Київський воевода повідомив панів—раду Великого Князівства Литовського, що московський великий князь посилав своїх людей „конъныхъ и пешыхъ к Чернигову... и дерево готовати имъ казалъ, хотячи замокъ себе от Киева у семи миляхъ въ имени пана воеводы его млсти Виленскаго на Десне на горе Остры робити, а ещо к тому мають къ

¹⁾ Ці матеріали переховуються в Остерськiм Музеї.

²⁾ Іпатськ. літ. (вид. 1871 р.) ст. 179. А. Шахматовъ, Пов. вр. лѣтъ т. I, Пгрд. 1916, ст. 318.

³⁾ Гора, на якій знаходяться руїни „Юр'ївої божниці“ або Михайлівської церкви, має навкруги 230,8 метрів, діаметр її—58,8 м., висота більш як 14 метрів. С. Старогородка—передмістя м. Остра, в одній верстві від його.

⁴⁾ Н. Макаренко „Древнѣйшій памятникъ Переяславскаго княжества“.

⁵⁾ Лавр. літ. ст. 31.

⁶⁾ Акты Западной Р. т. I, 1848, ст. 98.

нимъ люди прибыли быти“¹⁾). Звістка про намір московського князя, мабуть, справила вражіння на Литовський уряд. В 1539 р. у м. Острі збудували замок на горі, де був Остерський городок; Остер віддано у державу Остерських старост. З старост зазначимо Альберта Гаштольда, кн. Дубровицького, Петра Корсака, Костянтина Ратомського. При К. Ратомському була ревізія Остерського замку р. 1552, що захвала чимало цікавих відомостей про м. Остер.

Своє значіння за литовських та польських часів м. Остер набув завдяки природнім та економічним умовам. Влучно це визначено в люстрації Остерського староства 1616 р. Польські люстратори писали — „*ma to miejsce, które prawie jest jako wrotami, tak lądem jako i wodą, od Putywła i Czernichowa dwiema rzekami, Semem i Dziesną pod Ostrz i Kijów wpadającemi*“²⁾. Остер справді знаходився на важливому місці. Його стратегічне значіння з'єднувалося з положенням його на торговельному шляху, що йшов з Київa на Москву. Каравани з Київa йшли на Остер, а далі на Чернігів та північ. Такий був маршрут послів і гостей в 1570 р. і пізніше в другій половині XVI ст. Від р. 1570 доховалися звістки про караван вірмен турецьких з караванбашею Манойлом, що йшов на Кам'янець-Подільський, Київ і в Московську державу. Цей караван з Київa прийшов до Остра, але остерський староста довідавшись, що купці не мають перепустки з Київa, казав повертатися назад. Караван проте пішов далі, обходячи Остерський замок, але по дорозі до Чернігова його пограбували козаки. Випадок під Остром — один з численних випадків в ті часи на Україні.³⁾

В другій пол. XVI ст. і першій пол. XVII ст. перед Хмельниччиною стан економічного життя і суспільних відносин у м. Острі змінюється. За Люблинською унією Подніпров'я за ним Остерщина поволі переходять під ближчий вплив Польщі. Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. цей вплив позначається на життю м. Остра та Остерщини, особливо в поширенню експлоатації природніх багатств і в надзвичайно інтенсивній діяльності остерських старост—Михайла Ратомського і Степана Аксака. В звязку з загальним економічним переломом в Польській державі зміни позначаються в кількості прибутків м. Остра по люстраціях. В 1616 р. прибуток з міста був 699 зл., в 1622 р.—251 зл. і оренди 1300 зл., в 1636 р. прибуток з Остерського староства був близько 5000 зл. Ці числа показують, що м. Остер в економічному відношенню на Подніпров'ю перед Хмельниччиною набував значного становища серед інших міст. За люстрацією Київського воеводства 1616 р. Любеч дає прибутку 105 зл. 15 гр., Богуслав—500 зл., Житомир—474 зл. 20 гр.,

¹⁾ Малиновскій „Сборникъ матеріаловъ, относ. къ исторіи пановъ — рады Великаго Кн. Литовскаго“ Томскъ, 1901 ст. 203-4.

²⁾ „*Źródła Dziejowe*“ t. V, стор. 96, Архивъ Ю.-З. Р. ч. VII т. I ст. 392. Люстратори у описові географічного місця Остра мабуть помилково назвали р. Соїм замість р. Остра, допливу Десни, що вливається до Десни під Остром.

³⁾ М. Грушевський. Історія України - Руси т. VI ст. 14. Архивъ Ю. З. Р. ч. VII т. I ст. 595. М. Грушевський „Київський каштелян і козаки“ (Записки Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. VI, ст. 5-9).

Остер—699 зл. 24 гр. 9 ден., Канів—1000 зл., Черкаси—1315 зл. 15 гр., Переяслав—1500 зл. З цих відомостей видно, що м. Остер в 1616 р. давав прибутку більше, як Любеч, Житомир, Богуслав. З люстрації Київського воеводства 1636 р. не можна визначити прибуток по окремих містах, тільки по староствах. В 1636 р. за Канівським староством записано 1286 зл., Переяславським—3400 зл., Черкаським—4000, Любецьким—4803 зл. 13 гр. 4 ден., Остерським—5000 зл. 25 гр. Таким чином, північні, Остерське і Любецьке, староства давали більше прибутку, ніж південні—Канівське, Черкаське, Переяславське. М. Остер справді мав в цей час чимало прибуткових статтів—4 млини, на яких було 12 кол, корчми, торги, різні податки, мито, оренди, то-що.

Ці економічні зміни в життю м. Остра вплинули на його суспільне життя, взаємовідносини між суспільними верствами людности, відношення до старост, на становище окремих груп людности— бояр, міщан, козаків та іншої людности.

М. Остер здобув магдебурзьке право тільки в 60 рр. XVII ст., щеп-то вже по смерті Богдана Хмельницького¹⁾. До Хмельниччини він не мав його. М. Остер належав до другорядних міст; подібно до Мозиря, Овруча, Житомира, міська людність його мало диференціювалася—місто і волость ще були тісно звязані. Зміни в становищі людности позначаються наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. завдяки згаданим економічним причинам. Джерела вказують прояви суспільного життя, відмінного від попереднього часу: староста і шляхта провадять боротьбу з боярами, міщанами, козаками та іншою людністю, що обороняла свої права і землі.

Остерський староста, що був на території біля кордону з Московською державою, користувався значними правами і силою у своєму старостві. Він брав діяльну участь в прикордонних війнах, користувався всякими засобами, щоб економічно себе забезпечити, захоплюючи землі бояр, міщан, запроваджуючи нові податки, обов'язки, то-що. На кінець XVI і початок XVII ст. в Остерському старостві припадає чимале число подібних фактів. З них ми зазначимо кілька, потрібних для характеристики Остерського старости, Михайла Ратомського—яскравої постати серед старост Подніпров'я цих часів. Михайло Ратомський одержав в 1593 р. Остерське староство від свого батька, Лаврина Ратомського, по листу Жигмонта III „зо всима того староства приналежностями, провентами, пожитками, доходи, яко самъ держаль“²⁾. Те, як М. Ратомський поведився з людністю, викликало на його скарги з боку остерських бояр та міщан. Їх скривдив М. Ратомський тим, що захопив власні їх Бобровицькі землі. Не зважаючи на це, король залишив старості у володіння Бобровицькі ґрунти, дозволивши у м. Бобровиці—„торги въ томъ мѣстечку установить и на правах людми кґрунти осаживать“. Незавдоволення людности продовжувалось. Остерський староста почав скаржитися, що проти нього спа-

¹⁾ М. Александровичъ „Остерській уѣздъ“ К. 1881, ст. 58.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. 8 т. V ст. 262-4. В 1594 р. маємо також королівський лист дворянинові господарському Себастьяну Собеському на „доживотне“ володіння Остерським староством по смерті Ратомського.

лахують бунти. Р. 1602, щоб в'яснити участь бояр і міщан, що позивалися „о бунти, тумульти і своеволенства великие“ доручено було за королівським декретом Лавринові Пясочинському „подкоморому браславському и секретарови нашому“ дізнатися про це на місці—„до Остра Їхаль и пильне се выведаль“¹⁾). Боротьба людної із старостою була не тільки в Острі, це загальне явище на Подніпров'ї.

Серед економічних та соціальних відносин кінця XVI ст. і першої половини XVII ст. ішла поволі викристалізація суспільних груп людної м. Остра. Перед Хмельниччиною можна з них визначити як суспільні групи — шляхту, бояр, службових людей, козаків, міщан, селян. На їхньому стані відбилися загальні умови історичного життя на Придніпров'ї. Огляд цих суспільних груп почнемо з бояр. В м. Острі їх було в 1552 р. 27 д., в 1616 р.—90 (98), в 1622 р.—44, в 1628—35, в 1636—71. Найбільші числа бояр маємо в 1616 і в 1636 р. Перший рік—час впливового становища козаків (Сагайдачний). Це визначається у м. Острі найбільшим числом бояр—90 (98) по люстрації²⁾. Куруківська умова 1625 р., що зліквідувала чимало надій і планів козаччини, відбилася на кількості бояр меншим їх числом (35) і присутністю 20 д. шляхти. Треба додати, що бояри здебільшого виходили з селян і тому числа їх так яскраво відбивають політичні події. В люстрації Остерського староства 1628 р., у якій ми вказали на малу кількість бояр, згадуються також службові люди. Як бояри, так само і службові люди були військово-службовою верствою, вони підлягали старості й усенькими можливими засобами охороняли свої права.

Крім бояр і службових людей, до військових людей належали козаки. Про них маємо звістку з 1559 р. В листі з Москви до польського короля зазначається—„а нине писалъ къ намъ исъ Чернигова наместникъ нашъ, дьякъ Ружевський, что твоя Остренскіе козаки, пришедъ на наши Черниговские ужожи на Удаи, многие борти выдрали, изымали нашего сына боярского“³⁾). Пізніше згадується про козаків у листі підскарбія О. Воловича 1564 р.; тут оповідається, що не можна було наймати козаків для охорони Остерського замку. бо вони запропонували для уряду невідповідні умови. Тому додали до 100 драбів, що несли охорону замку, ще 50⁴⁾). Про козаків з м. Остра маємо відомості у переписові козацького війська 1581 р.: число козаків з Київщини було 70, з них 12 киян, острян було—4, канивців—14 і т. д.⁵⁾). В 1616 р. у м. Острі за люстрацією Київського воеводства зазначається 40 козаків. Про них сказано, що вони оселились „gwaltownie“ в будинках вільних „miejskich“: повинностей і послушенства жадного не несуть⁶⁾).

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. VIII т. V ст. 262-6, 309, 313, 293-4.

²⁾ Кількість бояр могла побільшитися також і завдяки походам М Ратомського, якому до війська потрібно було бояр. Але це була тільки одна з причин, що викликали потребу більшої кількості бояр.

³⁾ А. М. Лазаревскій. „Описание Старой Малороссіи“, т. III (Прилуцкій полкъ) К. 1902 ст. 2.

⁴⁾ Архивъ Ю.-З. Р. ч. VIII т. V ст. 152.

⁵⁾ М. Грушевський. „Історія України-Руси“ т. VII, 1909, ст. 155-6.

⁶⁾ Zr. dz. т. V ст. 96. Архивъ Ю.-З. Р. ч. VII т. I ст. 303.

Крім військових людей, у м. Острі жили міщани; до м. Остра також належали селяни, що були по волості.

Міщан у 1552 р. було у м. Острі 59, з них 26 жило у „остроге“, 33 за острогом. В числі перших зазначаються „два попа“ Івановський і Михайлозський, потім „Станиславъ Пушкарь, Иванъ Кравецъ, Ермакъ Летковский, Тимошъ Крехаевский, Панкратъ Свиповзова, Васько Воротний, Опанасъ Москаль“ та інші. За вїйта був якийсь Антін. По прізвищах можна гадати, що частина міщан мабуть звязна була з замковими селами—Літками, Крехаєвим, Боденками, дехто, можливо, прибув з московських земель. Міщани, що жили в острозі та за острогом, несли низку обов'язків і платили податки. Остерські міщани визначилися своєю спілкою з боярами підчас боротьби з старостою Михайлом Ратомським¹⁾. На початку XVII ст. в люстраціях 1616 і 1622 рр. звісток про міщан не маємо. В 1628 р. в люстрації зазначено 236 міщан, величеньке-таки число. Вони повинні нести замкову службу, бути готові до оборони міста, мати самопал, 3 х. пороху, 3 копи куль. В їх володінню, мабуть, були корчми і медовні м. Остра. Участь міщан в торговельнсмужиттю згадується разом з участю бояр. До старости, вїйта, сотника, городничого та інших урядових осіб міщани мусять ставитися без ворожнечі, инакше їм загрожує кара. Пізніше в 1636 р. немає звісток про число міщан, але зате подано цікаві відомості з мандату коронного канцлера 1633 р. про охорону міщан від утисків боярських. В мандаті нагадується боярам, нехай вони не чинять кривд міщанам, не забирають маєтків, ґрунтів, не примушують до міської пішої сторожі²⁾. Ця звістка вже показує, що інтереси бояр і міщан неоднакові. Минув уже час, коли інтереси їх були спільні, як це було наприкінці XVI і на початку XVII ст. Адже й виступали вони тоді були спільно.

Найменш відомостей маємо про селян. Селяни в українських землях відомі під різними назвами в залежності від їхніх обов'язків і форм експлуатації, що було звязано з місцевими умовами життя. В Острі в 1552 р. згадано тільки 38 волощан. Вони мусяли нести низку обов'язків і платити податки. Волощани жили в замкових селах—Виповзові, Евминці, Крехаєві, Жукині та інших. Вища категорія селян були службові люди. З селян найбільше йшло у бояри й козаки.

Відомостями про волощан ми закінчимо короткий огляд становища суспільних груп м. Остра перед Хмельниччиною. Тепер зрозуміймо наші спостереження над життям м. Остра XVI—XVII вв.

Типом міст м. Остер часів Литовсько-Польських належав до наддніпрянських міст, що жили на сторожі, чекаючи нападів або Москви, або татар. Життя Остра було непевне і повільна колонізація Остерщини вказує на цю непевність. Кінець XVI і перша половина XVII ст. характеризується в життю Остра значними змінами в напрямку економічних відносин. Ці зміни відбиваються на більшій диференціації людности. Коли раніш місто і волость жили одним життям, в першій половині XVII ст. з'являються нові явища. Бояри і

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р. ч. VIII т. V. ст. 270, 272, 273, 274, 282, 306, 309-310, 431-4.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Р. ч. VII т. I. 595-8.

міщани виявляють різко свої інтереси. Представники пануючої верстви—остерські старости провадять боротьбу з козаками, боярами і міщанами. Людність м. Остра обороняє свої права всякими засобами. Р. 1637 маємо звістки про повстання Мурка і Носка в Острі та Носівці, від якого Степан Аксак, остерський староста, і Адам Кисіль тікати мусіли¹⁾. Можна припустити, що частина козаків Остерщини в цей час належала до Переяславського полку. Повстання 1648 р. знищило напружені відносини, що перед цим утворилися між остерським старостою, шляхтою та іншою людністю—козаками, боярами, міщанами. Для м. Остра почалася нова доба в його історії.

Повстання Богдана Хмельницького і козацька революція змінили попередні економічні та соціальні відносини на Україні. Старий лад, що його завели були поляки, впав; на руїнах його утворюються нові відносини, в організації їх українська старшина, що вважала себе за спадкоємця шляхетства, діяльну бере участь.

Зміни позначаються в життю українських міст. Ще в добу до козацької революції міста XVI і першої половини XVII ст., з сильним економічним розвитком країни та експортом худоби, лісу, хліба за кордон,—втрачували поволі звязок з волостю, з ближчими поселеннями. Власники міст мають однаково дужу владу і в містах і в селах. Скарги бояр та міщан на зловживання старост, воевод характеризують негативні боки діяльності старости для розвитку міського життя. Завдяки всьому цьому місто занепадало. Місто, як і увесь державний устрій Польщі, переживає на початку XVII ст. стадію летаргії—застою, занепаду в своєму розвою²⁾. Козацька революція середини XVII ст. змінила ці відносини в життю українського міста Подніпровських країв. Людність міста бере діяльну участь в повстанні Богдана Хмельницького. Власники міст, власники земель мусять тікати з Лівобережжя. Власник м. Остра і володілець значної кількості земель на Остерщині—Степан Аксак мусів залишити Остерщину і помер в маєтку десь коло Висли³⁾.

З повстанням організується людність в нові адміністраційні одиниці—полки, сотні, курені. Остер і Остерщина по реєстру Запорозького війська 1649 р. увійшли до складу Переяславського полку, на чолі якого був за полковника Федір Лобода. З Остра був осередок Остерської сотні. За реєстром 1649 р. у цій сотні було 110 козаків⁴⁾. В історичній літературі дехто з дослідників висовував гадку про існування окремого остерського полку. Ця гадка повстала завдяки несправчим спискам козацьких літописів,—тепер дослідники

¹⁾ Мемуары, относящ. къ исторіи Южной Руси, т. II К. 1896, ст. 174. Щоденник Ст. Окольського (1637-8 рр.).

²⁾ Ст. Кутшеба. Очеркъ исторіи обще-гос. строя Польши, СПб. 1807, ст 137--141. В. Б. Антонович. „Исслѣдованіе о городахъ юго-западнаго края“ (Монографія).

³⁾ Słownik Geograficzny VII. sub O.

⁴⁾ „Реєстра всего войска Запорожскаго... 1649 г.“ видав М. Бодянский. М. 1875, ст. XVII, 236.

її відкинули ¹⁾). В дальшому ході подій Хмельниччини Остер згадується у джерелах мало. Він зазначається в умові по Зборовській компанії серед міст Лівобережжя, у яких можна було вписуватися до козацького реєстру — „по другой сторонѣ Днѣпра въ Острѣ, Черниговѣ, Нѣжинѣ, Румиѣ ажъ до рубежа Московского и Днѣпра“ ²⁾). Остер згадується згодом серед міст, в яких за Переяславською умовою московські урядовці переводили присягу людно-сти: Остер належав в цей час не до Переяславського полку, а до Київського, і отут, як і в інших поселеннях Київського полку, переводили присягу під доглядом В. Кікіна ³⁾).

Приєднання України до Москви сприяло поширенню серед пануючих верств України — козацької старшини, монастирів — спроб поновити деякі права польської шляхти. Вони таємно починають добувати з Москви грамоти та різні папери на володіння вільними маєтками. Таких заходів що-до Остерщини почала уживати родина Виговських. За московською грамотою 1657 р. писар війська Запорозького Іван Виговський одержав право на володіння Брацлавським воеводством, Остром, Козельцем, Бобровицею, Ромнами „з селами“, Трипіллям, Стайками та іншими поселеннями: що-до Остра в грамоті зазначено „на городъ Острѣ съ селы... опричь козаковъ“ ⁴⁾). Утримати ці володіння Іван Виговський не міг довго. Дальша руїна на Україні, ухід Виговського з Київва, гадяцька унія поклали край його шляхетським замірам — стати великим землевласником. В 1659 р. в джерелах ми маємо згадку, що в Острі стояв київський полковник Яненко, який тут трохи пізніше склав присягу Москві ⁵⁾).

Дальша боротьба на Україні в другій пол. XVII ст. робить з Остра предмет уваги України, Польщі, Москви. Боротьба йде за те, щоб опанувати Остер, як важливе своїм географічним становищем біля Київва місце, і набуває иноді сильних виявів.

Гадяцька умова і перехід Виговського на бік Польщі поширили плани польського уряду що-до нового володіння Лівобережжям. Цьому сприяли загальні події—невдачі московського війська на Правобережжю, утиски московських воевод на Україні. Поляки наприкінці 1660 р. перейшли Дніпро і без бою захопили Остер ⁶⁾), що в ньому призначили за коменданта Войтеха Маєвського. Захоплення Остра поляками викликало занепокоєння у Москві; з неї дали наказа ніженському полковникові Василеві Золотаренкові відібрати назад Остер у поляків. Виконав цей царський наказ не В. Золотаренко, а Яків Сомко. Він пішов на Остер; люднесть і польський комендант визнали владу

¹⁾ М. Максимович, Собр. соч. т. I, К. 1876 ст. 666; М. Грушевський „Хмельниччина у розцвіті“ (1648-1650) Київ—Відень, 1922 ст. 273-280; А. Лазаревській „Описание Старой Малороссии“ т. III, Полкъ Прилуцкій, К. 1902 ст. 4. Про існування Остерського полку висловився М. Александрович „Остерскій уѣздъ“ К. 1881 ст. 50.

²⁾ Акты Ю.-З. Р. т. X, П. 1878 ст. 458.

³⁾ іб. ст. 239-40.

⁴⁾ іб. ст. 671-2; В Модзалевській „Малороссійській родословникъ“ т. I, ст. 219

⁵⁾ Акты Ю.-З. Р. т. XV СПб 1892, ст. 367, 437.

⁶⁾ іб. т. V, ст 44.

Сомка. Цей похід Сомків на Остер був зв'язаний з його політикою що-до Московського уряду, він хотів здобути його прихильність до себе в зв'язку з нозими виборами гетьмана на Україні ¹⁾.

Дальшу ситуацію на Україні знов використали поляки. Р. 1663 польський король перейшов на лівий берег Дніпра біля Ржищева, захопив м. Боришпіль, за ним, після недовгої облоги, Остер. В Острі деякий час перебувало польське військо, інші його відділи були по сусідніх поселеннях — в Козельцю, Бобровиці, Мостищах. Поводження польських жовнірів з людністю, напади татар, що вони саме під цей час з'явилися біля Остра, викликало велике незадоволення проти поляків. Появилися козаки біля Остра, вони почали нападати на польські загони. Загальний хід подій примусив короля рушити з Остра і у йому лишився невеличкий відділ війська на чолі з Роговським. Невдача під Глуховим, підхід московського війська примусили короля повернути назад на правий берег. Під загрозою, що повстане людність, у березні 1664 р. залишив Остер Роговський з військом. Перебування поляків в Острі мало значіння в дальшому²⁾: цей факт відбився в відношенні до Києва і залишив яскравий слід в джерелах кінця XVII ст. В 1693 р., чекаючи поляків, Палій надіслав листа до гетьмана через свого полкового осавула Леска Самарина, прохаючи допомоги. Поляки не тільки загрожують йому, Палієві, писав гетьман до Москви з приводу цього, але загрожують Києву „такъ же и городу Остру“. Побоювання Палієве не справилися—поляки не були ані в Києві, ані в Острі, але в цих побоюваннях є, можливо, відгомін перебування поляків в Острі в 1660-х рр. та тодішніх польських планів.

Після відходу поляків Остерщина стала територією, на якій перебувало чимало московського війська, потім були Чернігівський полк, Овруцький полк з Дециком на чолі, полки чужоземців (сербів, волохів); все це перебування війська було за великий тягар для людности. Погіршилося це важке становище завдяки умові Брюховецького із Москвою. В українські міста, які не мали московських залог, вводяться московські війська — „Въ Остеръ надобно 300-ть ратныхъ людей имѣть, понеже тотъ городъ промежь городовъ, си есть межъ Кіева и Переясловля и Чернигова стоить“. На те, що у Острі військо потрібне, вказав Брюховецький. Таку саму кількість війська треба було, на його думку, тримати в Ніжені, Кременчузі, Кодаку та деяких інших містах³⁾. Шереметьєв, московський воевода у Києві, на підставі цієї умови, наказав полковникові Подимову увести в м. Остер 266 „ратныхъ людей“; на харчування цього війська узяти млини на рч. Острі. В своєму повідомленні до Москви про захоплення м. Остра В. П. Шереметьєв виправдував себе так: „А не послать де было въ Остеръ государевыхъ ратныхъ людей и хлѣба въ Остеръ не готовить некоторыми мѣрами было незлѣ, потому что городъ Остеръ сталь на пути и безъ Остра трудно бытъ и Кіеву“⁴⁾.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. т. V. ст. 68. Н. Костомаровъ „Гетманство Юрія Хмельницкаго (Монографія т. XII СПб. 1904 ст. 142).

²⁾ Літопис Самовидця К. 1878 ст. 79-8; Літопис Величка т. II ст. 77-80; Н. Костомаровъ „Руина“ ст. 20-23. М. Александровичъ „Остерскій уѣздъ“ ст. 77-78.

³⁾ А. Ю. З. Р. т. VI СПб. 1869, ст. 18, 136, т. VII. 1872, ст. 56-7.

⁴⁾ А. Ю. З. Р. т. VI, ст. 94-95.

Цей вчинок Шереметьєва справді викликав незадоволення. Київський полковник Дворецький, який був у числі прибічників Брюховецького, використовує цей вчинок для оборони прав українського народу і стає поволі на бік ворога Брюховецького — Дорошенка. Нелади з Шереметьєвим, Андрусівська умова 1667 р., велике незадоволення з Брюховецького — прискорили цей перехід. На Україні спалахнуло повстання проти Москви. Дворецький приєднався був до його й рушив на Остер, щоб відібрати це місто від Москви. Начальник московського війська—воєвода Дмитро Рогозін повідомив про небезпеку Шереметьєва, і той надіслав допомогу. Р. 1668 м. Остер став ареною боротьби між Дворецьким, прихильником Дорошенка, і московським військом, якому наказано було задержати Остер за собою. Представники московської влади на Україні гаразд вагу Остра тямали, отож усеньких заходів ужили, щоб не дати Дворецькому захопити це місто. Керував справою оборони Рогозін, допомагав йому з Києва Шереметьєв¹⁾. Дорошенко теж ізробив був спробу допомогти Дворецькому. В листі до Шереметьєва він каже, нехай той до Остра ратних людей більш не надсилає— „Для чего и твоего братолюбия молю, чтобъ и ты не изволилъ посылать ратныхъ людей, себѣ врученныхъ, подъ городы и села вблизи отъ Кіева непріятельскимъ обычаемъ, какъ и въ Острѣ городѣ на Заднѣпріе изъ Кіева подѣзды набѣжавъ и людей, какъ намъ сказано, вырубивъ, спустошили“²⁾.

Спроба Дорошенкова не допомогла, і В. Дворецький з Остра мусів податися до Дорошенка; згодом його було амнестовано, й він повернувся, але великої в дальшій боротьбі участі вже не брав.

Боротьба за Остер закінчилася на користь Москви і закріпила перебування в Острі московських воєвод. За статтями Многогрішного московські воєводи залишаються в Острі, як і в Києві, Ніжені, Переяславі, Чернігові. За Глухівськими статтями Остер і Чернігів, які потерпіли велику руїну за останніх років боротьби на Україні, одержали „слободи“ на 7 років³⁾. За цими статтями Многогрішного, остерський воєвода Дмитро Рогозін мусів повернути київському і остерському урядам гармати і церковні речі, що їх позабирали були московські ратні люди. Церковні речі Дм. Рогозін передав остерській старшині, козакам і міщанам та чернігівському сотникові Василеві Борковському. Гармат не повернув, пояснюючи це в листі до Москви тим, що не мав на це наказу — „а взятыхъ желѣзныхъ пушекъ и затинныхъ пищалей по твоему, великого государя указу, казакамъ и мѣщанамъ отдавать не велѣно“⁴⁾. Мати в Острі гармати,—це справді було аж надто для московських воєвод потрібно, бо людиність його була з них дуже незадоволена. Думитрашко Райча, полковник переяславський, пропонував був р. 1669 Шереметьєву виселити за це козаків та міщан з неспокійніших місцевостей — з Остра, Чернігова, Сосниці — „а есть ли

¹⁾ В Острі, недалеко від Старогородки, залишилося кілька валів й до цього часу. Чи не були часом ці вали, чи може один з них, утворені підчас боротьби Дворецького з Рогозіним?

²⁾ А. Ю. З. Р. т. VI, ст. 254 Н. Костомаровъ. Руїна, ст. 201.

³⁾ Літопис Величка, т. II, стор. 192

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. т. VIII, стор. 255—257. На ст. 256 зазначено, що в Острі було 6 залізних гармат, 1 мідяна гармата і 31 „пищаль затинная“.

черкаси великого государя съ ратными людьми въ городѣхъ жить не похотятъ и ихъ бы изъ Остра, казаковъ и мѣщанъ, вывезть въ Козелець, а изъ Чернигова въ Сѣднєвъ, а изъ Сосницы потомуже куды имъ слично“¹⁾). Джерела не заховали відомостей, чи Шереметьєв скористувався із проекту Райчиного. Взагалі можна сказати, що московська влада визнавала становище воевод в українських містах за важке й усенькі можливості використовувала, щоб становище їхне ялось зміцнити. Робили заходи що-до укріплення міст та збільшення залоги. Так, р. 1672 з Москви на Україну надіслали наказа, нехай у Києві, Переяславі, Острі, Ніжені, Чернігові пороблять виміри міста й надішлють про це „смѣтную роспись“²⁾). Наприкінці р. 1672 писав київський воевода Козловський до Москви, що війська не стає: „опасно, государь, того, чтобъ въ приходъ непріятельскихъ людей надъ городами Киевомъ и Переяславлемъ и Остремъ и надъ твоими великого государя ратными людьми въ малолюдствѣ; порухи, какіе не учинилось“³⁾). І попередній наказ пообмірювати мури й вали міста і цей лист Козловського до Москви вказують на не цілком певне становище воевод на Україні. В Острі їм особливо доводилося відчувати це непевне становище, що впливало на життя міста в другій половині XVII століття.

Відбивалось на відношенні до воевод і те, як вони, воеводи оті, та московське військо в Острі із людністю поводитись. Про діяльність Шереметьєва, Дм. Rogozina ми вже згадували були вище, але, мабуть, в своєму відношенні до острян їх перевищив новий воевода м. Остра наприкінці 1670-х рр. Норов. Його можна цілком порівняти до остерського старости кінця XVI і початку XVII ст. М. Ратомського. Февдальні звички цього старости Норов цілком відновив ув Острі. Людність, звичайно, велике незадоволення виявляла з отаких учинків московського воеводи. В таких випадках Норов повідомляв київського воеводу, якому був підвладний, про „бунти“ в Острі, а київський воевода посилав реляції до Москви про те, що військо потрібне.

На одному з таких „бунтів“ в Острі р. 1675, як на прикладі, спинимось докладніше. Про цей „бунт“ пише до Москви київський воевода Голіцин; повідомив його про це Євфим Норов — „увѣдавъ де большого города Остря, жители, что въ Острѣ жъ въ маломъ городѣ твоихъ, великого государя, ратныхъ людей мало, учели задоръ чинить и стрѣльбить и похвалятца воровствомъ своимъ, измѣною“, далі іде докладне оповідання, з якого видно, що винуватий був саме Норов⁴⁾). Поведінка Норова виявляла, як узагалі ста-

1) Іб., стор. 122.

2) „...послать... грамоты въ Кієвъ, въ Переяславль, въ Остръ, въ Нѣжинъ, въ Черниговъ, щобъ измѣрить городъ и городовые стѣны и валъ отъ подошвы, сколько сажень въ вышину по мѣстамъ на равныхъ и на горахъ и на подолехъ и въ иныхъ причинныхъ мѣстехъ; а описать тое городовую мѣру и всякіе крѣпости имянно, писати о томъ... къ Москвѣ тотчасъ и смѣтную роспись прислать черезъ почту“ Акты Ю. З. Р. т. XI, ст. 12.

3) Акты іб. ст. 66—67. Про київських воевод є відомості в цікавій, але неповній статті В. І. Щербини „Кієвскіе воеводы, губернаторы и генераль-губернаторы от 1654 по 1775 г.“. Чт. в Ист. общ. Н. Л. кн. 6. К. 1892, ст. 123—148.

4) Акты Ю. З. Р. т. XII, ст. 357—362. Джерела зазначають чимало випадків зловживань Норова. В 1675 р. від київського полковника К. Солонини стало відомо київському воеводі Голі-

вилися воєводи до людности. Сутички воєвод з полковниками, старшиною в другій половині XVII ст. були поширені; московські воєводи використовували кожнісінький випадок, щоб стати міцніше в місті, в якому вони були. Історія воєводського правління на Україні в цей час як-раз і виявляється, як боротьба за зміцнення московської влади.

За часів Самойловичевих становище воєвод у м. Острі та інших містах було міцне. Також і пізніше за Коломацькими статтями р. 1687 воєводи залишаються в Острі і інших містах „для оборони отъ неприятеля“¹⁾. З часами Самойловичевими й Мазепиними звязано остаточне закріплення московських воєвод на Україні і з цим певні нові перспективи в економічному житті Московської держави — поширення московського капіталу на територію Гетьманщини.

Кінцем XVII ст. можна закінчити огляд загальних політичних подій на Україні, що були звязані з м. Остром; дальші події вже не такі бурхливі, як це було за часів Руїни, і життя м. Остра по Мазепі йде іншими шляхами. Події другої половини XVII ст. мали чималу вагу для Остра. Боротьба між Польщею, Москвою й українською владою за Остер розвязалася наприкінці XVII ст. на користь московських воєвод. Правда, ці московські воєводи м. Остра діяльністю своєю викликали велике незадоволення козаків і міщан м. Остра, а по-за межами м. Остра — київського полковника і гетьманського уряду, але старшина і людність не могли значно ослабити впливу дуже некорисної діяльності воєвод для життя м. Остра. В цьому місці на берегах Десни і Остра з московської влади стає в особі воєвод важливий чинник життя. В Острі, як і в інших містах південної Чернігівщини, наче в фортецях, закріплює себе московська військова сила і за нею далі йде вже економічне закріплення цієї території за Москвою. Таким виглядає м. Остер підчас бурхливих подій другої половини XVII ст. на лівобережній Україні.

Разом із цими подіями йшли в добу Хмельниччини зміни в економічному та соціальному житті м. Остра й Остерщини. В історії землеволодіння Хмельниччина відома тим, що давні права на землі шляхти і панів покасувала „козацька шабля“. Вільні землі тепер займає людність, козаки, міщани й селяни, що брали діяльну участь у козацькій революції. Заїмочне землеволодіння, отже, тепер кладе підвалину для нового опанування ґрунтами, лісами, луками, плецями, сіножатями та іншими вгіддями. Такий характер тодішнього заїмочного землеволодіння яскраво виступає з пізніших джерел Гетьманщини. В документі кінця XVIII ст., в якому розглядається справа Новгород-Сіверського Спаського монастиря з козаками с. Покошиць на Чернігівщині, згадується, що в перші часи Хмельниччини земля була „сполная и общая“: „в ту

цинові, що остерський воєвода Норов забрав „золоченые часы“ у старців Моровської пустині що зайшли з Києва... „въ большой городъ Остръ... тѣ часы и хлопца у них старцовъ силно отнядъ, толко часы за 3 рубли, и бивъ и называвъ ихъ ворами, держалъ въ тюрмѣ многіе дни за то, что они хлопца ему Еуфиму не давали“ (ib. 362—4).

¹⁾ Маркевич, III, 296, Літопис Величка, III, стор. 30.

пору на обоихъ сторонахъ Днѣпра вся земля была малороссіянь сполная и общая, потамистъ они первѣе подѣ полки, а въ полкахъ подѣ сотнѣ, а въ сотнѣхъ подѣ мѣстечки, села и деревнѣ; и въ оныхъ подѣ свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймовали; и потому сталися всѣ добра малороссіянь бытъ власными чрезъ займы¹⁾. Цей економічний процес був, очевидно, й на Остерщині. Джерела м. Остра заховали вказівки на поділ на початку XVIII ст. вільних лук, що належали людності м. Остра. „Ми старшина, яко козацкая, такожъ и мѣская Острицкая, и всѣ обще, яко козаки таки и посполитые, мѣючи лугъ волний коло мѣста Остра и видячи ижъ во-время сѣнокосу не всѣмъ угодно было, просили его милости пана Теодора Волского, на тотъ часъ будучого полковника киевского, жеби рачиль якою особою зослати доного у Остер для подѣлення того лугу“. Це згадується в 1702 р. Про цей поділ згадує пізніше отаман куреня Волевачувського з товариством, отаман з товариством куреня Булахівського, отаман з товариством куреня Карпоківського. Всі вони при поділі одержали частини вільного лугу, які потім передали до володіння С. Солонині²⁾. Отже, ще на початку XVIII ст. біля Остра лишалися землі вільні, які далі через різні причини поділялися між людностію. Очевидячки, в середині XVII ст. цих земель було значно більше. Крім займанщини, в деяких місцевостях Остерщини було поширено сябринне землеволодіння. Воно відоме в поселеннях Упирях, Біликах та інших³⁾.

Така значна кількість вільних земель, що лишилась, як було скасовано шляхетський режим на Остерщині, викликала до них увагу заможних козацьких кіл—старшини. В 1650—1 рр. робить спробу добути в володіння м. Остер та інші поселення на Остерщині родина Виговських⁴⁾. Коли Виговський їм справді володів, то володів недовго. Так, вже за перших років Хмельниччини в Острі появилася кілька претендентів на його — старшина, козаки, міщани, згодом монастирі. Окрім них, претенсії на володіння м. Остром, як ми вже знаємо, заявив московський воевода з ратними людьми. Економічне та соціальне життя м. Остра за часів Гетьманщини загалом відбиває на собі боротьбу оцих претендентів. Козаки, міщани та инша людності обороняли свої права на землю, млини, сіножаті; старшина, монастирі та дужі особи кожнісінкый випадок використовують, щоб добути чи шматок землі, чи кофору на ринку, чи кілька дворів в Острі та на Остерщині. Дужі московські воеводи провадять боротьбу не тільки проти козаків та міщан, ба й проти дужчих осіб — київських полковників та старшини.

Джерела не цілком виявляють нам цю цікаву боротьбу на економічній ґрунті. Але, в усякому разі, в ній велике значіння мало саме становище м. Остра біля Києва. Це неначе нагадує нам стратегічне значіння Остерського

¹⁾ А. Лазаревскій „Малоросійскіе посполитые крестьяне“ К. 1908, стор. 18—19.

²⁾ Рум. рев Остерська сотня т. I (документи) купчі записи №№ 77, 76, 75, 74. (Рукопис у Фунд. бібл. кол. Університ. № 248): Поселення Волевачі. Булахове, Карпоки на південний схід од м. Остра; с. Карпоки — найдальше — знаходиться біля 15 верстов від м. Остра.

³⁾ И. Лучицкій. „Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи“ („Сѣв. Вѣстникъ“ 1889, № 1).

⁴⁾ Архивъ Ю.-Зап. Рос. ч. VI, т. I, ст. 575.

городка для Київa підчас боротьби князів в середині XII ст. В м. Острі в другій половині XVII століття московська влада утворила економічну базу для допомоги своїм силам у Київі. За статтями Брюховецького, що укладені були під впливом московських політиків, козелецьким і остерським мешканцям заборонялося вивозити хліб на продаж „для своєї користи“ всюди за Дніпро, окрім Київa, без відому на те гетьманського та старшинського ¹⁾). Що дійсно Остер і Остерщина в економічному відношенні займали важливе становище, показують інші свідчення джерел. В 1666 р. стояли на Остерщині піші полки Івана Щербини і кінний „волоських корогвей“ поблизу Дніпра, в Острі, Козельці, Баришполі, Воронькові, „чтобы оттуду себѣ у кормъ имали и отъ ворога обороняли“ ²⁾). Того-ж-таки 1666 р. Роман Ракушка, військовий підскарбій, повідомляє „въ Києвъ де ратнымъ людемъ на нынѣшней на 174 год хлѣбныхъ запасовъ послать ему не откуда“, бо київський воєвода захопив остерські та козельцькі млини. В Козельці та Острі справді було забрано „240 осмачек“ хліба ³⁾). Захопивши київський воєвода Шереметьев ці млини одписав їх „на великого государя къ Киеву, и вѣдать тѣхъ мельницъ ему Роману не велѣлъ“. Подібні захоплення Менських, Понорницьких, Сосницьких млинів у Чернігівському полку був поробив Толстой, у Ніжені — воєвода І. Ржевський. Це було загальне явище в Гетьманщині і робилося це, мабуть, за наказом з Москви ⁴⁾).

Захоплення млинів на Остерщині було звязане з загальною фінансовою політикою Московської держави на Україні — мати економічну базу для себе та перейняти збирання податків: людиність вороже ставилася до цього. Дмитро Rogozin, остерський воєвода, писав до Москви в 1668 р., що „крестьяне лутшіе люде, не хотя в твою великого государя казну платить денег и хлѣба“, записались у козаки; це явище було поширене в поселеннях Остерщини. Дм. Rogozin зазначає, що це було завдяки „великимъ козацькимъ налогамъ“ ⁵⁾). Мабуть, швидче тут мали значіння воєводські податки і вчинки московських ратних людей. Джерела заховали відомості про те, що московські ратні люди грабували торгових людей. Р. 1675 поверталися з правого берега Дніпра торгові люди додому, дорогою вони заїхали до Остра. Тут „тѣхъ торговыхъ людей“ місцевий воєвода „не розыскавъ при нихъ подлинно, пыталъ же“ ⁶⁾).

За цих умов розвивалося економічне життя м. Остра в XVII в. Чимало на його впливали загальні політичні події бухливої другої половини XVII ст. Все це сприяло затримці нормального розвитку м. Остра.

Економічне становище в південній Чернігівщині мав Остер в ці часи завдяки природнім умовам і тим шляхам, що проходили через нього, чи біля його. В наказі від м. Остра в Комісію 1767 р. зазначається, що місто Остер

¹⁾ Маркевич, III, стор. 203

²⁾ А. Ю. З. Р., т. VI, стор. 136.

³⁾ ib, 94—95.

⁴⁾ В. Модзалевський. „Перший підскарбій Р. Ракушка“ Записки Іст.-Філ. Відділу Української Академії Наук, кн. I, К. 1919, стор. 50-52.

⁵⁾ А. Ю. З. Р., т. VII, стор. 13.

⁶⁾ ib, т. XII, 229.

було між трьома головними „трактами“. З них два сухопутних: один од Москви до Київа, другий з Чернігова до Київа, третій по Десні „отъ Москвы-жь до Кіева“. Завдяки цьому чимало тягот „и разореній“ мала людність від різних осіб і військ, що тут проходили. Зазначено і інше, важливе для м. Остра явище, — близькість м. Остра до Київа і Ніжня. „Равномѣрно-жь по близкимъ положеніямъ отъ здѣшняго города другихъ знатныхъ городовъ, какъ то: Кіева и Нѣжина въ недалекомъ разстояніи, въ которыхъ съ древнихъ вѣковъ главныя купечества находятся, здѣшнимъ гражданамъ примѣрно тѣхъ городовъ купеческаго промысла завести и имѣть къ пользѣ своей никакими образы невозможно“¹⁾).

Завдяки всьому цьому Остер перебував у сфері економічного впливу Ніжня більш аніж Київа. Київ на життя Остра впливав, але, звичайно, далеко менше як Ніжень, що мав чималу вагу в економічному житті північного Лівобережжя. Особливо це можна сказати про Київ наприкінці XVII ст., і, мабуть, в усьому XVIII ст. Київ за тих часів займав другорядне торговельне значіння. Визначніші в промислово-торговельному житті були Ніжень, Стародуб, Кременчук, Полтава та інші. Київ, як прикордонне місто, жив з посередництва і перебував під значним упливом російської політики²⁾). Можна визнати справедливість цієї гадки і для Київа в пізніші часи. На підставі Румянцівської ревізії 1766 р. І. Лучицький зазначав, що єдиною промисловістю Київа могло бути винокуріння³⁾).

Активніший в цьому відношенні Ніжень. Р. 1664 в грудні писав Р. Ракушка з Ніжня до Брюховецького, що приїздили „соленники из Полонного“, з Запоріжжя „попріїздили козаки съ рыбою“⁴⁾). В 1766 р. за Рум. ревізією в Ніжені бували ярмарки, на які приїздили, крім місцевих купців, московські, польські, турецькі купці, приїздили козаки з Запоріжжя; всі вони привозили чимало товарів⁵⁾). І інші відомості дозволяють за Ніженом визнати чимале економічне значіння в південній Чернігівщині.

Цей економічний звязок Остра з Ніженською територією заховується і в другій половині XVIII ст. В „Топографическомъ описаніи Черниговскаго намѣстничества“ 1786 р. зазначається, що людність м-ка Носівки, визначного поселення Ніженського полку, продає хліб у м. Острі, Козельці, Ніжені. До м. Носівки на ярмарки, приїздить людність з Остра, Ніжня, Козельця⁶⁾).

Таким чином, в економічному житті Остра часів Гетьманщини можна визнати далеко більший вплив Ніжня, порівнюючи до Київа. В Острі перехрещувались впливи Ніжня — торгово-промислового міста і Київа — місця пере-

¹⁾ Сборн. Р. Ист. Общ., т. 147 (СПБ 1914), стор. 101—103.

²⁾ І. Джиджора, „Економічна політика російського правительства“. Зписки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 105, ст. 77.

³⁾ І. Лучицький, „Кієвъ въ 1766 г.“ „К. Старина“. 1888, т. I, ст. 73.

⁴⁾ А. Ю. З. Р. VI, 41.

⁵⁾ А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ. Обзорѣніе Румянцевской описи“, в II. Черн. 1867 стор. 170—171.

⁶⁾ А. Шафонскій „Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе“. К. 1851, ст. 434, 445.

бування російського воєводи, але з меншим торговельним значінням. В Острі для московського воєводи цікаво було мати забезпечення економічне — млини, на яких перемелювали хліб для московських ратних людей. Але тут, звичайно, ці інтереси мали деякий відпір в старшині й людності Остра, які встигли, не дивлячись на силу московських воєвод, закріпити за собою частину позицій.

До Остра тягли в економічному відношенні поселення тої території, що була під його впливом. На початку XVIII ст. Бобровицький сотник Михайло Хенцінський володів у м. Острі 3 коморами, половиною млина на Борковській греблі, плецами, дворами, хатами ¹⁾. Про млин в універсалі Скоропадського 1717 р. зазначено, щоб Хенцінському „в отъбиранню з оних... всякихъ розмѣровихъ приходовъ не важились чинити“ перепон ²⁾. В 1729—30 рр. київський полковник Ант. Танський, що перебував у Козельці, володів 25 дворами в Острі ³⁾. В 1729 р. придбав він ще в Острі двір за 600 золотих і кілька плесів ⁴⁾. В 1763 р. І. Л. Соболюнов продав К. Г. Стрешенцову за 200 рублів „шинковий“ двір з будівлями, комори, „винокурний подворник з винокурнею и со всѣмъ винничнимъ посудомъ и другимъ хорошимъ строенемъ“ та інше. Причина продажу була така: „не желая оними добрами поне-способности съ причины имѣющогось в мене въ городѣ нѣжинѣ купеческого промыслу владѣти“ ⁵⁾.

Різні верстви остерської людності брали діяльну участь в економічному житті Остра. Для часів до середини XVIII ст. джерела дають спромогу тут освітити земельні відносини — захоплення і скупівлю земель владущими верствами, боротьбу з-за землі між старшиною, монастирями та козаками, міщанами і іншою людністю.

Кінець XVII і початок XVIII ст. визначається в економічному житті Лівобережжя значним розвоєм торгу і переходом до грошового господарства. Перехід цей особливо виявився після Мазепиної доби; по Мазепиній катастрофі старшина та інші владущі кола Гетьманщини більшу звертають увагу на своє економічне забезпечення ⁶⁾. З цим часом можна звязати також вплив згаданих економічних умов на зформування української старшини в певну суспільну групу ⁷⁾. Економічна сида старшини, її права, як суспільної пануючої групи, мали вплив на поширення скупівлі земель, захоплення ґрунтів, лук, на будування млинів на річках, комор у більших містах. Проти такої діяльності старшини, монастирів інша людність — козаки і міщани — провадять, скільки це дозволяють їхні сили, боротьбу. Ця боротьба в залежності від місцевих

¹⁾ Рум. ревізія Остерська сотня т. I (№ 248 док.) копії з документів №№ 137—144.

²⁾ Ib. № 144.

³⁾ „Ген. сл. о маетностяхъ Кіевского полка 1729—1730 гг.“ видав М. П. Василенко. Читенія въ Истор. Общ. Н. А., кн. 7. К. 1893, ст. 58.

⁴⁾ Рум. рев. Остерська с. т. I (док. № 248) копії з док. №№ 49—51.

⁵⁾ Ib. к. з. док. № 60.

⁶⁾ І. Джиджора „Економічна політика російського правительства“ (Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 108, ст. 55-56).

⁷⁾ А. М. Лазаревскій. Замѣчания на Историческія монографіи Д. П. Миллера. Харків, 1898, ст. 26—27.

умов, природніх умов, району господарства, сили старшини мала неоднакові наслідки.

На Остерщині виявила вона себе не аби-як. Джерела, що заховали про це звістки, не цілком висвітлюють діяльність старшини й її соратників що-до скупівлі й захоплення земель. Від часів Румянцівської ревізії м. Остра дійшли копії з документів на володіння землею різних власників і за різний час. В цих документах, що охоплюють 1665—1766 рр., з 204 копій з документів—192 №№ купчих записів на різні ґрунти, поля, сіножаті, двори, комори, пледи, то-що. Продають, здебільша, козаки, міщани, посполиті та інша людність. Серед покупців на першому місці треба визначити старшину, інші суспільні групи стоять на другому плані ¹⁾. Стверджують цю активну діяльність старшини та монастирів у м. Острі та Остерщині також і інші джерела.

З старшини можна визначити особливо діяльність родини Солонин. Про київського полковника К. Солонину, сина Д. Солонини, прихильника Виговського, ми мали нагоду вже згадувати. З його ім'ям джерела звязують володіння низкою поселень на Остерщині. Він р. 1676 по жалуваній царській грамоті одержав посполиті двори в м. Острі, поселення на Остерщині — Боденки, Борки, Виповзове, Вовчок, Воропаєве, Евминку, Карпилівку, Косачівку, Котів, Крехаєво, Лутаву ²⁾. Володіння 25 дворами в м. Острі підтвердив Мазепа, потім володіли ними київський полковник К. Мокієвський, гетьм. Скоропадський, з 1715 р. це володіння перейшло до київського полковника Ант. Танського ³⁾. В 1734 р. згадується володіння 26 дворами бунчукового товариша Сергія Солонини ⁴⁾. В 1766 р. за Румянц. ревізією в Острі з 57 дворів посполитих і підданих 16 належало сотникові Солонині. Родина Солонин була визначна і дужа в економічному відношенні в першій половині XVIII ст. На початку XVIII ст. громада поселень Карпоків, Булахова, Волевачів разом з козаками та посполитими м. Остра передають Сергію Солонині в володіння луки. В цей час і пізніше він і Михайло Солонина скуповують чимало пледів,

¹⁾ Румянцівська ревізія. Остерська сотня, т. I док. № 248. Цілком використати всенький матеріал цього тому ми не можемо через його неповноту і деякі сумніви що-до справжності окремих копій з документів. Визначмо хронологічний розподіл копій документів:

За 1665—1700 рр. з 10 док.	
.. 1701—1710 19 ..	
.. 1711—1720 22 ..	
.. 1721—1730 24 ..	
.. 1731—1740 19 ..	
.. 1741—1750 31 ..	
.. 1751—1760 36 ..	
.. 1761—1766 40 ..	

Усього 204

²⁾ В Модзалевській. „Малоросійській Родословник“, т. IV, К. 1914, ст. 710

³⁾ „Ген. сл. о маетностяхъ Киевскаго полка 1729—31 гг.“ видав М. П. Василенко. Чтенія вь. Ист. Общ. Н. А. кн. 7. К. 1893, ст. 583.

⁴⁾ Ревізья книжка Київського полку 1734 р.; вона переходить в м. Конотопі на Чернігівщині; ми користувалися завдяки тимчасовій передачі її до Історично-Географічної Комісії при Українській Академії Наук через О. Ю. Гермайзе.

дворів, шматків, сіножатей, млинів та іншого ¹⁾). В тестаменті Сергія Солонини 1738 р. згадується володіння його в м. Острі та його околицях (хутір під м. Остром Татаровський „з садом, гаєм и зо всею околицею“) — шинковий двір „и зо всіми обрадками и із тими дворами і людми, что коло тоей же винищї“, кілька комор у м. Острі, млин, двір у м. Козельці, х. Карпоки „з дво-рами з садом з огородами и люде такъ куплений и яко мнѣ за услугу мою наданне“ і з полями. В цьому-ж тестаменті зазначається володіння під Мор-овськом, Борками, в с. Омелянові, Малих Літках, Соболівці, в Волевачах — здебільша це сіножаті, поля, гаї, двори, сади, млини були в Борках, Малих Літках, на Великій Греблі ²⁾). Частину цих володінь одержав М. Солонина і Н. Солонина ³⁾). У Назарія Солонини, що був за архімандрита Київсько-Микольського Пустинного монастиря, брат його Михайло Солонина, на той час остерський сотник, купив в 1738 р. половину млина „на рѣчцѣ Острі: о двохъ колахъ въ селѣ Боркахъ... за певную суму тисячу золотих доброї монети“ ⁴⁾). Крім того, Мих. Солонина володів коморами, плецами, дворами, городами в Острі ⁵⁾).

Крім Солонини в Острі джерела зазначають володіння Ант. Танського, його двори, плеци ⁶⁾). Далі в 1729 р. зазначено володіння бобровицького сотника М. Хенцінського ⁷⁾, полковника компанейського Захарія Забіли. Цей Захарія Забіла купив у Ст. Маркевича за 300 рублів в 1763 р. місце в Острі з садком, плецом, „винокуренный“ та „шинковий“ двори з будівлями. В 1764 р. за 200 рублів він добув у Осипа Закревського, ген.-обозного, 2 кола „одне мукомолне, друге вступне съ фундушемъ“ у млині біля м. Остра ⁸⁾). Крім Захарія Забіли треба зазначити володіння К. Г. Стрешенцова, капітана Преобр. гвард. полку, який в 1765 р. придбав у І. Соболінова шинковий двір, винокурню і інше за 200 рублів, потім хату й комору ⁹⁾).

Ці всі відомості дають визначити, що старшина мала економічну силу в Острі і на Остерщині. В її руках були володіння промислового характеру: млини, винокурні, шинкові двори. Мабуть, частина згаданих млинів, якими в ХVІІ ст. так безконтрольно володіли московські воеводи, тепер опинилася в руках Солонин, Забіли, Хераскових, Закревських та інших осіб. Великою частиною шинків володіла старшина й близькі до неї групи. За ревізькою книжкою Київського полку 1723 р. в Острі було 13 шинків, навіть більше, як у Козельці (4 ш.), полковому місті Київського полку за часів Гетьманщини, більше від усіх інших поселень, що за їх згадується в ревізькій книжці.

¹⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I (ревізія).

²⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I (документи) №№ 39, 74, 75, 76, 78, 115, 118, 119, 120 187-189, 190—191, 193—4, 197—8.

³⁾ Іб. № 184.

⁴⁾ Рум. рев. іб док. № 192.

⁵⁾ Іб. док. № 195, 196, 209.

⁶⁾ див. вище ст. 23.

⁷⁾ Іб.

⁸⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I док. №№ 42, 45.

⁹⁾ Іbid, №№ 59, 60, 90.

З цих 13 шинків—9 належало старшині, 1—остерській ратуші, 1—шевському цеху, решта 2 — монастирям Переяславському катедральному, Київсько-Межигірському¹⁾.

Крім володінь в Острі, частина остерських власників мали володіння по інших місцевостях. Рум. ревізія 1766 р. зазначає володіння Солонин, Забіли та інших осіб у козелецькій, бобровицькій сотнях Київського полку. В м. Козельці та козелецькій сотні були володіння крім Солонин, ще Закревського, К. Стрешенцова²⁾. Захарій Забіла мав хутір з млином у с. Бервицях бобровицької сотні, володіння в с. Хомівцях. Марія Солонина володіла в с. Заворичах 13 дворами, Іван Солонина мав володіння в с. Мокреях, Заворичах. Усі ці поселення були в бобровицькій сотні³⁾. Солонин, Забілу, Закревського можна визначити в числі великих власників південної Чернігівщини. З інших власників Остра треба згадати ще знач. тов. Дроздовського, Олександра, Петра та Михайла Хераскових, Степана Маркевича, Дараган, Дворецького та володіння, що йшли на ранг київського полковництва⁴⁾.

Таким чином, представники старшини, що жили в м. Острі в XVIII ст., належали, як бачимо, до визначних власницьких родин Гетьманщини і, звичайно, в економічному житті м. Остра чималий вплив мали. З відомостей, що збереглися в джерелах про це, наведемо два випадки. В 1714 р. гетьман Скоропадський, на прохання остерської ратуши, що сильно збідніла через „общенародныя повинности“, встановив особливий податок на ратушу з володільчеських поселень. До цього в універсалі додав: „чому если бы хто з панов державцовъ оказался быти противнымъ, то за донесеніємъ роскажемо от такового и маетность одибрати“⁵⁾. В цьому випадкові використовується володіння державців, щоб піднести економічну силу остерської ратуши. Другий випадок зазначений у наказі від м. Остра до Катерининської Комісії 1767 р. Людність остерська скаржитья на „владѣльцевъ сторонняго жительство“, абшит. ген. обозного О. Закревського, полковника компанейського полку З. Забілу, що „въ недавнихъ годахъ искупивъ у городѣ Острѣ съ подупалыхъ на имущество чиновниковъ земли, на оныхъ повстроював винокурни и шинковыя двори, тѣми прибавочными строеніями гражданству въ промыслахъ ихъ видимую обиду приключаютъ, а на куреніе горѣлки“ беруть дерево з „общей остерской пуши“. Отже, людність просить, щоб далі ці „прибавочные винокурни“ не чинили збитків населенню, а нехай ці володільці тримають „винокурни... при собственныхъ мѣстностяхъ“⁶⁾.

¹⁾ Ревізья книжка Київського полку 1723 р. (Київський Центральний Архів Давніх Актів, фонд Археографічної Комісії № 387). У рев. кн. зазначено 105 шинків на весь київський полк.

²⁾ Рум. рев. Козелецька сотня т. 1, 3, 4, 7, також праця Ів. Пустовійта „Козелець в 1760 роках“.

³⁾ Рум. рев. Бобровицька сотня т. 3, 4, 5.

⁴⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I, докум. №№ 15, 16, 41, 43, 44; іб. ревізія, т. I.

⁵⁾ В. Мякотинь „Очерки по соціальной исторіи Малороссіи“ Русск. Записки 1915, кн I, ст. 208—9; уривок з цитованого документу взятий з „Ген. сл. о маетн. Киевск. п.“.

⁶⁾ Сборн. Р. Ист. Общ., т. 147, стор. 108.

Не аби-яку економічну силу мали й монастирі. Джерела зберегли відомості про боротьбу з-за землі наприкінці XVII ст. між монастирями і людиною м. Остра. В цей час на Остерщині чимало володінь мали, як і на південній Чернігівщині, Київ-Печерський, Межигірський, Братський, Київ-Софійський, Пустинно-Микольський, Київ-Михайлівський, Видубецький та інші монастирі. Інтереси монастирів, звичайно, повинні були знайти відсіч в інтересах місцевої людности, людности міст. Р. 1713 гетьман Скоропадський, одержавши скаргу від остерських міщан, видав наказа, нехай монастирі, що мали млини коло м. Остра і притягали вільних посполитих під свою протекцію, попередять своїх протекційних посполитих містові ¹⁾. Далі маємо справу про боротьбу остерської людности з Київ-Братським монастирем. Цей монастир одержав у володіння с. Карпилівку з пущами, ловами, й почав уживати заходів, щоб забрати деякі інші остерські землі. „Обыватели козаки мѣщане“ м. Остра подали г. Самойловичу скаргу й одержали від його охоронну грамоту в 1686 р., що за нею отець ректор „не мѣлъ ихъ въ тому кривдити“. Але це не перешкодило монастирю добути с. Виповзів; знову людність послала скаргу на монастир гетьманові Мазепі. Цю справу в 1693 р. вирішили на користь монастиря; м. Остер втратив право на володіння лутавською, карпилівською, виповзівською пущами — в „которомъ унѣверсалѣ, братству кievскому данномъ, острянамъ і всему полку кievскому, всякое кондиціи людемъ вступъ по дерево не только до пущи карпиловское і лутавское, але і до пущи виползовское забороняеть і запрещаеть“. Звичайно, остряни були незадоволені; р. 1728 Данило Апостол розглядав наново їхню справу, і монастир в дечому мусів поступитися. Напр., усунули плату за право рубати ліс, острянам-рибалкам дозволили „по поймамъ риби уловити на московскомъ островѣ, лежачомъ за Десною, поневажъ тот островъ остерській“. Деякі землі, як це свідчить Рум. рев. р. 1766, остерським козакам та міщанам пощастило втримати за собою ²⁾. Про володіння інших монастирів джерела звісток так-що й не доховали. Зазначено тільки володіння в м. Острі Київ-Межигірського і Київ-Братського монастирів. Деякі двори належали духівництву м. Остра. Наведені відомості про стан монастирів та духівництва в м. Острі в першій пол. XVIII ст. дозволяють визнати, що економічна їхня сила в м. Острі була менша, як старшини; розкиданість монастирського землеволодіння на Остерщині, це спостерегли ми і що-до старшини, мала тут більшу вагу: тому в м. Острі володіння монастирів були швидче виявом тої економічної сили, яку вони мали на інших дужчих економічно своїх територіях.

Всі наші відомості про економічне життя Остра показують, що він у другій половині XVII і в XVIII ст. великі пережив зміни в своєму житті. Він по Хмельниччині знов ближче звязавсь з сусідньою територією, від якої почав перед Хмельниччиною відриватися. В XVIII ст. з розвитком торгового капіталу м. Остер із своєю територією підпадає під вплив дужого торго-

¹⁾ В. Мякотинь. Очерки соціальної історії Малороссії. Русскія Записки 1916 № 7. ст. 185.

²⁾ Про це в ст. І. Лучицького „Гетьманъ Мазепа и Остерскія общія землі“ Киевская Старица. 1892, I, стор. 110—118.

вельно-промислового міста Ніжня; значіння Київ̄а було другорядне. Далі чималу в житті Остра вагу мали старшина і монастирі, що володіли величєнькими маєтками в південній Чернігівщині. Та це все не показує, що старшина і монастирі мали головний вплив в житті Остра. Тут треба виявити стан інших груп людности.

Про людність, її кількість і поділ на групи збереглися відомості з XVIII ст.; з другої половини XVII ст. про кількість людности в м. Острі відомостей немає, за цей час тільки в надзвичайно загальних рисах можна казати про стан окремих суспільних груп за уривковими свідощтвами джерел. Такий стан джерел треба мати на увазі в дальшому, оглядаючи загальну кількість людности та характеризуючи окремі суспільні групи м. Остра — козаків, міщан, посполитих і підданих, підсусідків і володільчеської людности.

За ревізькими книжками Київського полку 1723 і 1734 рр., генеральним слідством Київського полку 1729—1731 рр.¹⁾, Румянцівською ревізією м. Остра р. 1766 кількість людности м. Остра (по дворах) змінялася так:

1723 р.	— 263 дв.	(козаки і міщани)
1726 „	— 140 „	(ратушні і володільч.)
1731 „	— 123 „	(посполиті і володільч.)
1734 „	— 314 „	(козаки і посполиті)
1766 „	— 384 „	(різна людність — козаки, міщани, посполиті, піддані, підсусідки, волод. людність).

Ці рядки про кількість дворів різних суспільних груп показують дуже відмінні числа і, можна гадати, часом і неповні (наприклад, генеральне слідство Київського полку). За найповніші уважати можна відомості Румянцівської ревізії. З неї в дальшому ми виходитимемо, характеризуючи окремі суспільні групи людности. За Румянцівською ревізією м. Остра²⁾ 1766 р. в Острі було

¹⁾ Ген. сл. Київського полку користувалися в виданню М. Василенка (Чт. в „Ист. Общ. Н. А.“ кн. VII. К. 1893).

²⁾ Рум. ревізія м. Остра 1766 р. не подає відомостей про старшину та духівництво. Відповідно до інструкції П. Румянцева треба було описати стан людности, „исключая шляхетство, полковую и сотенную старшину, которыя по служивым их спискам известны, и духовных, действительно при церквах определенных“. Принагідні інформації мусіли подати писарі про робітників. „Взять отъ Полковой канцелярии и Магистрата справки: сколько и каких работников обоихъ половъ в городѣ бываетъ, и почему в годъ, или мѣсяцъ, деньгами, или чѣмъ другимъ беретъ, и на какомъ содержаніи довольствіемъ или одеждой, своимъ или хозяйскимъ сверхъ заплатъ“ (Г. А. Максимович „Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей“ т. I. Ніжень, 1913, ст. 202—3). Ці пункти інструкції Румянцева показують, що у Румянцівській ревізії не стає відомостей про старшину, духівництво, про робітників беруться справки у магістрата, а не сами робітники подають відомості про себе. Беручи на увагу ціо неповноту інструкції, загальні умови переведення Рум. ревізії в Київському полку під доглядом „примієр-маіора“ пішого Орловського полку Івана Аршаневського і бунчукового товариша Київського полку Савича, помилки різних осіб і писарів, що провадили ревізію, треба все-таки визначити чимало цінного матеріалу в томі Рум. ревізії 1766 р., що описує м. Остер (Рум. рев.

384 двори, що в них жило 470 родин і 2007 душ об. п. (943 ч.—1064 ж.). Щодо віку й полу людність поділялася так:

	1—15 рр.	15—60 рр.	60 і більше рр.	
Чолов.	411	507	25	== 943
Жінок	453	555	56	== 1064
	864	1062	81	== 2007

Щодо числа людности, м. Остер був трохи менший од Козельця (2283 душі об п.). На один двір пересічно в м. Острі припадало 5,2 людности, на одну родину — 4,66 д. Людність остерська поділялася на кілька груп — козаків, міщан, посполитих і підданих, підсусідків, робітничу людність. По цих групах загальна кількість людности розподілялася так:

Козаків було	1086 д.	54,11%
Міщан	391 „	19,48 „
Посполитих і підданих	316 „	15,74 „
Підсусідків	137 „	6,83 „
Володільчеської людности	74 „	3,84 „
	2007 д.	100%

Найбільше, як бачимо, було козаків (54,11%). Вони у м. Острі не поділялися на козаків виборних та козаків підпомошників, як це, наприклад, було в Золотоніському або Переяславському повіті на Полтавщині. В Острі ця група мала загальну назву „козаки“. Порівнюючи до Козельця, що був за 20 верстов від Остра ¹⁾, в Острі було більше козаків і посполитих і менше міщан, підсусідків, робітничої людности.

В дальшому огляд людности м. Остра почнемо з козаків — найбільшої суспільної групи Остра.

Про існування козаків в Острі ми вже були згадували, оглядаючи Остер перед Хмельниччиною, казали про них, оглядаючи добу Хмельниччини. Для пізнішого часу — другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. — про козаків збереглися уривкові звістки. Але вони дозволяють визнати, що це була надзвичайно активна суспільна група. Серед документів куплі-продажу (Рум. рев.) різних земельних угіддів, комор, плеців та инш. в Острі козацьких купчих більше, ніж купчих міщанських. В середині XVIII ст. козаки — це домінуючий елемент в Острі. На виборах до Катерининської комісії 1767 р. козаки скла-

Остерська сотня т. I). Щодо розміру, том цей є фоліант в оправі in 4° має 350 аркушів, його писали кілька писарів. На лівих нумерованих сторінках подається № двору, місце двору, хати в дворі, кількість будівель, людности двору, соціальний стан його, ім'я й прізвище володільця двору та інших мешканців його. На правих нумерованих сторінках подаються всі інші відомості, які зазначено було в інструкції для переведення Рум. ревізії по містах.

¹⁾ У Козельці було 2283 д. людности, козаків було 35,7%, міщан — 22,4%, посполитих — 4,9%, підсусідків — 18,9%, робітників — 15,3%, різночинців — 2,8%. (Ів. Пустовіт „Козелець в 1760-х рр.“). В дальшому без посилок, порівнюючи м. Остер до Козельця, будемо використовувати цю працю.

дають більшість і проводять свого кандидата — сотенного писаря Івана Пенського. Таку перевагу козаків ми зустрічаємо не по всіх містах України. У Полтаві козаки не такі дужі, як міщани. У сусідньому біля Остра Козельці проходить представник старшини — полковий писар Катеринич. Тільки у Переяславі позначається значна перевага козаків¹⁾. На жаль, розвиток цього значіння козаків в Острі не можна докладно простежити. Деякі відомості що-до кількості козацьких дворів маємо з першої половини XVIII ст. Року 1723, за ревізською книжкою (1723 р.) Київського полку, в Острі було 112 дворів козаків — у двох куренях сотенному (75 дв.), у пішому (37). За ревізською книжкою того-ж-таки полку 1734 р. в Острі було 123 двори, у сотенному курені—86 дв., у пішому—37. За Рум. ревізією козаків було 196 дворів. З 1766 р. також є відомості про склад сотенної канцелярії. До неї входили остерський сотник Іван Солонина, отаман Осип Солонина, писар Іван Пенський, осаул Іван Ясенко та хорунжий Осип Головач.

Ширше і докладніше можна сказати про стан козаків за матеріалами Рум. ревізії. Козаків в Острі в 1766 р. жило в 196 дворах 228 родин, або 1086 д. 54,11% усього числа людности. На один двір пересічне число було 5,56 д., на одну родину — 4,76. Ці пересічні числа наближаються до подібних чисел козаків підпомошників м. Воронькова на Переяславщині (7,1), Канівської сотні Переяславського полку (6,93), більше од пересічного числа козаків м. Козельця (4,41)²⁾. Таким чином, в цьому відношенні наближаються козаки м. Остра до козаків підпомошників швидче, ніж козаків виборних.

Що-до віку та полу козацька людність поділялася так:

	1—15 рр.	15—60 рр.	60 і більше	
Чолов.	209	286	9	= 504
Жінок	263	294	25	= 582
	472	580	34	=1086

Кількість жіночої людности перевищує чоловічу; по роках найбільше було робочої людности (15—60 рр.).

Забезпечення робочими чоловічими силами по дворах було таке:

Дворів без чоловічої робочої сили було	9	—	4,59%
„ з 1 чоловічою роб. силою	117	—	59,69 „
„ з 2 „ „ „	53	—	27,04 „
„ з 3 „ „ „	15	—	7,65 „
„ з 4 і більш „ „ „	2	—	1,03 „
Всього 196 дв.			100%

¹⁾ Сборникъ Русск. Истор. Общ. т. 147. СПб. 1914. В. И. Пичета. „Наказы украинскихъ городовъ въ 1766 г.“ (Укр. жизнь 1915 г. кн. 9, ст. 48—50). Г. А. Максимовичъ „Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г.“ Н 1917.

²⁾ Про це у праці П. Федоренка „Вороньковская сотня Переяславскаго полка“ (Труды Полт. Уч. Арх. Ком., в. 12); козаків виборних на 1 двір у м-ку Воронькові припадало 11,8 д., в Канівській сотні Переяславського полку—11,08 (з моєї праці про Канівську сотню).

Найбільше було дворів з одною чоловічою робочою силою (59,69%) і з робочою силою—2 чоловіки (27,04%); інші числа невеликі. Цей розподіл робочих чоловічих сил нагадує нам подібний поділ у козаків підпомошників м. Воронькова на Переяславщині і в Канівській сотні на Полтавщині (Золотоніський повіт)¹⁾. Така робоча група, очевидно, разом з іншими групами не могла обслуговувати всіх потреб своїх, бо серед них ми зустрічаємо у 30 дворах (15,3%) 38 д. робітників. Це число було більше від числа робітників у володільчеських дворах. Наймана робітнича людність складалася з 28 робітників і 10 робітниць. Умови найму була платня натурою і грішми. Платня грішми для чоловіків найменша була 50 коп. на рік, найбільша 4 крб., жінки мали найбільшу платню—2 крб. 40 коп. Крім грошей, мало не завжди господар давав харчі, часом одіж. Таким чином, найбільша платня для робітників у козаків в 1766 р. була 4 крб., харчі і одіж господарські. В числі робітників мало не половина складалася з учнів, що вчилися науки ремесла бондарського, ковальського та інших, і мусіли за це господареві допомагати в його праці.

Те, що в складі козацької людности були наймані робітники, показує на не аби-яку забезпеченість козаків, порівнюючи до інших груп остерської людности. Ця забезпеченість позначається в засобах придбання дворів. Козаки найбільше придбали дворів в спадку—119 (60,72%), купівлею придбали 75 (38,26%), уступкою—1 двір (0,51%), та ще про один двір немає відомостей. Таким чином, найбільш поширений засіб була спадщина, а потім уже купівля.

Двори козаків були добре забезпечені будівлями, а саме: в 196 дворах 598 будівель, на 1 двір припадало пересічне число 3,05 будівель. З будівель у козаків м. Остра були такі—223 хати, 193 комори, 167 сараїв, 15 стаєнь.

Після дворів та будівель ми розглянемо забезпечення землею. Її мали з 196 дворів тільки 34 (17,34%). По дворах земля поділялася так:

Оранку та сіножать мало	. 5 дв.	2,55%
Тільки оранку	„ . 14 „	7,14 „
„ сіножать	„ . 15 „	7,65 „
Всього	. 34 дв.	17,34%

Таким чином, з 34 дворів тільки 19 дворів (9,75%) мали оранку, трохи більше дворів (20) мали сіножаті. Цим козаки м. Остра відрізняються від козаків підпомошників м. Воронькова та Канівської сотні Переяславського полку, які значно краще були забезпечені землею; в Острі число козацьких дворів, що мало землю (17,35% од заг. числа козацьких дворів), було менше від подібного числа в м. Козельці (21% од заг. ч. коз. дв.).

Зазначені 19 дворів мали 184 дні і 1 упруг оранки в 23 шматках („нивах“). На 1 двір було пересічне число 8 днів. Крім цих мір, оранка у м. Острі показується у ревізії ще на квадратіві сажні так, що 1 день мав 1740 квад. саж., а 1 упруг—580 кв. с. Таким чином, на квадратіві сажні

¹⁾ П. Федоренко, ст 124 і згадана авторова праця про Канівську сотню.

оранки було 320.740. Це число ми вважаємо тільки за приблизне¹⁾; Цю орну землю козаки придбали купівлею (10 дв.), в спадку (6 дв.), про 3 дв. відомостей нема. Крім оранки, 20 дворів мало сіножаті—22 шматки в 2.270 коп. Ці сіножаті 11 дворів купили, 4 одержали по спадщині, про 5 немає звісток. Серед угіддів згадується у козаків 4 городи та 5 порожніх пляців; всі вони дісталися в різний час через купівлю. Таким чином, можна визначити, що за пануючий засіб придбання була купівля, у спадку земля дісталася меншій кількості дворів.

Мале забезпечення орною землею і поширення сіножатів пояснюється через природні м. Остра умови. Головна його територія біля річок Десни та Остра, це сприяло поширенню сіножатей і болот, які не завжди можна було косити, чимало було піскуватої землі²⁾. В дворах №№ 31, 33, 45 та деяких інших у Рум. ревізії зазначається земля „песковатая“, в 123-ім дворі „суборок“, в №№ 137, 156, 175, 182, 184 сіножаті мають траву „осоковату“³⁾. Це все, звичайно, відбилосся на зайняттях людности м. Остра. Писарі, що склали опис м. Остра, не зазначили в списку зайняттів хліборобства. Що згадані природні умови чималу мали вагу для економічного життя міста, на те можна також навести довід—цікаву характеристику м. Остра в наказі міської людности до Катерининської комісії 1767 р. В йому зазначено— „городъ Остеръ имѣеть свое положеніе не примѣрно другихъ малороссійскихъ городовъ, но дѣйствительно состоитъ на островѣ между околичными водами и на самой неплодной песковатой землѣ, что не точію граждане крайне имѣють къ паханію хлѣба способныхъ мѣсть и никакихъ угодій, съ чего бѣ можно было здѣшнему гражданству пользоваться и на чемъ себя содержать, но и скотъ по скудной точію вѣ одной рощѣ пастыбы весьма малымъ числомъ содержать“⁴⁾... Такий характер ґрунтів біля Остра мав вплив на зайняття людности—хліборобство, скотарство, ремесла,—і цілком дозволяє визначити мале забезпечення не тільки оранкою, ба й худобою.

¹⁾ На квадратіві сажні міряли скрізь на Остерщині в 1766 р. Вони звичайно докладніш визначають кількість землі, ніж „трехъаршинные сажни въ окружности“ в Переяславському полку. Тут потрібно зазначити, що точність відношення днів і упругів до квадратних сажнів ще не цілком ясна. Бунчуковий товариш Савич, який переводив разом з Аршаневським Рум. ревізію у Київському полку, зазначає в „доношеніи“ „по нѣкоторой неизвѣстной никому смѣтѣ положено маіоромъ Аршаневскимъ мѣра на каждый день оранки тысяча семѣсотъ сорокъ квадратныхъ саженей, что противъ вышеписанной подполковника Огарева вымерки самой большой меры здешняга мѣра превосходитъ квадратомъ вдвое, ибо если двести аршинъ в доль, а одиннадцатъ в поперекъ сметать на квадратъ, выходитъ только 726 саженей и два аршина, а какъ и въ Киевскомъ полку не везде земля ровна, такъ что въ иныхъ мѣстахъ орутъ двумя лошадыми, а въ иныхъ парою и четырьма, а въ протчихъ шестю і восемью волами, а называется одинако оранкою днями.. слѣдственно одинаковой меры вездѣ бытъ невозможно“. Підполковник Огарьов керував ревізією в Лубенському полку (Г. Максимовичъ, „Дѣятельность Румянцова-Задунайскаго...“ т. I, ст. 333).

²⁾ Матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій, собр. Черн. стат. отд. т. VII. Остерскій уѣздт. Черниговъ 1883.

³⁾ Рум. ревізія. Остерська сотня т. I (рев. № 256).

⁴⁾ Сб. Р. Ист. Общ., т. 147, ст. 102.

Всього худоби було в 196 дворах 615 шт.; великої худоби — 287 шт. (20 вол., 142 коня, 125 корів), робочої худоби було 162 шт. (20 волів, 142 коня), неробочої худоби 113 шт. (16 мол. б., 21 телиця, 76 телят), дрібної 215 шт. (15 овець, 195 свиней, 5 кіз).

На один двір пересічно припадало:

Великої худоби	1,46
Робочої „	0,82
Неробочої „	0,57
Дрібної „	1,12
Всякої „	3,14

Ця таблиця показує, як мало забезпечені були козаки худобою.

Забезпеченість робочою худобою по дворах у козаків була така:

Не мали зовсім робочої худоби	93 дв.	47,45%
Мали 1 шт. „ „	58 „	29,59%
„ 2 „ „	29 „	14,79%
„ 3 „ „	11 „	5,61%
„ 4 і більш „ „	5 „	2,56%
<hr/>		
Всього	196 дв.	100%

Більшість дворів була забезпечена одною або двома шт. робочої худоби. Відсутність худоби у великого числа козацьких дворів м. Остра (47,45%) нагадує нам таке саме явище у м. Козельці. Тут худоби не мали 61,5% дворів.

Невелика кількість землі й незначне число худоби у козацьких дворах показує, що у козаків були інші засоби до існування — заробітки, ремесла, то-що. Найбільше займалися козаки ремеслами, частину козаків було записано до цехів. Всі зайняття козаків м. Остра можна по дворах так укласти:

1. Ремісникували	97 дв.	49,49%
2. Заробітки мали	51 „	26,02%
3. Не зазначено	43 „	21,94%
4. Виконують виборну службу	5 „	2,55%
<hr/>		
Всього	196 дв.	100%

Таким чином, козаки найбільш ремісникували (49,49%) і мали заробітки (26,02%). Далі ознайомимося докладніше з ремеслами, з розподілом їх по дворах.

1. Кравецьке ремесло мали	20 дв.	(13 в цеху запис.	7 ні)
2. Чоботарське	19 „	(16 „ „ „	3 „)
3. Бондарське	15 „	(10 „ „ „	5 „)
4. Ковальське	13 „	(12 „ „ „	1 „)
5. Ткацьке	8 „	(7 „ „ „	1 „)

6. Кушнірське	5 дв. (4 в цеху запис., 1 ні)
7. Кравецьке рем. і заробітки мав	1 „ (в цеху запис.).
8. Колесницьке	1 „
9. Котлярське	5 „
10. Шинкарське	2 „
11. Іконописне	1 „
12. Ганчарське	1 „
13. Котлярське і чоботарське	1 „
14. Торгує по різних селах	1 „
15. Купує рогату худобу, б'є й продає	1 „
16. Купують дьоготь, продають бочками й квартами	2 „
17. Пече білий хліб і продає	1 „

Всього . . 97 дв.

З ремесств були поширені кравецьке, чоботарське, бондарське, ковальське, ткацьке, кушнірське. Вони були в 80 дворах, з них 63 двори (32,14⁰/о) були вписані до цехів м. Остра. В 12 дворах у майстрів вчилосся 15 учнів різних ремесств: бондарського — 4, ткацького — 4, ковальського — 3, кушнірського — 2, котлярського і чоботарського по 1. З цих 12 дворів майстрі записані до цеху тільки в 7 дворах. Майстрі здебільша мали по одному учневі, тільки три двори по два учні.

Оглядаючи загальний розподіл зайняттів козаків м. Остра по дворах, звертаємо увагу на велику кількість дворів, що має одне зайняття, тільки людність двох дворів має по двоє зайняттів — кравецьке ремесство й заробітки (№ 7) та котлярське і чоботарське ремесства (№ 13 таблиці). В реєстрові зайняттів писарі зовсім не зазначили хліборобства. Землю орну мало, як ми знаємо, 19 дворів. Коли переглянемо зайняття цих 19 дворів, то виявиться, що людність 11 дворів ремісничувала, 2 дворів мали заробітки, 2 несли виборну службу, про 4 двори відомостей немає. Потрібно тут зазначити, що людність 2 дворів, за якими в ревізії зазначено — як зайняття — заробітки, мала 45 днів землі ¹⁾.

З інших зайняттів козаків зазначимо гуральництво і млинарство. Ці зайняття маємо в 14 дворах. Гуралень було 11, млинів — 6; вони здебільша дісталися козакам через купівлю і в спадку. Зайняття гуральництвом та млинарством були поширені по Гетьманщині; їми, ми знаємо, займалися старшина, духівництво, російські виходні — дворяни, що їх пануюче значіння сприяло тому, що зайняття ці в них поширились ²⁾. Перевага цих владущих верств не перешкоджала цілком козакам займатися гуральництвом, але звичайно гуральні в козаків не були такі великі, як у старшин, московських воєвод, духівництва та інших осіб. Зо всіх 11 гуралень тільки одна мала двоє казанів, решта були

¹⁾ Рум. Рев. Остерська сотня т. I, дв. №№ 33, 80 (рев. № 256). Невідомо тільки, чи тут ревізори помилилися, чи підчас ревізії м. Остра завдяки різним умовам людність цих дворів не сіяла нічого.

²⁾ Слабченко „Организация хозяйства Украины“... т. II, ст. 128, 133.

з одним казаном, тільки двоє дворів, що мали землю, володіли гуральнями. Продукція в ревізії позначена тільки 3 гуралень — 775 відер; одна гуральня не працювала через „неурожай хлѣба“¹⁾.

Що-до млинів, то їх у козаків м. Остра було 6 у 6 дворах, причому троє з цих дворів володіли одночасно і гуральнями. Млини працювали влітку, в-осени, на весні, декотрі цілий рік. Прибуток був різний і більш-менш дорівнював $\frac{1}{10}$ перемолотого хліба. З млинів відокремимо млин у дворі № 183, що мав ширше промислове значіння. В йому було одне коло для борошна і двоє валюшних кіл. На першому перемелювали 100 чт. борошна і прибутку від нього було 10 чт.; з валюшних кіл власник мав „за валение сукна 2 рубля и пшеном 1 чт.“

З економічним станом і суспільним значінням козаків зв'язані їхні податки й повинності. Всього козаки платили 197 крб. 13 коп. Кількість податку по дворах поділяється так:

По 1 крб. платили	3 дв.	—	3 крб.
„ 1 „ 2 коп. платило	145 „	--147 ..	90 коп.
.. 1 „ 4 „	2 „	— 2 ..	8 ..
.. 1 „ 5 „	1 „	— 1 ..	5 ..
.. 1 „ 10 „	1 „	— 1 ..	10 ..
.. 1 „ 20 „	7 „	— 8 ..	40 ..
.. 1 „ 24 „	1 „	— 1 ..	24 ..
.. 1 „ 40 „	2 „	— 2 ..	80 ..
„ 1 „ 50 „	1 „	— 1 ..	50 „
.. 1 „ 70 „	1 „	— 1 ..	70 ..
.. 1 „ 80 „	1 „	— 1 ..	80 ..
.. 2 „ — „	1 „	— 2 ..	—
.. 2 „ 2 „	2 „	— 4 ..	4 ..
.. 2 „ 4 „	8 „	— 16 ..	32 ..
.. 2 „ 20 „	1 „	— 2 ..	20 ..
Не платили	11 ..		
Не зазначено	8 ..		

Всього . . 196 дв. платило 197 крб. 13 коп.

Податки ці можна поділити так: за нормою і не за нормою. Перші платила людність за нормою, що їй зазначено було в наказі Румянцева 1765 р про консистенську дачу (1 крб. 2 коп. від хати). Таких дворів було 153, цеб-то більшість дворів козацької людности (78,06%). Не за нормою платили 24 двори від 1 крб. до 2 крб. 20 коп., з наказу сотенної канцелярії. Решта дворів (19) не платила податків, про 12 ближчих звісток немає, 5 дворів не платили тому, що несли виборну службу, з 2 дворів податок був складений через „убожество“. На один двір пересічно у козаків припадало 1 крб. 0,5 коп. У м. Козельці це число було 91,6 коп на один двір²⁾.

¹⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I, дв. № 184.

²⁾ Тут відкинємо хибний погляд Максимовичів про те, що козаки не несли „повинностей“

Таким чином, огляд стану козаків м. Остра дозволяє визнати, що ця група людности була найбільша у м. Острі і наближалася вона своїм станом до козаків підпомощників. Вона була значно бідніша від подібних груп на Полтавщині. В дечому вона наближалася своїм станом до козаків м. Козельця, але була чисельніша.

Разом з козаками велику в економічному життю м. Остра брали участь міщани, правда, менш активну.

Про участь міщан в економічному життю м. Остра знаємо ще з часів перед Хмельниччиною. В люстрації 1636 р. згадується про мандат коронного канцлера 1633 р., який забороняв боярам чинити кривди міщанам, забирати в них ґрунти, примушувати до міської пішої сторожі¹⁾. Підчас Хмельниччини міщани брали діяльну участь у повстанні і далі в другій половині XVII і в XVIII ст. на собі відчули поволі наступ українського старшинського і московського торговельного капіталу, хоч усіма можливими засобами провадили боротьбу з впливами цього наступу.

В 1663 р. (з інших відомостей в 1660 р.) міщани м. Остра, підчас перебування тут польського короля Яна Казимира, добули у його привилей на магдебурзьке право, що ним вже користувалися фактично протягом 15 років. Р. 1666 московський цар Олексій Михайлович грамотою підтвердив цей привилей „о вольности остерскимъ мѣщанамъ, по праву магдебургскому, о зборѣ въ казну государству денежныхъ и хлѣбныхъ доходовъ, и объ отдачѣ ево, государя, воеводамъ или приказнымъ людямъ“. Було це в добу прихильної до Москви політики Брюховецького. Два роки пізніше, в 1668 р., маємо універсал Петра Дорошенка про те, щоб людність м. Остра не турбували „попасами, ночлѣгами, трудностями такъ же и до млиновъ мескихъ никто не вступался“. З загального огляду поведження московських воевод і ратних людей у м. Острі знаємо, що справді цей універсал мав охоронити інтереси міщан. В обороні цих інтересів, але в більш стриманих виразах висловлюється Мазепа. Не можна було вимагати „живности“ і „подводи“ без дорожніх документів, або „какими вымыслами“ чинити шкоду. Инакше треба було надсилати винуватця до належного, чи то українського, чи то московського уряду²⁾.

Ці кілька звісток офіційного характеру з XVII ст. виявляють важкі умови життя міщан, що проходило серед війн на Україні, серед зловживань московських воевод і війська. На початку XVIII ст. життя м. Остра не могло, завдяки різним умовам, іти повним темпом. Більш визначне становище Київа

в місті (Г. Максимовичъ „Дѣятельность Румянцева Задунайскаго...“ т. I, ст. 209). Це, на думку Максимовичеву, вказувало, що вони „должны были отнестись къ описи враждебно“ і відомості, які можливо, „скрыты от ревизоровъ“. Наші відомості про податки козаків відкидають те, що „козаки не несли повинностей“.

¹⁾ Архивъ, Ю. З. Р. VII, т. I, ст. 595-598.

²⁾ Мат. для исторіи экон., юрид. и общ. быта Старой Малороссіи, за ред. М. П. Василенка, в. II „Экстрактъ изъ указовъ инструкцій... 1786 года“. Чернігів, 1902, ст. 209-210; М. Александровичъ „Остерскій уѣздъ“ К. 1881, ст. 58.

і Ніжня — двох сусідів на півночі і півдні від Остра — також спинало економічний розвиток м. Остра ¹⁾. Чималу тут вагу мали старшина і монастирі, які під цей час набирали значного впливу у Гетьманщині. Через те в першій половині XVIII ст. організації міщан у м. Острі втрачають землі, втрачають села, якими раніш володіли. Р. 1719 ратуша „стрицкая“ продає Сергієві Козловському, міщанинові остерському: „пай сѣножать... за золотыхъ за десять“ на покриття боргу війту Василю Ждановичу ²⁾. В 1715 р. різники остерські продали Михайлові Хенцінському „дворъ свой братерский... золотихъ за двѣ стѣ“ ³⁾. В 1711 р. мірошницький цехмистр „з братиею“ передав свій пай Сергієві Солонині, який при поділі „волного лугу“ заклав в його гроші — „а ми увидѣвши оный пай же нашъ негодный цѣле, от оного изрекаемся“. В 1730 р. Яким Лисиця цехмистр бондарський за 6 кіп грошей купив частку „лугу“ в 20 сажнів у Коропця. Цей луг належав раніш бондарам і ганчарам в розмірі 40 сажнів „за дикухою“; ганчарі заплатили гроші за цей луг, але тому, що бондарі не дали своєї частини, продали його потім Коропцю ¹⁾.

Не тільки зменшуються володіння землями у цехів м. Остра завдяки новим умовам економічного життя, зменшується також і кількість ратушних дворів, які були у володінні остерської ратуші. З ревізії про маєтності Київського полку 1726 р. бачимо, що остерська ратуша володіла 192 дворами, з них було 116 дворів в м. Острі, решта в поселеннях—Гуті, Одинцях,

¹⁾ Собрн. Рус. Истор. Общ. т. 147 (СПБ 1914) ст. 103.

²⁾ „На урадѣ нашемъ мѣскомъ ратуши остерскомъ пред нами Кондратомъ Чешуйкою войтомъ стрижкимъ, Тимофѣемъ Красникомъ бурмистромъ рочнимъ з лавникамы, Семеномъ Рижномъ, Микытою Покрѣпомъ, (Оеодоромъ Василенкомъ, сполне панами мищанамы, такъ тежъ и цехмистрамы кравецкимъ, шевскимъ и ткацкимъ спорадою ихъ в ратуше засѣлмыи, що задолжалась ратуша наша стрижкая будто блаженной памяти Василю Ждановичу войту бившему грошей талярныхъ десять. а что будто на передѣлѣ луговыхъ в его бралис и до сего времени откилка лѣтъ за войтовства своего у мищан не правил, а же то сего времени вторый мужъ Иванъ Жданевичъ доправился тогожъ долгу десяти талярныхъ, прето мы врадѣ, согласившиися з панами мищанамы, что не моглись от колѣ онихъ грошей взятыхъ Жданеву Ивану отдать. запродалисмо пай сѣножать, что сопредѣлено было Тимофѣю Квачевичу, Сергѣю Козловскому мищанину стрижкому золотыхъ за десять, которому Сергѣю Козловскому волно есть и будетъ тимъ своемъ сѣножати где хотѣтъ владѣть...“ Закінчується купчий запис так: „В подлѣнной подпись таковы Кондрад Чешуйка войт Стрицкій, Тимофѣй Красникъ бурмистръ рочный з колодою. Тамже в ратуша будучы мѣщане стрижкие Иля Сапунъ, Хилко Одинецъ, Леско Бертуховскій, Яценко и протчие мѣщане. Максимъ Коровій цехмистр кравецкій, Демянъ Зорениць цехмистр шевскій, Семень Федченко цехмистръ ткацкій з братьями“. (Рум. рев. Остерська сотня т. I доз. № 248 (к. № 69).

³⁾ „Ми ниже наподисѣ именованіе рѣзники стрижкие обще всѣмъ чинимъ симъ нашимъ писаніемъ, кому би колвекъ о томъ вѣдати надлежало, вѣдомо, ихъ мѣючи ми дворъ свой братерский, куплений у Гаврила Степановича Проскуренка. и онымъ не хотячи владѣти, а злаще будучи потребнии грошей, продалисмо его милости пану Михайлу Хенцінскому за готовую сумму и южъ цале нашими руками отобранную золотихъ за двѣ стѣ и от оного двора весьма себе отчуждивши, сие наше писаніе при першой купчой нашей во лутшее вѣроятіе и защищеніе при подписи рукъ нашихъ пану Михайлу Хенцінскому подаемъ. В подлѣнной тако. Леско Бартухъ цехмистр —, Матвѣй Католик +, Лаврен Евтим +, Самойло Самулник +, Семень Рижок +, Федор Пархоменко +, Яцко Малух и протчое товариство цеху резницкого“ (Рум. рев. ibid. док. № 133).

¹⁾ Рум. рев. ibid. № № 77. 204.

Булахові, Савині, Волевачах, Вовчих Горах, Упирах, Старогородці ¹⁾. Це володіння відрізняється від того, чим володів Остерський магістрат в 1716 р.

Р. 1716 до володінь Остерського магістрату належали поселення Олбин, Гута, Дешли, Тарасів, Соболівка, Літки, Песоцьке, Шуляки. Р. 1726 не всі з цих поселень, як ми були бачили, згадується за магістратом. Пізніше в селах Одинці та Кошанах одержав володіння від гетьмана К. Разумовського — Степан Лутай, суддя земський. В 1767 р. у володінню Остерського магістрату було тільки 43 двори в Старогородці, Сокирині, х. Нобильських, Савині, Булахові, Волевичах, Вовчій Горі. Ці поселення в наказі до Катерининської комісії 1767 р. просить магістрат грамотою ствердити ²⁾ „съ помянутыми людьми, кромѣ козаковъ и ихъ земель“.

Констатуючи певні зміни в життю міщан в першій пол. XVIII ст. завдяки збільшенню володінь старшини та монастирів у м. Острі та на Остерщині, можна визначити взагалі, що в першій половині XVIII ст. зменшувалося володіння магістрату Остерського, цехів, значіння їх і вплив. Ці організації вже не дужі, тепер дужчі економічно окремі члени — цехмистри, товариші або члени цехів. Вони тепер сами широко скуповують двори, комори, пледи, сіножаті та інші землі. Р. 1731 Василь Сидоренко, цехмистр кравецького цеху, купив за таляра плед. Р. 1756 Захарій Ревенко, товариш остерського музичького цеху, купив плед за 2 крб. ³⁾.

Цей економічний процес звичайно впливав і на магістратські порядки міста. Остер, як і Козелець, не розвинули так у себе цехового устрою, як це було в Ніжені, де цехові порядки „мабуть дійшли до найбільшої повности й суцільности“, але і про устрій Остра не можна повторити характеристику акад. Багалія, що у нім „бачимо лише бліду відтінь предмету“ ⁴⁾. В 1766 р. магістрат м. Остра складався з війта, військового товариша Михайла Хенцінського, 4 бурмистрів — Якова Барташа, Грицька Синиці, Федора Артюха і Якова Копиляса з чотирма райцями ⁵⁾. В Острі і в другій пол. XVIII ст. заховуються магістратські порядки; в 1767 р. в наказі до Катерининської комісії зазначається, що „городъ Остеръ есть упривиліюваный правомъ“, що міщани просять охороняти їхні права ⁶⁾. Але не вважаючи на ті права, які мали міщани, на ту боротьбу, яку вони провадили, все-ж-таки не зайняли вони активного впливового становища в житті міста.

Отже козаки лишаються найвпливовішою суспільною групою в життю м. Остра.

¹⁾ „Ген. сл. о маетностяхъ Кіевского полка 1729-31 г. г.“ — Чт. в Ист. Общ. Н. Л. кн. 7, стор. 34-35.

²⁾ Сборн. Русск. Ист. Общ. т. 147 СПб. 1914, ст. 105-6.

³⁾ Рум. Рев. Остерська с. т. I. док. № 87, 163.

⁴⁾ Руська Історична Бібліотека т. XXIV — Розвідки про міста та міщанство на Україні - Руси в XV - XVIII в. Львів 1904; розвідка Д. Багалія „Магдебурзьке право на Лівобічній Україні“, ст. 423.

⁵⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. I. рев. (№ 248). Тут потрібно визнати за помилковий вираз у згаданій розвідці Д. Багалія, що в Острі „вибиралось що року по загальній згоді міщан по одному бурмістрові й по двох райців“. (ibid. ст. 422). В 1766 р., як ми бачили, було 4 бурмистри і 4 райці.

⁶⁾ Сборн. Русск. Ист. Общ. т. 147, loco cit.

Зменшення впливу міщан можна спостерегти також на кількості дворів міщан за ревізькою книжкою 1723 р. Київського полку і Румянцівською ревізією 1766 р. В коротких відомостях ревізької книжки 1723 р. міщани зветься посполитою людністю: їх було 152 двори. Людність цих дворів поділялася на кілька груп. Було 30 дворів міщан „гендлями бавячієся“, 78 — тих, що мають тільки свої хати, 3 — мізерних; крім цього, 28 дворів було під протекцією полковника київського, з них тільки 3 двори були „гендлових“, решта належала до „мизерних“. В числі міщан позначено 9 дворів „мизерних“ вдов ¹⁾. За Румянцівською ревізією 1766 р. у м. Острі зазначено 72 двори, мало не половина кількості дворів 1723 р. За ці 40 років трапилися такі зміни в економічному і соціальному життю м. Остра, котрі сприяли зменшенню числа міщанських дворів.

Вияснивши в загальних рисах стан міщан в першій половині XVIII ст., ми в дальшому використаємо відомості Рум. ревізії для докладнішої характеристики міщан в 1766 р.

В 1766 р. у м. Острі було 72 двори міщан, в них жило 85 родин і 391 д. об. п.; на 1 двір припадало пересічно 5,43 д., на одну родину 4,6 д. Вони складали 19,48% загальної кількості людности і кількість їхня була менша од кількості козаків м. Остра (54,11%). Становищем своїм міщани наближаються швидче до стану міщан в м. Березні на Чернігівщині, але значно відрізняються від Ніженя, Городні, Борзни, Чернігова, де міщан було більше числом ²⁾. Менше міщан числом і порівнюючи до м. Козельця (22,4%). Не такі ж дужі міщани м. Остра в боротьбі з козаками, як були міщани м. Київ ³⁾.

Що-до віку і полу вони поділялися так:

	1—15 рр.	15—60 рр.	60 і більше	
Чолов. . .	84	99	5	= 188
Жінок . .	87	102	14	= 203
Усього	171	201	19	= 391

Як у козаків, у міщан перебільшують жінки. Розподіл чоловічих робочих сил по дворах був неоднаковий.

Дворів без чоловічої роб. сили було	6—	8,33%
„ з 1 „ „ силою „	39—	54,16 „
„ з 2 „ „ „ „	20—	27,8 „
„ з 3 „ „ „ „	6—	8,33 „
„ з 4 „ „ „ „	1—	1,39 „
Усього	72 дв.	100%

¹⁾ Рев. кн. Київського полку 1723 р. Київський архів для розгляду давніх актів при кол. Університеті (фонд Археографічної Комісії).

²⁾ А. Шафонській, Топограф. опис. Черниг. нам К. 1851, ст. 344, 382, 421, 475. Порівнюючи ці міста з м. Остром, користуємося пізнішими відомостями (1786).

³⁾ И. Луцицкий „Кіевъ въ 1766 г.“ — „Кіевская Старина“, 1888, т. I.

Загальним розподілом робочої сили міщани нагадують козаків м. Остра; тільки в них більше число дворів без роб. чол. сили і менше число дворів з 1 робочою чолов. силою.

В складі міщан зазначено 19 робітників, з них 14 чоловіків і 5 жінок. Перші найбільшу платню мають на рік у розмірі 5 карб. і одяг та харч господарську; жінки мають 2 карб. і одяг та харч господарську. Серед робітників були також і учні, що вчилися реместв. Кількістю робітників міщани були менш забезпечені, ніж козаки і володільська група людности.

Цей менш забезпечений стан міщан, порівнюючи до козаків, виявляється на способах придбання дворів. Міщани через спадщину придбали 33 двори (52,76%), купівлею—21 дв. (29,17%), на магістратській землі було 7 дворів (9,72%), не зазначено засобів придбання у 6 дв. (8,33%). Таким чином, у міщан за головні способи були спадщина і купівля, але % куплених дворів, порівнюючи до козаків, менший. Так що й однаково, порівнюючи до козаків, міщани були забезпечені будівлями. В 72 дворах знаходилося 225 будівель, на 1 двір припадало пересічно 3,12 буд., у козаків це число було 3,05. В числі будівель було 80 хат, 73 комори, 64 повітки, 8 стаень.

Забезпечені землею міщани були погано. Землею володіло тільки 10 дворів (13,89%), у козаків ця кількість дворів була 17,34%. Таким чином, міщани мали менше землі, порівнюючи до козаків. По цих 10 дворах земля розподілялася так:

Оранку та сіножаті	1 дв.	1,39%
Саму оранку	3 „	4,17
„ сіножать	6 „	8,33

Оранкою, як ми бачили, володіли тільки 4 двори (5,56%), решта дворів сіножатями. В забезпеченні землею чимале значіння відіграв піскуватий і мало родючий ґрунт біля Остра, як це ми докладніше зазначили були оглядаючи стан козаків. В згаданих 4 дворах було 40 днів або 69.500 кв. сажнів землі. Цю землю міщани придбали в одному дворі купівлею, в одному—в спадку, у двох засоби придбання не зазначені. Сіножатями володіли 7 дворів; було в них 7 шматків на 450 коп. З цих шматків троє дісталися купівлею, один у спадку, про троє нема відомостей. З інших угіддів треба зазначити володіння в одному дворі 1 городом і 1 плецом, які перейшли в спадку.

Таким чином, міщани мало були забезпечені земельними угіддями. Небагато також було у них худоби.

Худоби на 72 двори було 175 штук. З них великої худоби—78 штук (3 воли + 44 коня + 31 корова), робочої худоби було 47 штук (3 воли + 44 коня), неробочої худоби 33 (3 мол. б. + 7 телиць + 23 телят), дрібної—64 (57 свиней + 7 кіз).

На один двір пересічне число було:

Великої худоби	1,08
Робочої „	0,65
Дрібної „	0,88
Всякої „	2,43

Порівнюючи до козаків міщани худобою були забезпечені менше. В козаків на 1 двір припадало всього худоби 3,14 шт. (пересічне число), у міщан—2,43.

По дворах забезпечення робочою худобою в міщан було таке:

Не мали зовсім робочої худоби	40 дв	55,60%
Мали 1 шт. роб. худоби	21 ..	29,16
„ 2 „ „ „	9 „	12,50
„ 3 „ „ „	1 „	1,39
„ 4 „ „ „	1 „	1,39
<hr/>		
Всього	72 дв.	100%

У міщан, порівнюючи до козаків, більша кількість дворів була без робочої худоби, менше було дворів з 3 і 4 шт. роб. худоби.

Мале забезпечення землею і худобою примушувало міщан звернути увагу на ремества, торг та інші зайняття. По дворах зайняття поділялися так:

Ремества й торгівлю мали 42 дв.	58,34%
Заробітки	13 „ 18,05
Не зазначено	17 „ 23,61
<hr/>	
Всього	72 „ 100

Таким чином, найбільше дворів було таких, що мали ремества і торгівлю разом (58,34%), далі самі-но заробітки мали тільки 18,05%. Цей поділ дворів у міщан різнився від поділу в козаків; у міщан більший був % дворів з ремествами та торгівлею, у козаків він дорівнював 49,49%, менше число було дворів з заробітками, у козаків це число було 26,02.

Щодо зайнять міщан розподіл ремесств і торгівлі по дворах був такий:

1. Шевське ремество мали	9 дв.	(8 зап. до цеху, 1 ні)
2. Чоботарське рем.	8 „	(6 „ „ „ 2 „)
3. Ткацьке рем.	6 „	(5 „ „ „ 1 „)
4. Бондарське рем.	3 „	(2 „ „ „ 1 „)
5. Кравецьке	4 „	(3 „ „ „ 1 „)
6. Ганчарське	1 „	
7. Бондарське рем. й торгує рибою та сіллю	1 „	
8. Пече білий хліб і продає	4 „	
9. Продає м'ясо на базарі	1 „	
10. Торгує різними товарами	1 „	
11. „ дьогтем по різних містах	1 „	
12. „ шпагатом та „масломъ“	1 „	
13. „ червоним крамом	1 „	
14. „ салом і сіллю	1 „	
<hr/>		
Всього	42 дв.	

З цих 42 дворів міщан до цехів було записано тільки 30 дворів (41,6%). З окремих зайнятть зазначено прибуток з торгу різними товарами — 50 крб. і прибуток з торгу крамом — 40 крб.

У майстрів з міщан було 7 учнів; з них вчилися ганчарського, кравецького, чоботарського, шевського, ткацького реместв по одному учневі, бондарського вчилася двоє. З інших зайнятть зазначено в одному дворі млинарство; тут був один водяний млин на одне коло, який перемелював до 20 чт., прибутку давав 5 чт.

Тепер перейдімо до податків. Міщани платили 77 крб. 50 коп. По дворах податки поділялися так:

По — крб.	50 коп.	платили . . .	1 дв.	=	50 коп.
„ 1 „	— „	„ „	3 „	=	3 крб.
„ 1 „	2 „	„ „	39 „	=	39 крб. 78 коп.
„ 1 „	4 „	„ „	2 „	=	2 „ 8 „
„ 1 „	10 „	„ „	5 „	=	5 „ 50 „
„ 1 „	20 „	„ „	8 „	=	9 „ 60 „
„ 1 „	40 „	„ „	3 „	=	4 „ 20 „
„ 1 „	50 „	„ „	3 „	=	4 „ 50 „
„ 2 „	4 „	„ „	3 „	=	6 „ 12 „
„ 2 „	22 „	„ „	1 „	=	2 „ 22 „
Не платили		4 „		
Всього			72 дв.		платили 77 крб. 50 коп.

За нормальним розподілом податків платила більшість дворів—42; вони платили 45 крб. 90 коп., не за нормою платили 26 дворів, причому найменше платили 50 коп., найбільше 2 крб. 22 коп. В усіх цих дворах людність платила податок за наказом та розкладкою магістрату м. Остра. 4 двори не платили зовсім податків, або за „убожеством“ або замість податків несли повинності магістратові.

Цим ми кінчимо огляд стану міщан м. Остра в 1766 р. Ця соціальна група порівнюючи до козаків м. Остра значно менша, вона мало не втриє менша кількістю, мало забезпечена землею, угіддями, худобою; головне заняття, як і в козаків, ремества й торг і тільки торгом більш займаються міщани, ніж козаки; але козаки були для міщан дужими конкурентами в реместві.

Козаками і міщанами ми кінчили огляд заможніших груп людности м. Остра. Далі нам треба розглянути становище менш заможних—підданих, посполитих, підсусідків і володільчеської людности. В дальшому огляді розглянемо спочатку стан посполитих і підданих.

Назву „поспільство“ в XVII ст. на Україні прикладали взагалі до народу. Різкої межі поміж посполитим і козаком тоді не було. Посполиті могли так що й вільно аж до пол. XVIII ст. писатися в козаки. Економічне життя сприяло тому, що поволі визначилися дві групі козаків, що склали товариство і

поспільство; під останнім стали розуміти селян і міщан. Коли в козаків на першому плані була військова служба, то для міщан і селян вона головного значіння не мала. Економічні умови життя в дальшому сприяли, щоб серед козаків відокремилась старшина, владушча верства Гетьманщини, а з поспільства—міщани. В джерелах другої половини XVIII ст. назва поспільства стає вужча. Шафонський в „Описаніи“ каже: „мужики въ Малой Россіи до сего назывались посполитые люди... человекъ же посполитый значитъ особенно простолюдина“...¹⁾ В словникові Ломіковського про посполитого сказано, що це „разночинець, простолюдинъ, мужикъ, не дворянинъ“ — себ-то соціяльний стан його підкреслений ясно²⁾. З усього цього ми бачимо, що посполитий для 2-ої половини XVIII ст.—це простолюдин „мужик“, незаможна особа, це майбутній кріпак і теперішній ~~селянин-хлібороб~~.

Коли назва посполитий що-далі обшар свого значіння зменшує, то назва підданий своє значіння поширює. Підданими старшини, монастиря, якого-небудь московського виходня стають посполиті, козаки, міщани. В Рум. ревізії є на це приклади. В дворі № 108 живе посполитий обозного генерального Осипа Закревського — „живеть на землі; козачей своей собственной, а живеть въ подданстве оного Закревского подъ именемъ протекціи съ 1762 году“³⁾. В дв. № 83 живе ранговий посполитий Сергій Колесник з міщан. В другій полов. XVIII ст. ясно позначилося наближення посполитого до підданого, отож і економічний і соціяльний стан їх у 1766 р. можна визнати за однаковий. Сами-ж назви підданий і посполитий тепер більше вказують на соціяльне становище особи в минулому⁴⁾. Тому в дальшому ми, розглядаючи стан підданих і посполитих в м. Острі в половині XVIII в., маємо право розглядати їх разом.

Підданих і посполитих було 57 дворів, у них жило 66 родин і 316 д. об. п. На двір припадало пересічно 5,54 д., на одну родину—4,60 д.¹⁾ Що-до полу та віку людність поділялася так:

	1—15 р.	15—60 р.	60 і більше р.	
Чолов. .	71	77	7	= 155
Жінок .	58	92	11	= 161
	129	169	18	= 316

Розподіл чоловічої робочої сили по дворах був такий:

Дворів без чолов. роб. с. .	2 дв.	3,51 ⁰ / ₀
„ з 1 „ „ „ .	35 „	61,40 „
„ „ 2 „ „ „ .	17 „	29,82 „
„ „ 3 „ „ „ .	3 „	5,27 „

¹⁾ А. Шафонській. „Топогр. описаніе Черниг. нам.“, стор. 86.

²⁾ К. Старина. 1894, липень.

³⁾ Посполиті, піддані, підсусідки — утворили пізніше селянство. Про це цікава розвідка В. М'якотіна („Очерки соціальной исторіи Малороссіи“ Русск. Зап. 1916, № 6—8, 10—12).

⁴⁾ У козаків м. Остра на один двір припадало 5,56 д., у міщан — 5,43; на одну родину в козаків — 4,76 д., у міщан — 4,60 д.

У посполитих та підданих найбільше дворів було з 1 чол. робоч. силою— явище, яке ми були спостерегали в козаків і міщан. Зовсім нема дворів з 4 чол. роб. силами.

Двори підданих та посполитих належали чи українській старшині, чи монастирям, чи іншим власникам. Ближче відомості про володіння цими дво- рами можна бачити з такої таблиці:

Дворів остерського сотника Солонини було . . .	16
.. на ранг київського полковництва	16
.. генер. обозного О. Закревського	5
.. компан. полковника Зах. Забіли	2
.. бунч. товар. Гер. Стрешенцова	2
.. капітана гус. п. Танського	1
.. Дараган	1
.. Переяславського катедр. собору	1
.. возного Дворецького	1
.. не зазначено	12
Всього	57

Більшість дворів належала остерському сотникові Солонині (16) та йшла на ранг київського полковництва (16). Решта дворів поділялася між старши- ною й військовими особами, які мали чимало володінь по сотнях київського полку. Цікаво, що ці володіння здебільша складалися з 1, 2, 3 дворів, тільки визначніші особи мали значно більше число (10, 12, 65, і т. д.). З отаких володільців, що мали такі володіння, треба зазначити полковницю В. Дараган; вона мала по різних поселеннях Остерської, Козелецької, Бобровицької сотень київського полку аж до 197 дворів ¹⁾). Про те, що володіння Солонини, Закрев- ського, володіння на ранг полковництва київського були також розкидані в різних сотнях київського полку, ми вже були згадували.

Всі двори, в яких жили посполиті і піддані, дісталися володільцям різно. В спадку дісталоя 20 дворів (35,09^{0/0}), купівлею — 21 двір (36,84^{0/0}), не зазна- чено 16 дв. (28,07^{0/0}). Найбільше дворів тут дісталоя купівлею, тимчасом у козацьких та міщанських дворах придбання в спадку значно переважає число дворів купівлею набутих. Цікаво, що двори володільцьеских посполитих і підданих знаходяться на землі, яка належала різним суспільним групам. Ці двори знаходяться на козацькій, міщанській, посполитій, володільцьескій, монастирській землі, на землі ранговій полковництва київського. Цієї різнома- нітності нема у козацької та міщанської людности, що мала більшість дворів на козацькій та міщанській землях.

¹⁾ В поселеннях — Вовчок, Жеребецьке, Димерка Бер., Лихолітки, Нова Гребля, Берлози, Мостица, Рудківка, Заворичі, Сухинки, Хомівці, Бабарики, Парня, Святе, Перегуди, Собо- лівка, Сербовщина — та інших (Рум. рев., різні томи остерської, бобровицької, козелецької сотень Київського полку).

Порівнюючи до козаків і міщан, у підданих і посполитих було менше забезпечення будівлями. Будівель було 164, на один двір пересічно припадало 2,75, менше в порівнянні до міщан (3,12) і козаків (3,05). З будівель було 63 хати, 54 сараї, 47 повіток.

Землі при дворах посполитих та підданих зазначено дуже мало. При одному дворі було 13 днів орної землі; крім цього, були 1 город і 1 плець; до одного також двору належала одна сіножать на 50 коп.

Також мало володільчеська людність була забезпечена худобою. Всього худоби було 129 шт. На один двір припадало пересічно 2,26, менше козаків (3,14) і міщан (2,43). В числі 129 штук худоби було великої 53 (5 вол. + 25 кон. + 23 корови), робочої худоби—30 (5 вол. + 25 коней), неробочої—30 (5 м. б. + 6 телиць + 19 телят); решта 46—дрібна худоба (43 свині + 3 кози). Пересічні числа великої робочої, неробочої дрібної худоби на один двір менші од одиниці.

По дворах було забезпечення робочою худобою неоднакове.

Дворів без робочої худоби—	33 дв.	57,89 ^{0/0}
„ з 1 шт роб. худ.—	20 „	35,09 „
„ з 2 „ „ „ —	4 „	7,02 „
<hr/>		
Всього . . .	57 дв.	100 ^{0/0}

Найбільше дворів робочої худоби не мали (57,89^{0/0}); ті двори, що мали робочу худобу, здебільшого мали коней.

Таким чином, посполиті й піддані мало були забезпечені землею й худобою. В них, як і в козаків, і в міщан, головну увагу було скупчено на зайняттях. Зайняттями двори поділялися так:

Ремества та інші зайняття мали . . .	34 дв.	59,65 ^{0/0}
Заробітки	6 „	10,52 „
Не зазначено	17 „	29,83 „
<hr/>		
Всього	57 дв.	100 ^{0/0}

В 34 дворах ремества та торгівлю було розподілено так:

1. Кравецьке ремество мало 6 дв. (2 зап. в ц., 4 ні)
2. Шевське „ „ 5 „ (4 „ „ 1 „)
3. Бондарське „ „ 4 „ (3 „ „ 1 „)
4. Ганчарське „ „ 4 „ (записані в цеху)
5. Чоботарське „ „ 3 „ (зап. в ц.,)
6. Ткацьке „ „ 3 „ (2 зап. в ц., 1 ні)
7. Теслярське „ „ 2 „
8. Кушнірське „ „ 1 „ (зап. в ц.)
9. Бондарське й шевське 1 „
10. Колесницьке ремество мав 1 „
11. Римарське „ „ 1 „

12. Пече білий хліб і продає	
в місті	1 дв.
13. Торгує вином та продає	
його відрами і куфами	2 „
<u>Всього</u>	<u>34 дв.</u>

З реєстру ремесств бачимо, що посполиті й піддані мали частину тих ремесств, які ми зазначили, оглядаючи козаків та міщан. Тут також звертає увагу, що в м. Острі з 34 дворів людности 26 дворів належали до цехів. Належність до цехів не звільняла посполитих і підданих від повинностей і податків, яких ми не зустрічали в козаків і міщан. У посполитих і підданих вони склалися з консистенської дачі, чиншу, господарського податку, панщини. По дворах ці податки й повинності поділялися неоднаково.

Тільки консист. дачу платили	32 дв.
Консист. дачу й чинш платили	7 „
Консист. дачу, чинш та панщину	1 „
Консист. дачу, господарський под. і панщину	7 „
Консист. дачу й панщину	1 „
Тільки чинш	4 „
Не платили через різні причини	5 „
<u>Всього</u>	<u>57 дв.</u>

З податків найбільш була поширена консистенська дача. На двори вона розподілялася так:

по 1 крб. 2 коп. платили	34 дв.	=	34 крб. 68 коп.
„ 1 „ 4 „ „	1 „	=	1 „ 4 „
„ 1 „ 5 „ „	1 „	=	1 „ 5 „
„ 1 „ 20 „ „	5 „	=	6 „ — „
„ 1 „ 40 „ „	2 „	=	2 „ 80 „
„ 2 „ 2 „ „	1 „	=	2 „ 2 „
„ 2 „ 3 „ „	4 „	=	8 „ 16 „
Не платили	9 „		
<u>Всього</u>	<u>57 дв.</u>		<u>платили 55 крб. 75 коп.</u>

За нормою платили 38 дворів (1 крб. 2 коп. від хати), не за нормою — 10 дворів. Інші 9 дв. не платили конс. дачі через різні причини, напр., у дв. № 105-му, що „отбуваетъ войтовскую должность“.

Після консистенської дачі — найпоширенішого податку — друге місце займав чинш. Тільки чинш платило 4 двори, чинш і консистенську дачу — 7 дворів, консистенську дачу, чинш і панщину — 1. Таким чином, чинш платили 12 дворів. Чинш, очевидно, в посполитих і підданих був вияв загального соціального явища в Гетьманщині — прикріплення, яке мало не

аби-який вплив на сами чиншові відносини ¹⁾. В цьому напрямкові дозволяють наші джерела характеризувати чинш в м. Острі. З нього тут була переходова форма до кріпацтва. В дв. №№ 114, 115 зазначено, наприклад — „панщини не працює, а платить чинш 40 коп. в годъ“. В 108-ім дв. посполитий Осипа Закревського Павло Ковалевський, який займається бондарським ремеслом і в цеху зареєстрований, панщини „не працює, а дає 40 коп. чиншу“. В 11 дворі підданий Михайло Перетелка, що чоботарює й до цеху записаний, „панщини не працює, а платить 40 коп. чиншу“. Розмір чиншу був різний, найбільш був 1 крб. 40 коп. Всього 12 дворів платили чиншу 6 крб. Ми вже були згадували, що чинш платили здебільша разом з консистенською дачею. Маємо один випадок, коли чинш платили разом з консистенською дачею і при тім несли панщину (1 день на тиждень).

Крім чиншу, посполиті і піддані м. Остра виявляли свої обов'язки до володільця також одбуваючи панщину. За неї згадувано в 9 дворах і мала вона розмір 1, 2, 3 дні на тиждень в 1766 р. В одному дворі панщина сполучалася з консистенською дачею і чиншем, в 7 дворах — з консистенською дачею й господарським податком, в 1 дворі — тільки з консистенською дачею.

Норми панщини поширені були такі:

Панщина на 3 дні на тиждень була в 3 дворах
" " 2 " " " " " 1 "
" " 1 " " " " " 5 "
Всього . . . 9 дв.

Найбільш дворів мали по одному дню панщини. Як цікаве явище, можна зазначити, що частина людности дворів, що мають ремесла й записані в цехах, відбувають панщину. В 145-ім дв. ранговий підданий Гаврило Чида має ремесло шевське, в цеху записаний, і робить 3 дні на тиждень панщини. В 19-ім дв. Гаврило Лонгвиненко, ранговий посполитий полку київського, що мав учня 11 р. для вивчення кушнірського ремесла й записаний до кушнірського цеху, робить панщини 1 день на тиждень.

Крім консистенської дачі, чиншу, панщини, треба зазначити, що в дворах посполитих та підданих існує окремий господарський податок. Цей податок платила людність 7 дворів, що робила панщину й платила консистенську дачу. Всього вони платили 2 крб. 80 коп. господарського податку. Кожний двір платив по 40 коп. Напр. в 101-ім дворі жили посполиті київського полковництва Цибуровські, що були з них раніш козаки; вони були зареєстровані в ганчарському цеху, панщину робили ремеслом „когда потребно“, податок платили 40 коп., платили також 1 крб. 40 коп. консистенської дачі.

Із сказаного про податки й повинності посполитих і підданих можна бачити, що ця суспільна група в м. Острі не аби-як різниться від козаків і міщан. Вона перебуває в важких економічних і соціальних умовах. Залежність од володільця, в деяких дворах чинш і панщина, правда в різних розмірах, одбивають загальний стан економічного життя Гетьманщини — поширення

¹⁾ М. Слабченко „Організація господарства України...“ т. I. Од. 1923. Стор. 183 — 188.

зпливу торговельного капіталу. Треба зазначити також у посполитих і підданих більший грошовий середній податок, порівнюючи до козаків та міщан. В козаків на один двір припадало платити пересічно 1 крб., у міщан — 1 крб. 07 коп., у посполитих і підданих — 1 крб. 12 коп. Посполиті й піддані, хоч і менш від згаданих груп забезпечені, проте грошовий податок платять більший.

Подібна до посполитих і підданих, але в той-же час з деякими своїми ознаками, була в м. Острі суспільна група — підсусідки.

Питання про підсусідків в історичній науці не цілком розроблено. З дослідів Лазаревського, Мякотіна можна гадати, що підсусідки різнилися від інших суспільних груп „ознаками чисто-економічного характеру“¹⁾. До підсусідків переходили з різних суспільних груп — козаків, міщан, посполитих. Так само й різні суспільні групи — старшина, духівництво, козаки, міщани, посполиті мали підсусідків. Як суспільна група, підсусідки складаються наприкінці XVII ст., коли економічні умови життя примушували людину залишати свої оселі, щоб звільнити себе від усяких податків і повинностей і записуватися до заможніших груп у сусіди, підсусідки. Звичайно, становище підсусідків у владущих верств Гетьманщини й становище їхнє у козаків, міщан і посполитих було різне. В усякому разі підсусідків можна визнати за суспільну групу, що станом своїм цілком наближалася до селянства. Шафонський в своїому „Описаній“ (1786 р.), просто каже про підсусідків: „быль въ Малой Россіи еще родъ посполитыхъ людей, или мужиковъ, которые сусѣды, или подсусѣдки, назывались“²⁾.

Ці всі відомості треба мати на увазі при дальшій огляді підсусідків м. Остра. Їх було 29 дворів, що в них жило 137 д. об. п. і 36 родин. На один двір пересічно припадало 4,72 д., на одну родину — 3,80, менш ніж у посполитих і підданих (5,54 і 4,6).

Що-до полу та віку підсусідки поділялися так:

	1—15 рр.	1—60 рр.	60 і більше рр.
Чоловік.	28	31	2 = 61
Жінок	32	39	5 = 76
	60	70	7 = 137.

¹⁾ А. Лазаревській, „Малороссійскіе посполитые крестьяне“ К. 1908. В. Мякотіна „Очерки соціальної історії Малороссії“ 1916 № 8; в новішій праці М. Слабченка „Організація господарства України...“, т. I. Од. 1923 підсусідки освітлені надзвичайно мало 180—182).

²⁾ А. Шафонській, „Топографическое описаніе Черниговскаго нам.“ К. 1851, стор. 86. У підсусідків була в одному дворі робітниця, що одержувала за свою роботу 1 крб. 60 коп., харчі та одержу від господаря.

Чоловіча робітницька людність по дворах мала неоднаковий розподіл:

Без роб. чоловічої сили	6 дв.	20,67%
З 1 чол. роб. силою	15 „	51,73%
З 2 „ „ „	8 „	27,59%
<u>Усього</u>		29 дв. 100%

У підсусідків більше, порівнюючи до посполитих і підданих, було дворів без робітницької чоловічої сили, не було зовсім дворів з 3 роб. чоловічими силами.

Підсусідська людність належала до кількох суспільних груп. Були володільчеські, козацькі, міщанські та інші підсусідки. Кількістю дворів вони поділялися між цими групами так:

Володільчеських було	20 дв.	
Козацьких	5 „	
Міщанських	1 „	
Манастирських	1 „	
Духівництва	1 „	
Не зазначено	1 „	
<u>Усього</u>		29 дв.

З володільчеських дворів найбільше належало сотникові Михайлові Солонині (10 дв.); в отаманів Остапа та Іллі Росинських було 2 дв., така ж кількість була в зн. тов. Жука, по 1 двору було в остерського сотенного писаря Івана Пенського, остерського возного Василя Дворецького, в сотенного хорунжого Василя Головача, в капітана К. Г. Стрешенцова, Евф. Стрешенцової, зн. тов. Грицька Паламаренка. Згаданий вище манастирський двір належав Київо-Братському манастиреві.

Всі ці володільчеські двори були придбані різними засобами. Через спадщину придбали 17 дворів (58,62%), купівлею — 8 дворів (27,58%), не зазначено — 4 (13,80%). Підсусідські двори були здебільша на козацькій землі, потім на володільчеській землі, менше було на ратушній і манастирській землях.

Двори підсусідків будівлями були забезпечені більше, як розглянуті групи. Будівель було всього 96, на один двір пересічно припадало 3,31 б., більше ніж у посполитих і підданих (2,75), козаків (3,05), міщан (3,12). З будівель було 44 хати, 26 комор, 19 стаєнь, 7 сараїв.

Землі тільки було в одному дворі на 4 дні; ця земля дісталася в спадку; був також і плец, що діставсь купівлею.

Худоби було 47 штук. З них великої худоби 21 штука (15 коней, 6 корів), робочої худоби було 15 штук (коней), неробочої худоби — 7 шт. (1 мол. б. + 1 телиця + 5 телят), дрібної худоби — 19 шт. (свиней). Мала кількість худоби не дозволяє докладніше розглядати забезпечення різними її видами по дворах. Зазначимо загальне пересічне число. На один двір пересічно

припадало 1,62 штук худоби, менше ніж у посполитих і підданих (2,26), міщан (2,43), козаків (3,14). Цю загальну малу забезпеченість показує таблиця розподілу робочої худоби по дворах.

Без робочої худоби було	19 дв.	65,52 ⁰ / ₀
З 1 шт. робочої худоби	5 дв.	17,24 ⁰ / ₀
2 „ „ „	4 „	13,79 ⁰ / ₀
„ 3 „ „ „	1 „	3,44 ⁰ / ₀
Усього		29 дв. 100 ⁰ / ₀

У підсусідків дворів без робочої худоби було більше, а дворів з 1 шт. роб. худ. менше, порівнюючи до посполитих і підданих.

Огляд забезпечення землею та худобою підсусідків дозволяє визнати цю групу за менш забезпечену, порівнюючи до розглянутих раніш груп.

Відомості про те, чим людність займалась, мало нового додають до цього висновку. По дворах зайняття розподілялися так:

Ремества мали в	7 „	24,14 ⁰ / ₀
Заробітки	5 „	17,24 ⁰ / ₀
Не зазначено	17 дв.	58,62 ⁰ / ₀
Усього		29 дв. 100 ⁰ / ₀

В 7 дворах розподіл реместв був такий:

Кравецьке рем. мало 2 дв.	(у ц. зап.).
Котлярське „ „ 1 „	(„ „ „).
Шаповальське рем. мало 1 „	(„ „ „).
Шевське „ „ 1 „	(„ „ „).
Бондарське „ „ 1 „	—
Бондарське та столярське 1 „	—
Усього		7 дв.

Як цікаве явище звертає увагу те, що частина дворів підсусідків, яка малá ремества, була записана до цехів. Це було, як ми були бачили, і в посполитих. Але посполиті і піддані різнилися розподілом податків. Податки були менші в підсусідків.

Консистенську дачу платили	21 дв.	
Консист. дачу і панщину 1 „	
Не зазначено 7 „	
Усього		29 дв.

Консистенську дачу по дворах платили не однаково.

По 1 карб. — коп. платило	. 1 дв. = 1 крб.
„ 1 „ 2 „ „	. 18 „ = 18 „ 36 коп.
„ 1 „ 10 „ „	. 1 „ = 1 „ 10 „
„ 2 „ 4 „ „	. 2 „ = 4 „ 8 „
Усього	. 22 дв. = 24 „ 54 „

Панщина згадана в одному дворі. Її ніс всього 2 дні на тиждень підсусідок Київ-Братського монастиря Яків Шаповал, який рівночасно займався шаповальським ремеслом, був записаний до цеху і ще платив 1 крб. 10 коп. кон-систен. дачі. Податки і попередні відомості про підсусідків дозволяють ви-знати їх взагалі за менш забезпечену суспільну групу, порівнюючи до попе-редніх—козаків, міщан, посполитих і підданих.

Трохи інший характер мала, порівнюючи до підсусідків, різноманітна група людности, що жила в володільчеських дворах. Ця група складалася з тих, що служили в заможніших верствах м. Остра—старшини, монастирів, духівництва чи то за прикажчика, чи за шинкаря, чи просто за робітника. Що-до стану цю групу можна назвати володільчеською.

До неї належало 77 душ, що жили в 28 дворах. На один двір припа-дало пересічно 2,75 д. Родин у цих дворах було 15. На одну родину було пересічне число 5,13. Що-до полу та віку ці 77 душ поділялися так:

	1—15 рр.	15—60 рр.	60 і більше рр.	
Чолов. . .	19	14	2	= 35
Жінок . .	12	29	1	= 42
Усього .	31	43	3	= 77

Отже ця група володільчеська надто мала, порівнюючи до інших груп людности м. Остра.

Робітницька чоловіча людність по дворах поділялася різно.

Без роб. чоловічої сили . . .	14 дв.	50,00%
З 1 „ „ силою . . .	11 „	39,28%
„ 2 „ „ „ „ . . .	3 „	10,72%
Усього . . .	28 дв.	100%

Найбільше дворів було без робочої сили (50%). Але тут треба зазна-чити, що до цих 14 дворів зараховано і ті 7, що належали різним володільцям і в яких людність зовсім не позначено. Двори, в яких жила володільчеська людність, належали старшині, монастирям, духівництву та ще деяким друго-

рядним окремим особам. Старшині належало 15 дворів, монастирям—2, духівництву—6, решта 5 другорядним незначним особам¹⁾.

Серед людности, яка мала спеціальне завдання виконувати певну роботу—шинкарі, прикажчики—зустрічаємо також найману робітницьку силу. На 28 дворів такої робітн. сили припадало 22 д. (9 жінок і 13 чоловіків). Найбільше (13) робітників у наймах було в Солонини М. і Ів. Умови найму були неоднакові. З них 3 робітники служили за „воспитаніє“, 2 мали за працю тільки одягу та харчі. Всі інші одержували платню, крім цього мали харчі і одягу господареві. Платня була різна: робітникам платили на рік від 1 крб. до 3 крб., робітниця одержувала від 60 коп. до 2 крб. Низьку платню робітницям взагалі спостерегаємо в м. Острі під цей час. Наприклад, 40-літня жінка одержувала за працю 1 крб. на рік. Наймана робоча сила в володільцеських дворах вказувала на те, що посполита чи підсусідчеська людність своїми силами не могла впоратися з господарством, що шматками було розкинуто на великій території.

Власникам ці двори дісталися здебільша купівлею (22 дв.), менше в спадку (6 дв.).

В 28 дворах була 101 будівля. На один двір припадало пересічно 3,6, трохи більше, як у підсусідків (3,31). З будівель було 48 хат (з них 14 людських), 24 комори, 19 стаєнь, 10 сараїв.

Землею двори забезпечені були загалом більше ніж у підсусідків. При дворах були орна земля, сіножаті та ліси.

Орної землі та сіножати мали	4 дв.
„ „ „ лісу	1 „
Лісу та сіножати	1 „
Тільки сіножати	6 „
<hr/>	
Мали землю	12 дв. 42,85 ⁰ / ₁₀
Не мали	16 „ 57,15 ⁰ / ₁₀
Усього	28 дв. 100 ⁰ / ₁₀ .

Таким чином, орну землю позначено в 5 дворах; у них всього було 320 днів. Ця земля належала власникам—Ів. Пенському, Ів. Яренкові, або церкві. Дісталася вона купівлею і в спадку. Чимала кількість дворів (11) мали сіножаті; їх одержали купівлею або в спадку. Усього було 11 шматків сіножатей на 3.410 коп. сіна. Ліс був у володінні одного двору, який належав Солонині. Всього лісу було 7 шматків; вони дісталися купівлею. З інших угіддів було 7 городів, які, крім одного, дісталися купівлею, 5 плеців, 1 хутір, 1 дворове порожнє місце; ці угіддя також дісталися купівлею. Через те, що земля була, мабуть, виключно в розпорядженні володільців, можна гадати, що

¹⁾ Що-до володільців, двори розподілялися так: Осипові Закревському належало 3 дв. Солонинам Іванові та Михайлу—2 дв., Забілі—2 дв., возному Гр. Дроздовському—2, по одному двору належало в. т. Ст. Роговському, сот. пис. Пенському, одставному гусарові Ост. Половинці, значк. тов. М. Бобруйці, в. т. М. Хенцінському, зн. т. Гр. Хомячу. По одному двору мали Київо-Межигірський та Київо-Братський монастирі. 6 дворів належали духівництву м. Остра.

забезпечення людности володільчеських дворів було чи занадто невелике, чи може зовсім ніякого не було. Не гаразд забезпечені були двори й худобою. Її було 48 шт. На один двір припадало пересічно 1,6 шт., приблизно стільки, скільки в підсусідків (1,62). З худоби було великої худоби 22 шт. (1 віл + 11 коней + 10 корів), робочої худоби — 12 (1 віл + 11 коней), неробочої — 14 (3 м. б. + 6 телиць + 5 телят), 12 шт. дрібної (свиней). Худобу мали тільки 13 дворів, решта дворів (17) не мала її зовсім. Ці відомості, можна гадати, не повні. Не може бути, щоб два двори фамілії Солонин при 13 робітниках не мали худоби. Тут ревізори, виконуючи інструкцію Румянцева, не позначили відомостей як про худобу, так і про землю. Згідно з інструкцією Румянцева володільчеські двори не підлягали такій докладній ревізії, як двори інших груп людности — козаків, міщан, посполитих, підсусідків. Нашу увагу що-до дворів Солонин можна поширити і на інші двори старшини і монастирські. Неповнота відомостей відбивається взагалі на характеристиці стану цієї володільчеської групи людности.

Цю неповноту спостерегаємо також на відомостях ревізії про зайняття людности. Про більшість (21) дворів у Рум. ревізії зайняттів не позначено. В інших 7 дворах зазначено такі зайняття:

Заробітки мали	в 2 дв.
Продаж вина	„ 3 „
Бондарське рем. . . .	„ 1 „
Бондарське і столярське	„ 1 „ (у ц. зап.)

7

З додаткових зайняттів звертає на себе увагу поширення гуральництва і млинарства. В володільчеських дворах зазначено 10 гуралень з 25 казанами з продукцією 7016 в. Найдужчими двома гуральнями на 5 казанів і на 4 казани володіли О. Закревський і Забіла, компанейський полковник. Перша продукувала 2.496 відер, друга—2.400 відер. На обидві гуральні використовували привозний і, мабуть, власний хліб. Гуральні ці обслуговували почасти потреби остерської людности, бо в володільців їх у ревізії зазначено кілька шинків. Менша і слабша гуральня була в Солонини на 5 казанів. Вона продукувала тільки 1.000 відер; коли провадилась ревізія, вона не працювала „за неурожаєм“. Інші гуральні малозначні; декотрі з них працювали „для собственаго расходу“. Млинарство було в цих володільчеських дворах розвинено менше. Млинів позначено 4 на 6 кіл: 2 млинами на 4 кіл володів Солонина разом з козаками Красненками (1 частина).

Ознайомившись з зайняттями людности в володільчеських дворах, розгляньмо їхні податки. Вони по дворах поділялися так:

По 1 крб. 2 коп. платило 5 дворів	= 5 крб. 10 коп.
„ 2 „ 4 „ „ 2 „	= 4 „ 8 „
„ 2 „ 40 „ „ 1 „	= 2 „ 40 „
<hr/>	
8 дв. усього 11 крб. 58 коп.	
Зовсім не платили 20 „	
<hr/>	
Усього 28 дв.	

Велике число дворів, котрі податків не платили, пояснюється тим, що це все — володільчеські двори, які належали чи старшині, чи монастирям. А про них, як ми вже були зазначили це, ревізори подали неповні відомості.

Володільчеською групою людности ми закінчили огляд стану суспільних груп м. Остра за 1760-х років. Тепер усі наші спостереження що-до людности м. Остра об'єднаємо, беручи за основу що-найдокладніші відомості Рум. ревізії 1766 р.

Під цей час було в м. Острі людности 2007 д. (943 ч. + 1064 ж.); вона жила в 384 дворах ¹⁾ і складалася з 430 родин. На один двір пересічно припадало 5,2 душі, на одну родину 4,66 д. Найбільше людности на двір припадало у козаків (5,54), найменше у володільчеської групи (2,56). Серед цієї людности м. Остра у різних суспільних груп було 79 робітників — (3,93% од загального числа, 55 ч. + 24 ж.). Умови найму робітників — чоловіків і жінок — були неоднакові. Найбільшу платню чоловіки одержували у міщан (5 крб. на рік, одягу та харчі), найменшу у козаків (50 коп. на рік). Жінки найбільшу платню одержували у козаків (2 крб. 40 коп. на рік, одягу та харчі), найменшу також у козаків (50 коп. на рік).

Що-до походження свого людність м. Остра загалом була здебільшого місцева; частина попереходила з ближчих поселень Остерської сотні, ближчих сотень і взагалі з київського полку. Про людність, що прийшла з інших полків та країн, у ревізії відомостей надто мало. Таке спостереження що-до походження більшої людности м. Остра підтверджують вказівки про засоби придбання дворів:

В спадку дісталася	220 дв.	— 57,29%
Купівлею дісталася	147 „	— 38,23%
Не зазначено про	17 „	— 4,48%
<hr/>		
Усього	384 дв.	— 100%

Таким чином, у людности за пануючий засіб придбання була спадщина (57,29%). З суспільних груп у спадку головне набували двори козаки та міщани; купівля була поширена у посполитих і підданих, підсусідків, володільчеської групи людности. Двори людности здебільша знаходилися на „и-древле козачей землі“, менше на магістратській, посполитій, володільчеській, монастирській землях.

Для потреб людности в 384 дворах було 1184 будівлі, на один двір припадало пересічно 3,12 буд. В числі будівель було 458 хат, 316 комор, 61 стайня, 302 повітки, 47 повіток. Найбільше було хат, комор, повіток ²⁾.

¹⁾ Число 384 має на 2 двори більше від загальної кількості дворів суспільних груп (196 + 72 + 57 + 29 + 28 = 382) і ці 2 двори вставлено в загальну кількість тільки тому, що надзвичайно неповні відомості не дали спроби зарахувати їх до певної суспільної групи.

²⁾ Щоб обслуговувати релігійні й громадські потреби людности, в Острі було 5 церков: Воскресіння Христова, Успіння Богоматери, Здвиження, Петра й Павла, Миколая Чудотворця; ще сотенна канцелярія і магістрат.

Людність м. Остра надто мало була забезпечена землею. Це пояснюється якістю ґрунту біля Остра. Землі не було зовсім в 336 дв., її мали тільки 58 дворів (15⁰/₀); з них 30 дворів (7,81⁰/₀) мали оранку (571 день 1 упр.). Землею здебільшого володіли козаки і володільчеська група людности. Засоби придбання були спадщина і купівля.

Також мало забезпечена була людність м. Остра сіножатями, лісом та іншими угіддями. Сіножатями володіли 38 дворів ¹⁾; у них було 49 шматків на 6.130 коп. сіна. Найбільше коп. (3,410) було у володільчеської групи людности, найменше у козаків і міщан. Сіножаті дісталися купівлею і в спадку. Лісів було 7 шматків у менш заможної людности — посполитих, підсусідків і володільчеської групи; всі вони дісталися купівлею. З інших угіддів було 13 городів, 12 плеців, 1 хутір, вони здебільшого належали козакам і дісталися купівлею мало не всі.

Людність остерська худобою була забезпечена так само погано, як землею. Худоби було 1.013 штук. Великої худоби — 460 штук (129 волів + 137 коней + 194 корови), робочої худоби — 266 штук (129 волів + 137 коней), неробочої худоби — 197 штук (28 мол. б. + 125 телят + 44 телиці), дрібної худоби — 356 штук (326 свиней + 15 овець + 15 кіз). Пересічно на один двір припадало:

Великої худоби	1,19
Робочої „	0,70
Неробочої „	0,51
Дрібної „	0,93
Всякої „	2,63

Найбільше худоби було у козаків і міщан; інші групи людности були менше забезпечені. В загальних числах неробочої і дрібної худоби звертає увагу не аби-яка кількість телят і свиней.

Мале забезпечення худобою і землею примусило людність шукати інших засобів до життя. Вияснює ці засоби в значній мірі виказ зайняттів людности (в ревізії). Що-до кількості дворів, ці всі двори розподіляються на такі головні групи:

1. Ремесла та інші зайняття мали	190 дв.	49,48 ⁰ / ₀
2. Не зазначено зайняттів у	117 „	30,47 ⁰ / ₀
3. Заробітки були у	77 „	20,05 ⁰ / ₀
<hr/>		
Усього	384 дв.	100 ⁰ / ₀

Найбільше число дворів мали ремесла та інші зайняття (49,48); менше число дворів мали заробітки (20,05⁰/₀). Увагу спиняє значна кількість дворів, у яких за зайняття не згадується (30,47⁰/₀). Це число дворів повстало, мабуть,

¹⁾ Володіння більше сіножатями, ніж оранкою, пояснюється природніми знов-таки умовами місцевости біля м. Остра.

завдяки неповним записам ревізорів. Випадки такої неповноти ми бачили вже, оглядаючи володільцьську групу дворів; у них ревізори після інструкції Румянцева не всі відомості вписали до ревізії.

Зо всіх трьох груп зайняттів найцікавіша група дворів, що людність їхня мала ремества та інші промисли. Всі ці 190 дворів що-до людности розподілювалися так: козаки мали найбільше дворів 102, далі міщани — 42, посполиті і піддані — 34, підсусідки — 7, володільцьська людність — 5. Докладніший розподіл реместв і інших зайняттів по дворах є в нижчеподаній таблиці.

Ч	Назва реместв та інших зайняттів	Кількість дворів					
		Козаків	Міщан	Поспол. підданих	Підсусід.	Володіл.	Разом
1	Чоботарське у цеху зап.	16	6	3	—	—	25
	„ „ „ ні	3	2	—	—	—	5
2	Кравецьке у цеху зап.	13	3	2	2	—	20
	„ „ „ ні	7	1	4	—	—	12
3	Бондарське у цеху зап.	10	2	3	—	—	15
	„ „ „ ні	5	1	1	1	1	9
4	Ткацьке у цеху зап.	7	5	2	—	—	14
	„ „ „ ні	1	1	1	—	—	3
5	Ковальське у цеху зап.	12	—	—	—	—	12
	„ „ „ ні	1	—	—	—	—	1
6	Шевське у цеху зап.	—	8	4	1	—	13
	„ „ „ ні	—	1	1	—	—	2
7	Кушнірське у цеху зап.	4	—	1	—	—	5
	„ „ „ ні	1	—	—	—	—	1
8	Котлярське у цеху зап.	—	—	—	1	—	1
	„ „ „ ні	5	—	—	—	—	5
9	Ганчарське у цеху зап.	—	—	4	—	—	4
	„ „ „ ні	1	1	—	—	—	2

Ч	Назва ремесль та інших зайняттів	Кількість дворів					Разом
		Козаків	Міщан	Поспол. підданих	Підусвід.	Володіл.	
10	Шаповальське у цеху зап.	—	—	—	1	—	1
+ 11	Шинкарське	2	—	—	—	—	2
12	Теслярське	—	—	2	—	—	2
+ 13	Колесницьке	1	—	1	—	—	2
+ 14	Іконописне	1	—	—	—	—	1
15	Римарське	—	—	1	—	—	1
16	Бондарське і столярське	—	—	—	1	1	2
17	Бондарське і шевське	—	—	1	—	—	1
18	Котлярське та чоботарське	1	—	—	—	—	1
19	Кравецьке (у ц. зап.) і зароб.	1	—	—	—	—	1
20	Торгує вином	—	—	2	—	3	5
21	Купує і продає дьоготь	2	1	—	—	—	3
22	Пече білий хліб і продає	1	4	1	—	—	6
23	Продає м'ясо на базарі	—	1	—	—	—	1
24	Торгує „маслом“ і шпагатом	—	1	—	—	—	1
25	„ червоним крамом ¹⁾	—	1	—	—	—	1
26	„ салом та сіллю	—	1	—	—	—	1
27	„ рибою та сіллю і має бондарське рем. (ц. зап.)	—	1	—	—	—	1
28	„ різним крамом ²⁾	—	1	—	—	—	1
29	„ по різних селах ³⁾	1	—	—	—	—	1
30	Купує рогату худобу, б'є і продає	1	—	—	—	—	1
31	„Отправляють“ виборну службу	5	—	—	—	—	5
	Всього	102	42	34	7	5	190

1) Прибуток 40 крб.

2) Прибуток 50 крб.

3) Прибуток 6 крб. 20 к.

В числі найбільш поширених ремесств, як бачимо, були чоботарське, кравецьке, бондарське, ткацьке, ковальське, шевське. Більшість тих, що займалися ремесствами, була записана до цехів: з 190 дворів — 150 належало до цехів, тільки 40 не було в них. Тут можна звернути увагу, що ревізори не зазначили у м. Острі рибальського цеху; очевидно, рибалки, які звичайно були у м. Острі у XVIII ст., позначені в іншій групі зайняттів: знов приклад неповноти в відомостях про зайняття людности.

До цехів, як ми були бачили при огляді, належали різні суспільні групи — козаки, міщани, посполиті та піддані, підсусідки і навіть володільська група людности. Таке широке об'єднання людности в цехи, які раніш були більш вузькою організацією, зазначають дослідники і в інших економічних районах Гетьманщини: у східній Полтавщині це явище зазначено у Гадячі, Веприкові, Зінькові, Опішні ¹⁾. В м. Острі в цехах козаки переважають інші групи людности. Очевидячки, зміни в економічному життю після козацької революції 1648 р. мали значіння для історії цехів в південній Чернігівщині.

В тих 40 дворах, що не належали до цехів, найбільш поширений був торг: займалися ним міщани.

З інших зайняттів — ширше промислове значіння мали гуральництво і млинарство. У м. Острі було 21 гуральня і 11 млинів. Вони здебільшого належали заможним групам — старшині, козакам. Дісталися їм різно — купівлею, в спадку, в деяких випадках не зазначено, як саме придбано ці гуральні та млини.

Економічне забезпечення людности м. Остра і стан суспільної групи відбивалися на тих податках та повинностях, що їх несла людність. Податки та повинності в м. Острі були такі: консистенський податок, чинш, господарський податок, панщина. Консистенською дачею, як урядовим податком, було обкладено здебільша всю людність. Консистенського податку платила людність 366 крб. 50 коп. Розподіл цього податку що-до суспільних груп такий:

Козаки платили	197 крб. 13 коп.
Міщани „	77 „ 50 „
Посполиті і піддані платили	55 „ 75 „
Підсусідки „	24 „ 54 „
Волод. людність „	11 „ 58 „
<hr/>	
Разом	366 крб. 50 коп.

¹⁾ М. Слабченко „Організація господарства України“. Т. II од. 1922 ст. 46. Ближче зміни в життю цехів на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. ще не досліджено.

Докладніший розподіл консист. податку що-до кількості і дворів був такий:

Ч	Розмір податку	Кількість дворів						
		Козаків	Міщан	Поспол. і піддан.	Підсусід.	Володіл.	Не зазн.	Разом
1	— крб. 50 коп. платили . . .	—	1	—	—	—	—	1
2	1 „ — „ „ . . .	3	3	—	1	—	—	7
3	1 „ 2 „ „ . . .	145	39	34	18	5	—	241
4	1 „ 4 „ „ . . .	2	2	1	—	—	—	5
5	1 „ 5 „ „ . . .	1	—	1	—	—	—	2
6	1 „ 10 „ „ . . .	1	5	—	1	—	—	7
7	1 „ 20 „ „ . . .	7	8	5	—	—	—	20
8	1 „ 24 „ „ . . .	1	—	—	—	—	—	1
9	1 „ 40 „ „ . . .	2	3	2	—	—	—	7
10	1 „ 50 „ „ . . .	1	3	—	—	—	—	4
11	1 „ 70 „ „ . . .	1	—	—	—	—	—	1
12	1 „ 80 „ „ . . .	1	—	—	—	—	—	1
13	2 „ — „ „ . . .	1	—	—	—	—	—	1
14	2 „ 2 „ „ . . .	2	—	1	—	—	—	3
15	2 „ 4 „ „ . . .	8	3	4	2	2	—	19
16	2 „ 20 „ „ . . .	1	—	—	—	—	—	1
17	2 „ 22 „ „ . . .	—	1	—	—	—	—	1
18	2 „ 40 „ „ . . .	—	—	—	—	1	—	1
19	Не платили	11	4	9	—	20	2	46
20	Не зазначено	8	—	—	7	—	—	15
	Усього	196	72	57	29	28	2	384

Найбільше податку платили козаки і міщани; посполиті і піддані, підсусідки і володільчеська група платили значно менше. У володільчеської групи навіть є 20 дворів, що зовсім не платили податків. Найменший розмір конс. податку був 50 коп., найбільший—2 крб. 40 коп. Крім консистенського податку, посполиті і піддані, підсусідки та володільчеська група платили чинш, господарський податок та робили панщину. Чинш платили 12 дворів посполитих і підданих у розмірі 40 коп. на рік. Панщину робили 10 дворів у різному розмірі—1, 2, 3 дні на тиждень, найбільша вона була у посполитих і підданих, підсусідків. Господарський податок платило 7 дворів посполитих і підданих. Цей розподіл податків і повинностей був зв'язаний з економічним станом кожної суспільної групи м. Остра.

Все сказане про забезпечення людности м. Остра в 1766 році дозволяє визнати, що найдужча економічна група в м. Острі були козаки; очевидно, з них була і найвпливовіша група в міському життю м. Остра. Міщани займали другорядне становище. За дужого конкурента для козаків були старшина і монастирі. Представники Остерської старшини: Солонини, Забіла, Закревський, які мали володіння в київському полку, своєю економічною конкуренцією зменшували трохи вплив козаків. Особливо дужі були в гуральництві і млинарстві.

Друге, що звертає на себе увагу в людности м. Остра—мала забезпеченість землею і худобою і через те поширення ремесл. Ремеслами займалися геть-усі групи людности; більшість з них належали до цехів. Решта людности в значній мірі мала заробітки; але чимала група людности залишилась без зазначень про зайняття. В усякому разі всі ці відомості яскраво підкреслюють, що людність м. Остра підпадала експлоатації з боку владущих верств і дужчі близькі сусіди, Київ і Ніжень, своїм темпом економічного життя зменшували активність м. Остра. Торговий капітал все ширшу і ширшу дорогу прокладав собі у Гетьманщині ¹⁾.

В другій половині XVIII ст. м. Остер, як і інші українські лівобережні міста, виявляє наслідки московської колоніальної політики на Гетьманщині. Знищення запорізької Січі, скасування Гетьманщини, тісніше об'єднання України з Росією все це загальні події, що впливають на стан міст, в залежності від економічного району, до якого кожне місто належало. Р. 1782, відколи Гетьманщина поділилася на три намісництва—Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, м. Остер увійшов до Київського намісництва, р. 1796 він увиходить до складу новоствореної „Малоросійської“ губернії, в 1803 р., нарешті до Чернігівської губернії, що в її складі лишається вже надовго ²⁾.

Остерський район в другій половині XVIII віку теж переживав не аби-які зміни в своєму економічному життю. Тут поширюється сильний вплив

¹⁾ Про „Остер в 1766 р.“ (за Рум. рев.) автор читав доповіді в Історичній секції кол. Укр. Наукового Т-ва в 1920-21 рр.

²⁾ „Списки насел. мѣстъ“. XLVIII. Черниговская губернія. СПб. 1866, стор. XXIII.

московського капіталу. Наприкінці XVIII віку вказують на потребу прокласти через цю територію торговельний шлях водою по Десні та Дніпру аж до Херсона і Чорного моря, щоб вивозити з північної Чернігівщини та південних країв Великої Росії ліс, хліб, залізо та інші товари ¹⁾. Керування торговельним життям захоплюють московські купці. Трохи песимістично Шафонський зазначає, що є тільки ніженські греки, „коихъ здѣсь крамарами называють“. Хоч у Києві й є купці, але вони торгують дрібним крамом; „во всей Малой. Россіи нѣтъ ни одного купца изъ природныхъ Малороссіянъ, который бы собственнаго денежнаго капитала тысячъ тридцать имѣлъ“ ²⁾. Ця характеристика Шафонського, що був за свідка визначних подій в житті Гетьманщини, мабуть трохи прибільшена, але загалом передає правильно напрям діяльності московського капіталу. Увага до Чорного моря, південної України викликає меншу увагу до Гетьманщини, до південної частини Чернігівщини ³⁾. Пульс економічного життя тут трохи зменшується.

Цей загальний стан відбивається і на м. Острі. З річних звідомлень Остерської міської думи кінця XVIII ст. можна бачити, що в цей час у м. Острі є тільки одна визначна прибуткова стаття для міста. Це 2.150 крб., „откупъ“, що його платив на рік купець Листовничий за горільчаний промисл. Контракт на цю суму Остерська міська дума зробила з Листовничем в 1798 р., на 4 роки. Р. 1801 увагу заможних кіл притягнула можливість взяти на одкуп „плотини, називаемой Кривая Гребля съ мелничными амбарами“. Претензії заявили капітан Микола Солонина, поручик Михайло Солонина, майорша Олександра Момбелина, хорунжий Козелецького повіту Михайло Псіол ⁴⁾. Крива Гребля дісталася майорші Ол. Момбелиній. На жаль, в джерелах не подано суму одкупу, яку умовилась платити Момбелина. На початку XIX віку прибуткові статті м. Остра змінюються. В відомостях окладної книжки м. Остра 1829 р. прибуткові статті більші і мають інший характер, порівнюючи до кінця XVIII ст. Всі вони склали 2.492 крб.; серед них найбільші числа орендної платні були за ярмарковий майдан (793 крб.), за міську переправу через Десну біля м. Остра (503 крб.), за 2 млини на Кривій Греблі під Остром (500 крб.). Оренда цих більш прибуткових місць, як і менш прибуткових, була, головним чином, в руках у жидів — міщан та купців 3 гільдії м. Козельця. Менші прибутки давали оренди „трактировъ“ (152 крб.), і сіножатей та плеців біля Остра (160 крб.). Окрема прибуткова стаття був оброк з „магистратских“ селян—384 крб. Цих селян було 362 душі і жили вони у

¹⁾ А. Шафонский. „Топографическое описание Чернигов. намѣст.“ К. 1851. стор. 7.

²⁾ Ibid., ст. 21—2.

³⁾ Вивіз через чорноморські порти в 2 пол. XVIII ст. поширюється. Р. 1764 вивіз дорівнював 59.097 крб., р. 1776—369.823 крб. р. 1793 -1.295.593 крб. М. Покровский „Русская история“ т. III. 1923, стор. 114.

⁴⁾ Річні звідомлення Остерської міської думи 1798 і 1799 рр. і реєстри; вони переходять в музеї у м. Острі. З претендентів цікава постать Михайла Псіола. Він був в 1763 р. у запорозькій Січі за військового „кантаржея“. Р. 1784 його призначили „за храбрость“ на остерського сотника. Михайло Псіол був, мабуть, останнім остерським сотником. бо згадується з цим титулом в 1784 р. („поручик и сотник Остерскій“) В. Модзалевскій „Малороссійскій родословникъ“, т. 4. К. 1914, ст. 210.

м. Острі (7), Булахові (18), Осетчині (73), Скрипчині (3), Савині (102), Соко-
рині (130), Волевачах (29) ¹⁾.

Пасивність міщанства визволяла місця для поміщицтва. В 2-ій пол. XVIII ст. в 1766 р. за Румянцівською ревізією у м. Острі ми зустрічали чимало дворів, які були записані за володільцями. Це було по інших містах Гетьманщини. Наприкінці XVIII ст. російський уряд починає боротьбу з цим явищем. В 1799 р. генерал-губернатор „Малоросійської“ губернії М. Миклашевський на підставі наказу Сенату від 1/II 1798 р. запропонував містам і урядовим їх організаціям—міським думам „очистити“ себе від поміщицької людности ²⁾. Наказ остерська дума об'явила 38 дворянам, котрі у м. Острі жили ³⁾. Дехто з дворян відгукнувся на цей наказ. Цього-ж-таки 1799 р. „повѣренный“ прапорщик О. Закревський та інші повідомили остерську думу, що вони переселяють селян з м. Остра до інших маєтків, а землі передають думі ⁴⁾. Але взагалі наказ Миклашевського виконували дворяни поволі. Р. 1825 ще в м. Острі жили селяни Кошелева—Безбородки, Закревського, Хованської та інших дворян ⁵⁾. З цих відомостей, таким чином, наприкінці XVIII в. і на початку XIX в. можна констатувати, що старшина, яка була у м. Острі в 1766 р., поробилася російськими дворянами і одночасно й поміщиками.

Щодо інших груп, відомості можемо подати з 1825 р. Цього року у м. Острі було будинків 421. По суспільних групах будинки поділялися так:

Козаки мали	181 буд.
Міщани „	150 „
Селяни поміщ.	30 „
„ скарб.	10 „
Урядовці	30 „
Духівництво	5 „
Військові	5 „
Інші (не зазн.)	10 „
<hr/>	
Усього	421 буд.

¹⁾ „Генеральная окладная книга Остерской городской думы оброчнымъ статьямъ... 1829 годъ.“ № 511, переходить у музеї м. Остра. „Магістратськими“ зуться селяни у цій окладній книжці.

²⁾ „Остерской городской думѣ. Предложеніе. Имѣя предписаніе въ указѣ Правительствующаго Сената отъ 1 февраля 1798 года стараться о очищеніи городовъ отъ несвойственнаго имъ помѣщичьяго поселенія, предписываю думѣ прислать мнѣ какъ найскорѣе свѣденіе, кто именно изъ помѣщиковъ имѣетъ въ городѣ земли и крестьянъ, или другое имѣніе и сколько точно, за какою суммою согласенъ кто уступить городу тѣ имѣнія и людей или въ замѣнъ чего требуетъ, и до сего времени по какимъ обстоятельствамъ городъ отъ того неочищенъ, было ли о томъ когда употребляемо стараніе думы и какой былъ успѣхъ и въ состояніи ли нынѣ городъ приобрѣсть тѣ имѣнія и людей по куплѣ или вымѣномъ. М. Миклашевскій. 7 мая 1799 года“. Наказ з архіву музею м. Остра.

³⁾ В числі дворян були А. А. Безбородько, Солонини, Галаганова, Момбелі, Закревський, Мищенко, Хенцінський, Росинський, Аршанеця, Бараненки, возний Дроздовський, протоколіст Федір Дворецький, військовий товариш Гр. Ярош та інші.

⁴⁾ Реєстр справ на 1799 р. Остерської міської думи.

⁵⁾ Списокъ городской о домахъ въ городѣ Острѣ... 1825 г. (Остерський музеї).

Найбільше будинків належало козакам і міщанам м. Остра (331 буд. або 78,64% од заг. ч.). Це нагадує нам подібне становище козаків і міщан у м. Острі в 1766 р. Мабуть додаткові відомості про економічний стан груп в 1825 р. були-б встановили звязок з їх економічним життям р. 1766. Ми вже були згадували про „магістратських“ селян в 1829 р, в різних поселеннях Остерського повіту: р. 1766 частина цих поселень належала до Остерського магістрату. Тільки тут була деяка одміна в тому, що людність в 1829 р. платила грошовий податок („оброк“), який р. 1766 був значно менший й инакше звався (чинш).

Таким чином, стан життя міста Остра наприкінці XVIII і початку XIX в. значно змінився. Поширення грошового господарства не аби-який вплив мало на відносини економічні і суспільні, але звязок життя з минулим не обривається. Економічні та суспільні відносини м. Остра лишаються в звязку з попереднім минулим XVIII в.

Нова остерська міська дума, що заступила колишній магістрат, регулярно здобувала накази „Малоросійскаго губернатора“, про те, що в місті Острі, як і по інших містах, „Правительствующій Сенатъ соизволилъ“ дозволити, нехай будують „гостинные дворы“ (раніш це було заборонено в звязку з пожежею десь у Казані); були накази, що треба поставити „російські гербы в мѣсто нынѣшнихъ“ та інші¹⁾. Усе це читали, записували до протоколів, реєстрів, далі писали рапорти про те, що накази одержано, а життя м. Остра далеке було від цього наряду централістичного російського правління „Малоросійскимъ краемъ“. Людність остерську більш цікавила своя місцева справа з орендою переправи через р. Десну, чи з орендою Кривої Греблі. Випадки з пожежами десь у Казані, то-що, що було за матеріал для розпоряджень російського уряду за трафаретом для всіх міст, сяку-таку вагу мали хіба для протоколіста Остерської думи протягом найближчого засідання, інтересів-же широких кіл людности це аж ніяк не зачіпало.

¹⁾ „Реєстръ настоольной Остерской Градской думы“ для вступних паперів 1799 р. Цілком використати архівний матеріал у музеї м. Остра нам не пощастило, бо підчас перебування нашого в Острі (влітку 1924 р.) архів був ще невпорядкований. За вказівки про архівний матеріал висловлюємо подяку А. Г. Розанову.

Осип Гермайзе.

З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст.

Вимога точности в наших знаннях про минуле вже давно примусила була істориків користуватися методом статистичного досліду, методом, що дає найточніші обчислення і творить найпевніші знання.

Статистична метода в історичних студіях підноситься на чільне місце там особливо, де досліджується соціально-економічне явище. В студіях над історією сільського господарства наша історіографія, нехай ще небагата на рясні факти користування тою методою, але в усякому разі має низку більш-менш вдалих спроб такого характеру. Зокрема для історії сільського господарства XVIII ст. в Лівобережній Україні треба вказати на низку спроб дослідити одне з найцінніших джерел з нашого економічного минулого — відомий Румянцівський Опис. Біля нього трохи попрацювали й історики, й економісти-статистики, що стикалися з проблемами еволюції сільського господарства не в теорії, а на практиці, провадячи поточну статистику сільського господарства на Україні. Уже дослідникам цього цікавого документу довелося одзначати й підкреслювати, що робота економіста-історика, статистика-історика багато де-в-чому що-до умовин досліду відрізняється від роботи економіста та статистика, що досліджують сучасне. Статистик чи взагалі економіст, що має діло з економічними процесами сучасного, має змогу перевірити ті цифри, що він їх добув, навіть більш од того — часто статистичне обслідування робиться не тільки на те, щоб якусь там практичну потребу задовольнити, але й для того, щоб з того обслідування можна було поробити теоретичні висновки та узагальнення. Економіст-історик позбавлений змоги вибирати собі цифровий матеріал; він користується з випадкових зацілілих цифр, причому часом непевен у цілому, наскільки ті цифри, що він ними орудує і висновки на підставі них робить, відповідають дійсності. В методологічних увагах що-до дослідження того самого, нпр., Румянцівського Опису не раз уже вказувано на те, що деякі відомості в ньому можна без великого сумніву визнати за відомості фантастичні, що склалися чи не за методою славно-звісної пізніших часів „волосної статистики“.

Ці короткі уваги потрібні нам для того, щоб читач уявив усенькі ті труднощі, які раз-у-раз стоять перед автором історично-статистичного досліду.

Наш невеличкий нарис це спроба підійти до теми, що її так мало трактовано й трактується в нашій історіографії — становище й розвиток сільського господарства в XVIII ст. За джерело для цього нарису стали „Вѣдомости полку прилуцкогo сколко изъ посѣяного фуража и ячменя нажато копѣ, упратано и вымолочено с копа. Також сколко сѣна учиненно копиць стирть и стоговъ и въ тѣхъ стиртахъ и стогахъ возовъ. 1738 году октября 13-го“. Це загальна назва величенького зошита, що я знайшов його в Конопіпському на Чернігівщині музеї разом з іншими документами й справами з архіву Малоросійської Колегії.

Відомості, що визначені в зошиті, діляться на кілька частин. Насамперед маємо: „Вѣдомость іменная полку прилуцкогo сотнѣ Красноколядинской коликое число въ оной сотнѣ изъ посѣяного фуража овса і ячменю нажато копѣ упратано і вимолочено с копы такожъ сколко сѣна учинено копиць стирть і стоговъ и в тих стиртахъ и стогахъ возовъ из числа на всякій возъ по пяти копиць“. Відомості ці торкаються козаків і посполитих селян, а за ними іде вже не в таблицях, а в звичайному описі „Вѣдомость іменная полку прилуцкогo сотнѣ Красноколядинской коликое число в оной сотнѣ такъ в бунчуковыхъ старшинъ значковихъ товарищей яко и в духовныхъ чиновъ з прошлогодского сѣяного озимого хлѣба нажато копѣ и упратано и сего года на яриный разный хлѣбъ виорано дней и засѣяно четвертей и четверичковъ. Такожъ сколко з посѣяной пашнѣ нажато копѣ и упратано стирть и стоговъ накладено и сколко сѣна укошено копиць и з онихъ копиць учинено и упратано стоговъ или стирть и в тихъ стиртахъ или стогахъ возовъ да и на предъ будучій годъ на озимий хлѣбъ виорано дней и засѣяно четвертей и четверичковъ“.

Далі йдуть відомості про монастирищенську сотню того-ж-таки Прилуцького полку.

Спочатку — „Вѣдомость прилуцкогo полку монастирской сотни коликое число в оной сотнѣ з посѣяного всего озимаго хлѣба то есть жита сѣяного, жита падалицы пшеницы озимой також хлѣба яриногo то есть пшеницы ярой гречки проса нажато коп и упратано и вимолочено с копи и что на предъ будучій годъ виорано дней и засѣяно житомъ“. В цій відомості цифри взято про козаків та посполитих. Так само наступна відомість, що вслід за цією уміщена, має цифри про зібраний в 1738 р. „фураж“ (овес, ячмінь та сіно) у козаків та посполитих монастирищенської сотні. Остання йде відомість про урожай хлібів та „фуражу“ в козацької старшини монастирищенської сотні.

Повного уявлення про стан сільського господарства в красноколядинській та монастирищенській сотнях Прилуцького полку „відомості“ не дають. Нижче нам доведеться говорити про всі ті питання, що них не розв'язують наші матеріали. А поки-що скажемо скількись слів до загальної характеристики тих двох сотень, що сільське господарство в них ми маємо оце розглядати.

Красноколядинська сотня Прилуцького полку знаходилася по обох боках горішнього Ромна та його допливів. Саме в 1738 р., тоб-то в той час, коли складався документ, що ми його оце використовуємо, красноколядинська сотня розпалася в адміністраційному відношенню на дві сотні — красноколядинську та корибутівську або голенську.

Оця нова сотня зайняла східню частину території первісної ще неподіленої сотні.¹⁾

Манастирищенська сотня розкинулася на правому боці р. Удая. В обох цих сотнях ми, приглядаючись до їх людности, бачимо, що тут процеси внутрішньої колонізації в першій половині XVIII ст. виявляються ще досить інтенсивно, утворюючи характер непостійности й мінливости що-до числа в них людности. З матеріалів, що їх зібрав Ол. Лазаревський, спостерегаємо, як увесь час протягом XVIII ст. повстають тут нові слободи, слобідки, хутори й села — явище взагалі характерне для цієї епохи в Гетьманщині, коли розбурхані маси хліборобської людности ще розвивали свою колонізаційну енергію й потенцію, але поволі стримувались в тому русі новою командною класою — козацькою старшиною, що своєю чергою організовувала заселення своїх маєтків, але в нових формах.

Наведемо таблицю руху людности в манастирищенській та красноколядинській сотнях за першу половину XVIII ст.

Таблиця № 1.

Рух хліборобської людности в манастирищенській сотні в XVIII ст.²⁾

Число дворів	1713 р.	1718 р.	1729 р.	1731 р.	1738 р.	1740 р.
Посполиті. . .	95	127	173	138	159	39
Козаки	—	60	—	—	120	52
Всього. . .	95	187	173	138	279	91

Таблиця № 2.

Рух людности в красноколядинській сотні в першій пол. XVIII ст.²⁾

Число дворів	1713 р.	1718 р.	1729 р.	1731 р.	1738 р.	1740 р.
Посполиті. .	949	543	1119	900	303	1381
Козаки	—	683	—	—	680	1335
Всього . .	949	1226	1119	900	983	2716

З таблиці про рух людности в манастирищенській сотні бачимо, що вона, — головним чином, посполиті селяни, — зростає до 30 років XVIII ст.,

¹⁾ А. Лазаревський. Описаніє Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Прилуцкій, ст.ст. 241, 269.

²⁾ Таблиці складено на підставі даних, що їх зібрав Ол. М. Лазаревський: „Описаніє Старой Малороссіи“, III, Полкъ Прилуцкій, ст. 202-216.

а тоді різко падає. Ол. Лазаревський зумів знайти для окремих сіл манастирищенської сотні виразні вказівки на причини раптового зменшення людности.

Для самого, нпр., м-ка Манастирища це зменшення пояснюється тим, що саме тоді сила селян виселяється з містечка, йдучи, головним чином, за Дніпро, на Правобережну Україну ¹⁾, а зменшення людности в с. Галиці, що виразно помічається вже після 1718 р., пояснюється тим, що селяни саме тоді стали виселятися в недавно засновані слободи, котрі повстали на місці колишніх незаселених урочищ ²⁾. І саме землеволодіння на цій території не має сталого характеру. Помічається досить жвава мобілізація земельної власности. Територія манастирищенської сотні стає фондом для роздач земель грузинським виходням. В сорокові роки XVIII ст. дістає тут землі грузинський князь Саакадзев ³⁾. Мобілізація йде також і шляхом скупівлі земель. 1727 р. генерал граф Вейсбах на покупеній в козака землі засновує хутір Кривенківський.

Щоб ясніше уявити собі рух людности наших сотень, візьмімо цифрові дані, що опублікував той-же О. Лазаревський і які стосуються кінця XVIII ст. 80 рр.

В манастирищенській сотні під той час було 203 двори козацьких та 612 дворів посполитих. Отже число козаків за 42 роки (з 1738 року) зросло приблизно в 2 рази, а число посполитих мало не в 4 рази.

В красноколядинській та голенській (корибутівській) сотнях в 1780 р. було — $426 + 334 = 760$ дворів козацьких та $656 + 1320 = 1976$ посполитих.

Тоб-то число козаків протягом кількох десятиліттів лишилось сливе однакове (зменшилось всього на 20 дворів), а число посполитих збільшилось трохи чи не в 6 разів.

Людність зростала головним чином на рахунок поспільства. Отже з аналізу наведених цифр ми робимо висновок, що в першій половині XVIII ст. і на початку другої половини посполита людність рухається, переходить з місця на місце, наприкінці століття вона осідає вже з більш-менш достатньою для панського господарювання густотою, й колонізаційні хвилі поволі ущухають.

Козацька людність виявила менше рухливости, і, очевидно, це повинно було впливати на характер господарювання у козаків та посполитих. Наперед можна сказати, що козацьке господарство мусіло бути більш стале, господарство посполитих більш мінливе, непостійне своєю структурою; відповідно до цього варіювався і економічний добробут у цих двох верстов: у козаків він мав бути вищий, у посполитих—нижчий.

Придивімось тепер ближче до розподілу людности в наших двох сотнях в 1738 р.

Дальші таблиці дають цифровий матеріял про хліборобську людність в обох сотнях (див. табл. 3—4).

¹⁾ Лазаревський. Описаніє Старой Малороссіи, IV, 204.

²⁾ Ibidem, ст. 207.

³⁾ Ibidem, ст. 204-205.

Таблиця людности монастирищенської сотні в 1738 р.

НАЗВА СІЛ	Козаки	Поспол.	Разом
м. Монастирище	49	29	78
с. Заудайка	32	12	44
с. Андріївка	19	—	19
с. Петрівка	11	35	46
с. Воронівка	—	9	9
с. Грабів	—	3	3
с. Галиця	—	26	26
сл.-ка Старо-Сална	—	21	21
сл.-ка Ново-Сална	—	23	23
сл.-ка Кривенківська	—	7	7
сл.-ка Шинкова	—	4	4
Всього	111	169	280

Відразу бачимо, що в монастирищенській сотні переважала посполита людність, в красноколядинській — козацька. У відсотковому відношенні це спостереження виявиться так. В красноколядинській сотні відсоток козаків щодо загального числа хліборобської людности складав 69,2%, відсоток посполитих — 30,8%. В монастирищенській сотні число козаків становить 39,6% усього числа хліборобської людности, число посполитих — 60,4%. Як бачимо, відсоткові пропорції в цих двох сотнях поміж козацькою та посполитою людністю мало не протилежні.

Що торкається до козацької старшини в обох сотнях, то її менше було в монастирищенській сотні і більше в сотні красноколядинській. Гіпотетично можна висловити здогад, що козацька старшина, виростаючи з маси козацтва, розросталася в тих місцевостях, де козацтва було більше, і тоді вже переходила до опанування земельними добрими в території з переважною більшістю людности посполитої.

В монастирищенській сотні до козацької старшини зараховано 8 одиниць, очевидно, відокремлених, самостійних в економічному і правному відношенню господарств. Але фактично їх було ще менше, бо сюди введені

Таблиця № 4.

Таблиця людности красноколядинської сотні в 1738 р.

НАЗВА СІЛ	Козаки	Поспол.	Разом
м. Красний Колядин	62	22	84
с. Понори	17	15	32
с. Голюнка	72	12	84
с. Липове	26	12	38
с. Рабухи	44	—	44
с. Ярошівка	14	48	62
с. Кропивна	15	20	35
с. Коренецька	25	4	29
с. Галка	55	—	55
с. Дептівка	81	—	81
с. Хвесювка	11	33	44
с. Карабутів	19	18	37
с. Гирівка	18	16	34
с. М. Санбір	34	—	34
с. Дмитрівка	23	—	23
с. Талалаївка	20	16	36
с. Гайворон	38	—	38
с. В. Санбір	106	19	125
с. Григорівка	—	18	18
с. Курилівка	—	33	33
с. Пекарі	—	13	13
сл.-ка Савинська	—	4	4
Всього	680	303	983

були всі землевласники, що з них ані козаки не були, ані належали вони до поспільства, отже, попи, сільське духівництво і навіть ті, що трохи в правному та економічному відношенні підносились понад звичайну масу — отамани і війти. Належала ця козацька старшина до дрібних землевласників з незначним громадським в тодішньому суспільстві значінням. Всі вони складаються з значкових товаришів і мають прізвища, що не зустрінемо ми їх в лавах земельної аристократії Гетьманщини XVIII ст. (Романович, Гриза, Федоренко, Келембет, Коваль та інші).

В красноколядинській сотні зовсім инша картина. Козацької старшини, включаючи сюди й духівництво, 52 господарства. Красноколядинська старшина визначніша й заможніша. Маємо ми тут поруч скромних прізвищ значкових товаришів (Мовчановський, Довгий, Білецький, Фигурський, Ващенко, Кириленко, Сологуб, Нечай, Онищенко та інші) ще й пишні імена бунчукового товариства (Лизогуб, Скоропадський, Дорошенко, Стахович, Кандиба, Орленко і т. д.). Відносно всієї людности манастирищенської сотні козацька старшина займала таке числове становище: на 288 господарських одиниць в усій сотні припадало 8 господарств козацько-старшинських, або козацько-старшинські господарства склали 2,8% усього числа господарств. В красноколядинській сотні відсоток старшинських господарств також сам собою невисокий, але, рівняючи його до відсотка в манастирищенській сотні, він показується досить великим. Саме: всього господарств — 1045. На них припадає 52 господарства козацько-старшинських, инакше — 4,9%. Наше гіпотетичне твердження що-до гнізд, де формувалася козацька старшина, в цих цифрових виплазках має собі підтвердження.

Узнайомившись з людністю та з розподілом її на соціальні групи в наших сотнях, нам треба перейти до в'яснення питання, як розподілювалася земельна площа поміж окремими соціальними групами. На жаль, саме тут маємо відразу ту перешкоду, що з нею раз-у-раз доводиться мати діло істориків-статистиків. Наш документальний матеріал не дає нам потрібних цифр та відомостей, і ми повинні доходити до висновків складним, комбінованим шляхом. Почнімо з козацької старшини. З підрахунків по наших матеріалах ми маємо, що земельна площа в красноколядинській сотні, яка належала козацькій старшині та духівництву, була поділена так: на яровий клин припадало 383,5 днів поля, на озимий — 288 днів. Треба гадати, що тоді при трипільній системі сільського господарства, яка панувала тоді, на толоку припадала площа, що в загальному дорівнювала або площі ярового, або площі озимого клена. Припустивши це, матимемо, що загальна площа орної землі у старшини та духівництва красноколядинської сотні дорівнювала 1055, або-ж — 959,5 дням оранки. Цей підрахунок дає нам право говорити, беручи пересічно і в круглих цифрах, приблизно про 1000 день оранки, що її посідала козацька старшина.

Що-до розмірів козацько-старшинського господарства, то в обох наших сотнях будь-яких великих латифундій ми не зустрічаємо. В манастирищенській сотні найбільша маєтність сотника Івана Романовича має в яровому полі 15 день оранки, в озимому 20, отже всього 50—65 днів оранки та луків на 700 копиць сіна.

Менші господарства (нпр. господарства значкових товаришів Гаврила Келембета та Кіндрата Коваля) мають по 18 днів оранки в трьох руках разом та луків на 400—500 копиць сіна. В красноколядинській сотні одна із найбільших маєтностей, що належить дружині бунчукового товариша Марії Лизогубисі, має в яровому полі—56 днів, в озимому—30 днів, тоб-то в усіх трьох руках разом приблизно — 120—150 днів та луків на 4.000 копиць сіна. Більшість старшинських господарств цієї сотні, особливо господарства значкового товариства сходяться в загальному з розмірами господарств монастирищенської сотні.

Отже, маючи оці спостереження на увазі, ми можемо сказати, що в наших сотнях козацько-старшинське господарство треба відносити до дрібного, причому в красноколядинській сотні старшинські господарства дорівнюють до розмірів господарства середнього.

Звертаючи свою увагу в дальшій аналізі старшинського господарства спеціально на яровий клин, бачимо, що на ньому було одведено в 1738 р. під пшеницю — 65 день оранки або 16,9⁰/₀ площі всього ярового клина, під гречку — 48 днів або 13,2⁰/₀, під овес — 150,5 день або 39,2⁰/₀, нарешті під останню з п'ятих культур, що висівалися на ярині, — ячмінь — 69 днів або 18,2⁰/₀ усієї ярової площі. Виходить, що найбільша частина площі ярового клина ішла під овес, культуру кормову; коли ми тепер згадаємо, що ячмінь так само йшов на корма (в наших матеріялах він незмінно входить в рубрику: „фураж“), то матимемо, що з ярового поля одводилось під культури кормові площа, що складала (39,2 + 18,2=) 57,4⁰/₀ цілої ярової площі, а під культури споживні 43,6⁰/₀ всієї ярової площі.

В монастирищенській сотні яровий клин займав 64 дні оранки, озимий — 61 день, тоб-то пропорція поміж ними була цілком нормальна,—обидва клини були так що й однакові. Роблячи такі самі обчислення, як і що-до красноколядинської сотні, ми знайдемо, що в сотні монастирищенській козацькій старшині належало приблизно 185—190 (у круглих цифрах) днів оранки ¹).

І тут яровий клин був засіяний тими-ж самими п'ятьма культурами, що і в красноколядинській сотні. Під пшеницею було 14 день оранки або 21,9⁰/₀ всієї площі ярового клина, під гречкою—13 д. або 20,3⁰/₀, під просом—11 д. або 17,2⁰/₀, під овсом — 14 д. або 21,9⁰/₀, нарешті під ячменем — 12 д. або 18,7⁰/₀ всього ярового поля. Під кормовою площею тут отже було 40,6⁰/₀ всього ярового клина, під споживною — 59,4⁰/₀. Повинні ми тут завважити, що фактично на площу, яка одводилась під кормові культури, треба більш класти, ніж це ми робили в обчисленнях наших по обох сотнях. До кормових

¹) Трипільна система рільництва провадиться не з точним поділом поля на три рівних ділянки. В монастирищенській сотні ми бачимо такі відносини: у вїята Сенченка на ярину пущено 5 днів, на озимину 3 дні, а поруч у значкового товариша Гризи, — на ярину — 2 дні, а на озимину аж в два рази більше — 4 дні. Маємо і навпаки: у значкового товариша Дениса Красницького під яринною—10 день, а під озиминною рівно вдвоє менше—5 днів і т. д.

Більшість випадків дає приблизно однакові розміри ділянок. Ми в своїх обчисленнях ігнорували індивідуальну різноманітність і неоднаковість розподілу, будвши певні, що в масі, як то свідчать сами цифри, відносини розмірів вирівнювались, стаючи більш-менш однакові.

культур ми відносили тільки овес та ячмінь — „фураж“ за термінологією нашого пам'ятника, а фактично просо так само в деякій мірі це культура кормова, бо йде на корма птиці, та й полова, нпр., гречана, та й інша, ішла також на годівлю, але наші документи не дають змоги цілком точно перевести ці обчислення, і ми обмежуємось тимчасом оцим загальним і приблизним обчисленням, який дає проте вірне і виразне уявлення про напрямок сільського господарства у козацької старшини наших сотень. Бачимо, що кормова площа в яровому кліні має тенденцію доходити до половини всього клина і навіть переходити за ту половину, переважаючи, як це було в сотні красноколядинській, площу споживну. Великий відсоток кормової площі для тої доби свідчить про малу суму продуктів сільського господарства, що йшла на відчуження з нього.

І варто тут підкреслити одне з'явище, що впливає з порівняння господарств козацької старшини в обох сотнях. В красноколядинській сотні кормових культур сіється значно більше в пропорції, аніж у сотні манастирищенській. І разом з тим, красноколядинська сотня це територія, де осіла заможніша, отже і краще загосподарена козацька старшина, аніж у сотні манастирищенській. Ми думаємо, що ці два спостереження наші над козацько-старшинським господарством у кожній із двох наших сотень мають між собою причинний зв'язок. Що більше і багатше було старшинське господарство на нашій території, то більш потребувало воно кормів для двірських коней та худоби, тож все збільшувалась польова площа кормових культур. Цим власне ми й пояснюємо досить показну відміну в розподілі поля під окремі сільсько-господарські культури в обох наших сотнях. В красноколядинській сотні панує, якщо не велике, то в усякому разі, середнє козацько-старшинське господарство; тому тут кормова площа і займає більш, як половину всього ярового поля. Навпаки, в манастирищенській сотні, ми маємо перед собою тільки форми господарства дрібного, і кормова площа доходить тут до височенької цифри відсотків, але порівнюючи з попередньою цифрою, значно меншої — всього 40,6%.

Переходячи тепер до розв'язання інших питань з організації, техніки й характеру сільського господарства, спинімось трішки на озимому кліні. Мало не весь зайнятий він був під жито, але зустрічаємо зрідка й озиму пшеницю. Козацька старшина манастирищенської сотні зовсім не сіє озимої пшениці, а в красноколядинській маємо в с. Курилівці в бунчукового товариша Василя Кандиби, поруч жита, якого зібрано 200 кіп, ще й 80 кіп зібраної озимої пшениці, так само в с. Григорівці в бунчукового товариша Михайла Скоропадського на 300 кіп зібраного з озимого поля жита — 20 кіп зібраної озимої пшениці. У красноколядинського попа Івана Ігнатовича маємо на 50 кіп жита 10 кіп озимої пшениці. І, нарешті, в с. Талалаївці в маєтності Рихловського монастиря на 100 кіп жита зібрано 2 копи озимої пшениці. Всього по всій сотні зібрано в 1738 р. — 112 кіп озимої пшениці, тимчасом, як озимого жита зібрано 4.087 кіп. Озима пшениця отже навіть в старшинському господарстві не була поширена культурою; навпаки, бачимо випадковість в її засівах і малі розміри їх, вона неначе становила предмет розкоши, забаганки. або-що; в усякому разі, з певністю можна говорити про

те, що озима пшениця в нормальний план організації сільського господарства в XVIII ст. в наших сотнях не входила.

Кількість озимої пшениці ми вираховували вже не по днях, а на копи; це знову з тої причини, що не маємо ми вказівок, на скількох днях було озиме поле в попередньому 1737 році. Отже тут зберемо ми всі ті відомості, що можна їх витягти з наших документів, і що дадуть картину умов і характеру сільського господарства.

Норми засіву в обох сотнях були такі: на одному дні оранки висівалось озимого жита — 1 четверть, ярової пшениці висівалось на одному дні — 4 четверичка ($\frac{1}{2}$ четверти); гречки — так само — 4 четверичка; проса — 1 четверичок, овса — 1 четверть і ячменю 4 четверичка. Зжятий хліб складався в копи і в стоги, причому стіг не був однаковий своїм розміром, отож за жадну міру не міг правити. Що-до сіна, то його складали, покосивши, в копиці більш-менш однакового розміру, і ці копиці були навіть за міру для земельної площі луків чи сіножатів (згадаємо звичайний вираз в Румянцівському описові: сіножатів на стільки-то копиць сіна). Копиці сіна складали в стирти по 100 копиць в кожную стирту. Розміри сіна в нашому документі вказано і в копицях, і ще в возах. Віз рахували на 5 возів сіна; про це читаємо ми навіть в заголовку нашого документа, але фактично були й винятки з цієї норми. У манастирищенського сотника, напр., накошено 700 копиць сіна й тут-таки показано, що те сіно накладено на 70 возів. Отже тут маємо подвійний віз, мабуть, на пару коней, що міг у собі вмістити аж 10 копиць, тимчасом, як звичайний селянський вміщав в собі всього п'ять копиць. Можливо, що й на простого воза клали часом більше чи менше сіна; отож у загальному підрахункові по Манастирищенській сотні й виходить, що накошено 2.800 копиць, але накладено їх на 262 вози. Ясно, що фактично вози не були однакові, дарма що їхня кількість і вважалась за таку, що встановлює розмір сіножати.

Переходимо тепер до питання про врожайність хлібів на землях приватних власників. На основі наших джерел, це питання розв'язується з великими труднощами при великих непевностях та сумнівах. Почнемо від ярових хлібів. Відразу бачимо, що врожайність по землях окремих власників становить надзвичайно різноманітну, неоднакову картину. Ми вже були завважили, що кількість посіяного зерна пропорціонально до днів оранки становить певну сталість і незмінність, а саме, що-до пшениці, то на один день оранки припадає висіяного зерна ярової пшениці—4 четверички. Але врожайність відразу порушує картину тої сталості і незмінної пропорціональності.

Раніше, ніж перейти до прикладів, додамо ще, що в наших документах урожайність позначена всюди в копах. Розуміється, наша вимога, побудована на звичках точности сучасних помірив, зводилась-би до того, щоб замість кіп або поруч із ними стояли й пуди, або взагалі якась вага на зерно, з тих кіп вимолочене. На жаль, доводиться рахуватися з цією, далеко не точною, лише приблизною мірою врожаю хліба на копи.

Переходимо отже до прикладів. У сотника Ів. Романовича з висіяної 1 чт. 4 чк. ярової пшениці на 3 днях оранки вродило 40 кіп; тоб-то 1 четверичок дає $3\frac{1}{3}$ копи врожаю, або 1 чт. $26\frac{2}{3}$ копи.

Урожай в отамана Ів. Головка на 1 четверть, посіяну на 2 днях — 8 кіп, значить менший в $3\frac{1}{3}$ рази.

У війта Ів. Сенченка іще менший урожай. З 4 четверичків, посіяних на одному дні, вродило всього 3 копи, тоб-то, 1 четверичок дав $\frac{3}{4}$ копи. Це виходить, що в Сенченка—врожай менший ніж у Романовича в $4\frac{1}{9}$ рази, але порівнюючи до попереднього врожаю у Головка, так що й однаковий, менший усього на $\frac{1}{4}$ копи з висіяного четверичка або в $1\frac{1}{3}$ рази.

У трьох значкових товаришів монастирищенської сотні — Федоренка, Келембета та Ковалю—урожай однаковий. З 4 четверичків, висіяних на 1 дні у кожного, вродило по 15 кіп пшениці. Один четверичок дав, таким побитом,— $3\frac{3}{4}$ копи; трохи більше, ніж у Романовича. Але у значкового товариша Красницького, 15 кіп вродила посіяна на двох днях одна четверть пшениці, тоб-то урожай був в два рази менший супроти трьох попередніх власників. На землях двох попів монастирищенської сотні врожаї так само низькі. У одного врожай сходиться з допіру наведеним (1 чт. дала 15 кіп), у другого значно нижчий — 4 чк. дали всього 5 кіп; один четверичок, значить, дав $\frac{5}{4} = 1\frac{1}{4}$ копи.

В остаточному результаті ми можемо встановити для монастирищенської сотні дві групи врожайности пшениці: з одного дня (4 четверички) — 13—15 кіп; це—врожай максимальний, добрий, і з одного дня — 3—5—7 кіп — урожай гірший. Що-до врожаю гречки, то нормального врожаю, виходячи з того, що він найбільш був, ніяк не можна установити, бо 1 день (або висіяних 4 четверички зерна) давали 10, 20, 30 і навіть 40 кіп.

Те саме маємо і з просом, де на одному дні висіяний один четверичок давав $3\frac{1}{3}$, 5, $7\frac{1}{2}$, 10, 15 і 20 кіп. Такі-ж самі коливання знаходимо і для овса і для ячменя.

В красноколядинській сотні врожаї мають більш одноманітний характер, а саме з одного дня кожного ярового посіву збирається по 10 кіп пашні здебільшого, але в поодиноких випадках і тут зустрічаємо ті-ж самі різноманітні цифри і великі їх коливання, як і в цифрах урожаїв монастирищенської сотні.

Наведемо після цих уваг збірну таблицю врожаю ярових хлібів в обох сотнях.

Таблиця врожайности у коз. старшини монастирищенської сотні.

	Виорано днів	Посіяно	Зжато кіп	З одного дня зібрано кіп
Пшениця	14	7 чт.	131	9,5
Гречка	13	6,5 чт.	220	16,9
Просо	11	1 чт. 3 чк.	95	8,6
Овес	14	14 чт.	190	13,4
Ячмінь	12	6 чт.	153	12,8

**Таблиця врожайности ярових хлібів у козацької старшини
красноколядинської сотні.**

	Виорано днів	Посіяно	Зжато кіп	З одного дня зібрано кіп
Пшениця	65	31,5 чт.	618	9,5
Гречка	48	24 чт.	519	10,8
Просо	51	6 чт. 7 чк.	531	10,4
Овес	150,5	149,5 чт.	1537	10,2
Ячмінь	69	34,5 чт.	666	9,7

Наведені таблиці дають нам пересічні заокруглені цифри врожаю ярових культур в обох сотнях за р. 1738. Порівняння їх показує, що врожай пшениці був цілком однаковий і в монастирищенській і в красноколядинській сотні, але що-до решти хлібів, то в монастирищенській висота врожаю була більша.

На цьому тимчасом спинімо свій огляд козацько-старшинського господарства й перейдім до знайомства з господарством козаків та посполитих.

Таблиці 5 і 6 дають нам уявління про розподіл урожаю в козаків та посполитих монастирищенської сотні, та відомості про розподіл тільки вівса й ячменя по красноколядинській сотні. Решта відомостей про врожай хлібів в цій сотні, як вже говорилося на початку нашої статті, до нас не дійшла.

Коли ми тепер до сум урожаю хлібів, зібраних в монастирищенській сотні додамо суму врожаю, що його зібрала там козацька старшина, то в новій таблиці дістанемо загальну суму врожаю по всій сотні.

Було зібрано:

- О зимого жита 4073 копи.
- (Козацька старшина зібрала 550 кіп).
- Ярової пшениці 542 „
- Гречки 939 „
- Проса 531 „
- Овса 1232 „
- Ячменю 1004 „

Розподіл урожаю фуражу у козаків та посполитих Красноколядинської сотні 1738 р.

НАЗВА СІЛ	Овесу копах		Ячмінью копах	
	козаки	посполиті	козаки	посполиті
м. Красний Колядин	125	73	109	42
с. Григорівка	—	182	—	174
с. Понори	51	36	74	29
с. Галюнка	440	20	202	43
с. Липове	248	91	21	5
с. Курилівка	—	190	—	45
с. Рабухи	316	—	53	—
с. Пекарі	—	85	—	21
сл. Савинська	—	35	—	—
с. Ярошівка	46	225	54	15
с. Кропивна	172	101	56	30
с. Коренецька	196	20	58	—
с. Галка	430	—	99	—
с. Дептівка	275	—	623	—
с. Хвесівка	71	208	61	129
с. Карабутів	248	151	168	88
с. Гирівка	134	145	37	19
с. Мал.-Санбір	372	—	198	—
с. Дмитрівка	270	—	76	—
с. Талалаївка	194	170	10	11
с. Гайворон	405	—	158	—
с. В. Санбір	366	110	171	29
Всього	4359	1842	2228	680
Разом у козаків і посполитих .	6201		2908	

Таблиця № 6.

Розподіл урожаю у козаків та посполитих монастирищенської сотні 1738 р.

Назва сіл	Жито в копах		Пшениця в коп.		Гречка в копах		Просо в копах		Овес у копах		Ячміль у копах	
	Козаки	Посполити	Козаки	Посполити	Козаки	Посполити	Козаки	Посполити	Козаки	Посполити	Козаки	Посполити
м. Монастирище .	609	337	31	62	184	107	37	18	198	101	146	65
с. Заудайка . . .	390	90	42	—	103	22	40	5	39	8	46	3
с. Андріївка . . .	116	—	13	—	24	—	10	—	32	—	19	—
д. Воронівка .	—	87	—	—	—	30	—	11	—	17	—	—
д. Грабів	—	21	—	2	—	2	—	2	—	3	—	9
с. Петрівка . . .	144	419	26	36	12	31	37	73	26	86	32	114
д. Галиця	—	324	—	39	—	52	—	14	—	139	—	106
с. Старо-Сална	—	224	—	30	—	56	—	68	—	156	—	101
с. Нова-Сална .	—	557	—	91	—	52	—	60	—	132	—	86
с. Кривенківська	—	142	—	21	—	32	—	49	—	75	—	87
с. Шинкова . . .	—	63	—	18	—	12	—	12	—	30	—	37
Всього	1259	2264	112	299	323	396	124	312	295	747	243	608
Разом у посполитих та козаків .	3523		411		719		436		1042		851	

З цієї таблиці виведемо відсотковий розподіл кожного хліба по окремих соціальних групах (старшина, козаки, посполиті).

Матимемо:

Таблиця розподілу в відсотках урожаю кожного хліба поміж окремими верствами людности в монастирищенській сотні в 1738 р.

	% до всього урожаю кожного хліба			
	У козаків	У посполитих	У козацької старшини	Всього %
Жито	30,9	55,6	13,5	100
Пшениця	20,7	55,2	24,1	100
Гречка	34,4	42,2	23,4	100
Просо	23,3	58,8	17,9	100
Овес	24,1	60,6	15,4	100
Ячмінь	24,2	60,6	15,2	100

Розуміється, що ці цифрові відомості про врожай можуть прийматись і як дані, що характеризують розподіл земельної площі поміж різними соціальними групами. Таким чином, маємо, що на озимому полі площа знаходиться в руках посполитих — більше, ніж половина всієї землі. Козацька старшина має трохи більше, ніж $\frac{1}{10}$ частину площі всього озимого клину. Якщо ми тепер козацьку землю додамо до землі посполитих, рахуючи козаків та посполитих за трудову, хліборобську людність, будемо мати, що цій людності належало $30,9 + 55,6 = 86,5\%$ площі всього озимого клину.

Розподіл земельної площі ярового клина дає иншу картину. Частина того клину, зайнята під споживні культури, поділена так, що у володінню козацької старшини знаходиться мало не п'ята частина цієї площі (пшениця, гречка і просо). В тому яровому клині кормова площа (овес, ячмінь) нижча для козацької старшини—15 з лишком відсотків, тоб-то трохи тільки більша за ту частину, що нею володіла козацька старшина.

По красноколядинській сотні маємо ми відомості тільки за посіви овса та ячменю. Заналізуємо ці дані за тим-же планом, що ми його допіру проробили для сотні монастирищенської.

Всього в Красноколядинській сотні було нажато — 7738 кіп вівса (до числа 6201 з таблиці додаємо 1537 кіп вівса, що їх було нажато на землях приватних власників—старшини та духівництва) та 3574 копи ячменю (у старшини нажато 666 кіп). Тоб-то урожай вівса поміж окремими соціальними групами розподілювався так: козакам припало $56,3\%$ всього урожаю вівса, посполитим — $23,8\%$, козацькій старшині— $19,9\%$. А ячменю козакам — $62,3\%$ всього урожаю, посполитим — 19% , козацькій старшині — $18,7\%$.

В красноколядинській сотні пропорції розподілу вівса та ячменя поміж окремими верствами зовсім інші, ніж у сотні манастирищенській. Коли в манастирищенській сотні більшість вівса і ячменю припадає на посполитих, то в красноколядинській сотні більшість і того і другого продукта йде до козаків. Невеличке підвищення цих продуктів, що припадає на козацьку старшину, цілком нормально пояснюється кращою загосподареністю та більшою заможністю козацької старшини в красноколядинській сотні.

Пояснення оцієї зрозумілої різниці в розмірах засіву вівса й ячменя у козаків та посполитих двох сотень, можна зрбити тільки також гіпотетичне. Козаки, що несли військову кінну службу, мусли більше потребувати вівса, і тому дані красноколядинської сотні показуються нормальніші. Аналіза людности манастирищенської сотні показала нам, що в тій сотні переважала посполита людність над козацькою, і може тут криється пояснення. В тих місцевостях, де переважало поспільство, воно могло бути навіть, як виняток, краще загосподареним, там, де перевага належала козацтву, розуміється, що економічна сила й міць належали йому. Може економічний лад оцих двох сотень з різною соціальною структурою, і був як-раз за приклад таких відносин, але брак ширших даних про економічний устрій красноколядинської сотні примушує нас висловити нашу думку, як обережний здогад, а не як певний висновок.

Проте аналіза даних, що маємо ми про економічний побут манастирищенської сотні та частина відомостей, що дійшла до нас про сотню, стверджують той наш здогад.

Нижченаведені таблиці (7 і 8) дадуть нам змогу зорієнтуватись в економічному побуті козаків та посполитих обох наших сотень. В цих таблицях ми поділили на групи посполитих та козаків зокрема, беручи за основу поділу кількість зібраного урожаю кожної сільсько-господарської культури.

З таблиць оцих бачимо, що в манастирищенській сотні на 169 господарств посполитих не сіяло зовсім ярової пшениці 97 господарств (57,5% всього числа посполитих); 42,6% не сіяло зовсім гречки; 54,4 не сіяло проса; 37,3 не сіяло вівса; 35,5% не сіяло ячменю.

В красноколядинській сотні не сіяло зовсім вівса 187 господарств козаків із загального числа 680, або 27,5% всіх козаків; не сіяло ячменю — 328 господарств, або 48,2%.

Продовжимо ці обчислення, уклавши їх в порівнявчу для козаків і посполитих таблицю. В процентових відносинах, ті, що не сіяли зовсім якогось хліба з-поміж козаків та посполитих в манастирищенській сотні укладались так:

	Не сіяли				
	% до загального числа господарств				
	Пшениці	Гречки	Проса	Вівса	Ячменю
Козаки	70,3	22,5	54,1	50	51,3
Посполиті	57,5	42,6	54,4	37,3	35,5

Збір урожаю монастири

НАЗВА СІЛ		Озиме жито в копах					Пшениця ярова в копах		
		Число господарств					Число господарств		
		1—5	6—10	11—15	16—20	21 і більше	Не сіяли	1—5	6 і більше
КОЗАКИ	м. Манастирище	4	22	15	4	4	40	9	—
	с. Заудайки	—	17	7	6	2	19	13	—
	с. Андріївка	13	6	—	—	—	16	3	—
	с. Петрівка	—	7	1	1	2	3	7	1
	ВСЬОГО	17	52	23	11	8	78	32	1
ПОСПОЛІТІ	м. Манастирища	2	13	10	3	1	16	12	1
	с. Заудайки	5	5	1	1	—	12	—	—
	д. Воронівка	2	3	4	—	—	9	—	—
	д. Грабів	1	2	—	—	—	2	1	—
	с. Петрівка	2	18	11	3	1	18	17	—
	с. Галиця	2	10	10	4	—	17	7	2
	сл.-ка Старо-Сална	4	12	1	2	2	13	7	1
	сл.-ка Ново-Сална	—	2	7	6	8	8	8	7
	сл.-ка Кривенківська	—	—	2	3	2	2	4	1
	сл.-ка Шинкова	—	—	2	2	—	—	2	2
ВСЬОГО	18	65	48	24	14	97	58	14	

Таблиця № 7.

щенської сотні 1738 р.

Гречка			Просо			Овес					Ячмінь				
Не сіяли	1—5	6 і більше	Не сіяли	1—5	6 і більше	Не має	1—5	6—10	11—15	16 і більше	Не має	1—5	6—10	11—15	16 і більше
14	23	12	30	19	—	20	13	10	5	1	29	8	8	1	2
1	29	2	16	16	—	15	17	—	—	—	16	15	1	—	—
5	14	—	12	7	—	11	6	2	—	—	11	8	—	—	—
5	6	—	2	9	—	4	6	1	—	—	1	11	—	—	—
25	72	14	60	51	—	50	42	13	5	1	57	42	9	1	2
8	16	5	20	9	—	10	13	3	2	—	17	7	2	2	—
4	8	—	8	4	—	8	3	—	—	—	10	1	—	—	—
1	8	—	—	9	—	2	7	—	—	—	8	1	—	—	—
2	1	—	2	1	—	2	1	—	—	—	1	2	—	—	—
22	13	—	27	6	2	13	19	3	—	—	8	24	2	1	—
12	11	3	15	11	—	13	5	2	5	1	9	10	5	1	1
10	8	3	12	5	4	8	2	7	2	2	6	9	5	—	1
12	8	3	5	15	3	7	6	8	1	1	7	12	3	—	1
1	3	3	3	4	—	—	1	3	1	2	—	1	3	1	2
—	4	—	—	4	—	—	—	4	—	—	—	2	—	2	—
72	80	17	92	68	9	63	57	30	11	6	66	69	20	7	5

Фураж зібраний в красно-

НАЗВА СІЛ	К О З А К И									
	О в е с Число господарств					Я ч м і н ь Число господарств				
	Не сіяли	1-5 кп	6-10	11-15	16 і більш	Не сіяли	1-5 кп	6-10	11-15	16 і більш
м. Крас. Колядин .	31	27	4	—	—	45	13	1	2	1
с. Понори	3	14	—	—	—	5	8	3	—	1
с. Голюнка	8	37	21	3	3	35	23	12	2	—
с. Липове	1	5	13	4	3	19	7	—	—	—
с. Рабухи	11	10	16	6	1	33	7	4	—	—
с. Ярошівка	5	7	2	—	—	5	6	3	—	—
с. Кропивна	1	—	8	2	4	5	7	2	1	—
с. Кореницька	4	5	11	4	1	13	7	5	—	—
с. Галка	17	6	22	4	6	23	28	3	—	1
с. Делтівка	41	25	15	—	—	9	24	31	11	6
с. Хвесювка	1	3	5	2	—	—	8	2	1	—
с. Карабутів	—	4	6	6	3	8	2	5	1	3
с. Гирівка	2	7	3	5	1	10	6	2	—	—
с. М. Санбір	3	2	17	5	7	12	10	5	5	2
с. Дмитрівка	—	3	11	3	6	10	6	7	—	—
с. Талалаївка	1	3	8	6	2	18	2	—	—	—
с. Гайворон	3	8	13	5	9	17	10	9	1	1
с. В. Санбір	55	21	25	4	1	61	42	3	—	—
Всього коз.	187	187	200	69	47	328	216	97	24	15

Таблиця № 8.

КОЛЯДИНСЬКІЙ СОТНІ 1738 р.

НАЗВА СІЛ	ПОСПОЛИТІ									
	О в е с Число господарств					Я ч м і н ь Число господарств				
	Не сіяли	1-5 кпн	6-10	11-15	16 і більш	Не сіяли	1-5 кпн	6-10	11-15	16 і більш
м. Крас. Колядин .	12	8	1	—	1	15	4	2	1	—
с. Понори	4	11	—	—	—	7	6	2	—	—
с. Голюнка	7	5	—	—	—	4	6	2	—	—
с. Липове	—	4	8	—	—	10	2	—	—	—
с. Рабухи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Ярошівка	15	14	16	2	1	43	5	—	—	—
с. Кропивна	6	5	8	1	—	16	3	—	1	—
с. Кореницька	1	2	1	—	—	4	—	—	—	—
с. Галка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Дептівка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Хвесювка	2	17	12	—	2	12	11	8	2	—
с. Карабутів	3	4	7	—	4	7	4	4	3	—
с. Гирівка	1	6	2	5	2	12	4	—	—	—
с. М. Санбір	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Дмитрівка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Талалаївка	—	2	8	2	4	13	3	—	—	—
с. Гайворон	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. В. Санбір	7	1	9	2	—	11	7	1	—	—
с. Григорівка	1	5	1	11	—	—	5	5	8	—
с. Курилівка	14	2	11	5	1	25	5	3	—	—
с. Пекарі	3	5	2	—	3	7	6	—	—	—
сл.-ка Савинська	—	2	1	1	—	4	—	—	—	—
Всього посп.	76	93	87	29	18	190	71	27	15	—
Господарств у козаків і посполитих разом						} 680 + 303 = 983				

В красноколядинській сотні:

	Не сіяли:	
	% до загального числа господарств	
	вівса	ячменя
Козаки.	27,5	48,2
Посполиті	25,1	62,7

Як бачимо, у козаків манастирищенської сотні розмах до поліпшення господарства різноманітністю польових культур відстає від посполитих. Відносно засіву пшениці, вівса та ячменю козаки відстали від посполитих на 13%, перепавши значно на гречці і зрівнявшись на просі.

В красноколядинській сотні у козаків трохи більш, аніж у посполитих тих, що не сіють зовсім вівса, зате у посполитих мало не на 15% більше тих, що не сіє ячменя. Краще загосподареність козаків у цій сотні в порівнянні з манастирищенською сотнею показується тут, не зважаючи на неповноту таблиць.

Придивляючись до таблиці з поділом людности на групи по засівах різних хлібів, ми зробимо ще спостереження, що найбільше число господарств припадає на ті господарства як у посполитих, так і в козаків, котрі сіють в одній руці жита від 6 до 10-ти і від 10 до 15-ти днів. Це спостереження з особливою обережністю треба висловлювати, бо в нашу відомість не увійшли безземельні селяни та хлібороби, отже повного уявлення про економічні групування хліборобської людности ми не можемо дати.

Якщо ми тепер звернемо увагу на таблиці (9 і 10) забезпечення кожного господарства в середньому пашнею, то зможемо зробити деякі висновки.

Пересічне господарство посполитих має більше жита, пшениці, проса, вівса і ячменю. Тільки гречки більше має господарство козацьке, якщо тільки це не випадкове з'явище. Це так у манастирищенській сотні, а в красноколядинській відносно „фуражу“ бачимо, що козацьке господарство краще забезпечено урожаєм, аніж господарство посполитих. Було-б дуже цінним, коли-б можна було перевести пересічну цифру врожаю, що припадає на одне хліборобське господарство, на якусь зернову міру або вагу, бо тільки тоді можна було-б певно сказати, чи врожай 1738 року в наших сотнях задовольняв продовольчі потреби хліборобської людности чи ні. Дещо в напрямку розв'язання цього питання ми можемо зробити. В нашому документі маємо ми в таблицях про врожай у посполитих та козаків надзвичайно цінну рубрику, де мало зазначатися, скільки вимолочено з нажатих копиць пашні четвериків хліба. На жаль, ця рубрика дуже бідна на цифри. Треба гадати, що в жовтні місяці, коли складалося нашого документа, ще не весь хліб було вимолочено. Однак, деякі вказівки в цій рубриці ми маємо. В манастирищенській сотні копа озимого хліба давала $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{3}$ четверичка, іноді зустрічаємо навіть $\frac{4}{5}$; поміж цими максимальними та мінімальними цифрами зустрічаємо $\frac{2}{3}$ чк. з копи. Отже хліборобське господарство пересічно мало 3—10 чк. жита. Розуміється,

Таблиця № 9.

Припадало на кожне господарство по селах манастирищенської сотні.

НАЗВА СІЛА	Жито в копах		Пшениця в копах		Гречка в копах		Просо в копах		Овес в копах		Ячмінь в копах	
	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.
м. Манастирище	12,4	11,6	0,6	2,2	3,6	3,7	0,8	0,6	4	3,5	3	2,2
с. Заудайка	12,2	7,5	1,3	—	3,2	1,8	1,3	0,4	1,2	0,7	1,4	0,3
с. Андріївка	6,1	—	0,7	—	1,3	—	0,5	—	1,7	—	1	—
д. Воронівка	—	9,7	—	—	—	3,3	—	1,2	—	1,9	—	—
д. Грабів	—	7	—	0,7	—	0,7	—	0,7	—	1	—	3
с. Петрівка	13,1	12	2,4	1	1,1	0,9	3,4	2,1	2,4	2,5	2,9	3,3
с. Галиця	—	12,5	—	1,5	—	2	—	0,5	—	5,3	—	4,1
с. Ст.-Сална	—	10,7	—	1,3	—	2,6	—	3,2	—	7,4	—	4,8
ст. Ново-Сална	—	24,2	—	4	—	2,3	—	2,9	—	5,7	—	3,7
ст. Кривенківська	—	20,2	—	3	—	9,6	—	7	—	10,7	—	12,4
ст. Шинкова	—	15,8	—	4,5	—	3	—	3	—	7,5	—	9,3
В усій сотні на кожне господ.	11,3	13,4	1	1,8	2,9	1,9	1,1	1,8	2,7	4,4	2,2	3,6
На кожне хлібороб. господар.	12,6	—	1,5	—	2,6	—	1,6	—	3,7	—	3	—

Припадало на кожне господарство по селах красноколядинської сотні.

НАЗВА СІЛ	О в е с		Я ч м і н ь	
	Козаки	Поспол.	Козаки	Поспол.
м. Красний Колядин	2	3,3	1,8	1,9
с. Григорівка	—	10,1	—	9,7
с. Понори	3	2,4	4,4	1,9
с. Голюнка	6,1	1,7	2,8	3,6
с. Липове	9,5	7,6	0,8	0,4
с. Курилівка	—	5,8	—	1,4
с. Рабухи	7,2	—	1,2	—
с. Пекарі	—	6,5	—	1,6
с.-ка Савинська	—	8,8	—	—
с. Ярошівка	3,3	4,7	3,9	0,3
с. Кропивна	11,5	5,1	3,7	1,5
с. Коренецька	7,8	5	2,3	—
с. Галка	7,8	—	1,7	—
с. Дептівка	3,4	—	7,7	—
с. Хвесювка	6,5	6,3	5,5	3,9
с. Карабутів	13,1	8,4	8,8	4,9
с. Гирівка	7,4	9,1	2,1	1,2
с. М. Санбір	10,9	—	5,8	—
с. Дмитрівка	11,7	—	3,3	—
с. Талалаївка	9,7	10,6	0,5	0,7
с. Гайворон	10,7	—	4,2	—
с. В. Санбір	3,5	5,8	1,6	1,5
В усій сотні на кожне господарство . . .	6,4	6,1	3,3	2,2
На кожне хліборобське господарство . . .	6,3		3	

що цю цифру треба визнати за мізерну, і врожай таким побитом не міг завдольнити навіть елементарних, насушних продовольчих потреб хліборобської людности. Правда, були такі господарства з-поміж козаків та посполитих, що цілком були забезпечені врожаєм, але їх було небагато. Наведімо кілька прикладів. В монастирищенській сотні в слобідці Новосалній посполитий Павло Лущик зібрав 70 кіп озимого жита, а другий посполитий Іван Молодий аж 80 кіп, тимчасом пересічно в цій слобідці на господарство посполитого припадає усього тільки 24,2 копи.

Або в самому містечку Монастирищі посполитий Юсько Архип зібрав ярової пшениці двадцять кіп, — тимчасом як ніхто з інших посполитих того містечка не зібрав більш як п'ять кіп, а пересічно на господарство припадає по 2,2 копи ярової пшениці і т. д.

Завважимо ще, закінчуючи цей огляд, що краще забезпеченість хліборобської людности (головним чином, посполитих) помічається не на місцях старого поселення, а на нових оселях — слободах та слобідках, що зростають ще й тепер шляхом внутрішньої колонізації. В монастирищенській сотні аж три слобідки, й поспільство, що мешкає в них, значно більше має пашні (переважно, жита), аніж людність інших старих сіл.

Нам восталося оглянути ще сінокоси у старшини, козаків та посполитих наших сотень. Таблиці (11 і 12) дають про них уявління.

Якщо додати до 11.166 копиць сіна, що їх зібрали козаки та посполиті монастирищенської сотні, ще 2.100 копиць, що зібрала козацька старшина, будемо мати — 13.266 копиць сіна, зібраних усього в усій сотні в 1738 р. Поділ цього сіна в відсотках був такий. Козакам припадало — 27,5% всього зібраного сіна, посполитим — 56,7% і козацькій старшині — 15,8%.

По красноколядинській сотні матимемо такі відсоткові відношення, якщо загальне число зібраного сіна буде — 58.870 копиць (36.750 зібраних у козаків та посполитих і 22.120 копиць, зібраних у козацької старшини). Козаки зібрали 44,7% всього сіна, посполиті всього — 17,7%, а козацька старшина — 37,6%.

В монастирищенській сотні посполиті мали сіна приблизно в такій пропорції, яку частину усієї людности вони складали. Зате в красноколядинській луки й сінокоси здебільша в руках козаків; це природньо, бо козацька людність складає тут мало не $\frac{1}{3}$ усієї людности. Але заможніша козацька старшина тут занадто вже багато мала в своїй власності сінокосів.

На цьому ми кінчаємо свій огляд становища сільського господарства в 1738 р. у двох сотнях Прилуцького полку. Розуміється, цей огляд далеко не повний і не вичерпливий. Тут саме виявляється та одмінність у роботі історика, якої значно менше в дослідчій роботі економіста, де можна знайти, відшукати потрібні відомості і навіть наново перевести статистичне обслідування, коли в цьому є потреба. Освітлення невеликого територіяльно кутка на підставі обмежених документів і за короткий час — всього одного року дає підготовчий матеріал для того, щоб потім базуючись на інших аналогічних останках з історії народного хазяйства, робити ширші й загальніші висновки. Тому в своїй аналітичній роботі ми не робимо їх, обмежуючись, крім статистичної аналізи, де-не-де обережними здогадами.

Таблиця розподілу сіна у козаків і посполитих манастирищенської сотні 1738 р.

НАЗВА СІЛ	Козаки				Посполиті			
	Копиць	Возів	На 1 господ. припадало		Копиць	Возів	На 1 господ. припадало	
			Коп.	Воз.			Коп.	Воз.
м. Манастирище	1750	350	36,5	7,3	1080	221	38,6	7,9
с. Заудайка	685	135	21,4	4,2	270	54	24,5	4,9
с. Андріївка	805	131	42,4	6,9	—	—	—	—
д. Воронівка	—	—	—	—	186	40	20,7	4,4
д. Грабів	—	—	—	—	70	14	23,3	4,7
с. Петрівка	415	83	37,7	7,5	1840	343	52,6	9,8
д. Галиця	—	—	—	—	1212	248	46,6	9,5
с.-ка Старо-Сална	—	—	—	—	1070	214	51	10,2
с.-ка Ново-Сална	—	—	—	—	1415	293	61,5	12,7
с.-ка Кривенківська	—	—	—	—	220	34	31,4	4,9
с.-ка Шинкова	—	—	—	—	148	29	37	7,3
Всього	3655	699	32,9	6,2	7511	1490	10,2	8,9

Разом господарств у сотні: 111 коз. + 167 посп. = 278.

Разом у сотні в козаків і посполитих:

Копиць 3.655 + 7.511 = 11.166

Возів 699 + 1.490 = 2.189

На одне господарство у сотні:

Копиць 11.166 : 278 = 40,2

Возів 2.189 : 278 = 7,9

Таблиця розподілу сіна у козаків та посполитих красноклядинської сотні 1738 р.

НАЗВА СІЛ	Козаки				Посполиті			
	Копиць	Возів	На 1 господарство припадало		Копиць	Возів	На 1 господарство припадало	
			коп.	воз.			коп.	воз.
м. Кр.-Колядин.	2425	486	39,1	7,8	849	169	38,6	7,7
с. Григорівка	—	—	—	—	1325	265	73,6	14,7
с. Понори	777	154	45,7	9,1	300	61	20	4,1
с. Голюнка	1842	363	25,6	5	205	41	17,1	3,4
с. Липове	239	46	9,2	1,8	140	25	11,7	2,1
с. Курилівка	—	—	—	—	935	187	28,3	5,7
с. Рабухи	2195	438	49,9	10	—	—	—	—
с. Пекарі	—	—	—	—	405	81	31,2	6,2
сл.-ка Савинська	—	—	—	—	250	52	62,5	13
с. Ярошівка	380	76	27,1	5,4	1595	314	33,2	6,5
с. Кропивна	720	144	48	9,6	803	161	40,2	8,1
с. Коренецька	1318	261	52,7	10,4	110	22	27,5	5,5
с. Галка	2794	548	50,8	10	—	—	—	—
с. Дептівка	5035	989	62,2	12,2	—	—	—	—
с. Хвесювка	520	104	47,3	9,5	1615	321	48,9	9,7
с. Карабутів	1465	279	77,1	14,7	735	145	40,8	8,1
с. Гирівка	965	193	53,6	10,7	745	149	46,6	9,3
с. М. Санбір	1458	282	42,9	8,3	—	—	—	—
с. Дмитрівка	595	119	25,9	5,2	—	—	—	—
с. Талалаївка	370	74	18,5	3,7	285	57	17,8	3,6
с. Гайворон	2305	461	6,7	12,1	—	—	—	—
с. В. Санбір	939	167	8,9	1,6	111	19	5,8	1
Всього в сотні	26342	5184	38,7	7,6	10408	2069	34,3	6,8

Козаків і посполитих разом 983.

Разом у сотні в козаків і посполитих

Копиць $26.342 + 10.408 = 36.750$

Возів $5.184 + 2.069 = 7.253$

На одне господарство в сотні

Копиць $36.750 : 983 = 37,4$

Возів $7.253 : 983 = 7,4$

Дмитро Кравцов.

Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в.

Оцінка діяльності гетьмана Мазепи в українській історіографії не аби-яких змін зазнала. В міру того, як уважніше джерела студіювали, виявлялись риси, що перед тим мало спиняли увагу дослідника. Збільшення матеріалів та уважніший їх перегляд змінили й самий образ Мазепин, по инакшому пояс-нивши його діяльність та причини поступування.

Деякі зміни принесло розуміння його як діяча, в тіснішій звязку з ото-ченням, з тодішнім суспільством. Коли питання поставлено було таким чином, діяльність гетьманова стала вияснитись на тлі інтересів та змагань суспільства, чи певної його частини, яка гуртувалась навколо гетьмана та впливала на його діяльність. Коли більший запас джерел дав можливість ясніше зрозуміти діяльність гетьмана у відносинах до селянства, то згодом, роздавання маєтностей старшині поясняли не тільки „корыстолюбіємъ неограниченнымъ“, але й зма-ганнями та бажаннями впливової верстви старшини, яка впливала в відповіднім напрямі і на самого гетьмана.

Щоб ясніш цю зміну в оцінках гетьмана Мазепи уявити, найкраще почати з того погляду на гетьмана що повстав серед української інтелігенції ще в половині ХVІІІ в. і згодом був поширений в українськiм громадянстві зав-дяки надзвичайно популярній того часу „Історіі Русовъ“. Цей погляд на геть-мана виробивсь підо впливом московської політики, що-до давніх установ та традицій Гетьманщини.

Сучасники російських урядових реформ, геть аж до самісінького закріпачення селянства включно, могли бачити тіі наслідки, що до них привела послідовно проведена політика Петра І при його наступниках. Бачучи ці наслідки, вони могли розуміти по иншому, ніж сучасники Мазепи, значіння заходів Петра І на початку ХVІІІ в.; вони могли ясніше уявляти те, про що сучасники Петра І на Вкраїні могли мати тільки приблизне уявління, а сами розміри цих змін, вага їхнього впливу для сучасників Петрових були неясні.

В звязку з цим, і виступ Мазепин проти політики Петрової пояснювали були в другій половині ХVІІІ в. тим, що Мазепа гаразд розумів, до чого всенька діяльність Петрова скерована. Мазепа передбачав прикрі від неї для Вкраїні наслідки, отож і виступив проти Петра: рішучий крок Мазепин викли-кано тим, що гетьман передбачав, до чого в дальшому поведе той замах

Петрів на права, що їх зазначено в гетьманських статтях попереднього часу. Мазепа обстоював не тільки права гетьманської влади, ба й захищав узагалі права українського люду від централізаційної політики Петра I, від втручань центральної влади в українські внутрішні справи та від надмірних тягарів. Через таке розуміння умов на початку ХVІІІ в., українські інтелігенти ставили поруч, як двох поборників народніх прав, захисників народу — гетьмана Мазепу й трохи пізнішого Полуботка. В уяві їхній і гетьман і наказний гетьман виступали разом, як активні борці за права свого народу.

Небагато можна було писати для друку, але легенда в усній передачі поч. ХІХ в. зберегла від забуття яскраві деталі. Мазепа — переказували — позбувся свого життя за народню справу на вигнання, як і Полуботок „спокойствию и изобилию предпочель темницу, защищая права украинскаго народа“. Оцей трагічний кінець додав до постати гетьманової ще деякі тони. Справа гетьманова виростала до саможертви для загального народнього добра. Відданість тих, що пішли за гетьманом і не покинули його при несподіваній зміні обставин, малювала гетьмана як керівника всієї справи в вигіднім світлі: відданість дружини завсіди побільшує симпатії до самого вождя. Ті, котрі повинилися перед царем, пояснювали свій відхід до шведів тим, що Мазепа дурив їх, він, начеб-то, аж до останнього моменту крився із своїми думками та замірами. Та перекази, що серед старшини ходили, виправляли ту офіційну версію про гетьмана-керівника та його помічників з старшини.

В ХVІІІ в. не уявляли історичних подій без персонального розуміння. Особа діячева скупчувала навколо себе, звичайно, чимало уваги. І саме особа гетьманова викликала виїняткову цікавість. Передовсім пригоди його турботного незвичайного життя, від молодечих років починаючи: ці пригоди молодечих років зацікавили навіть Вольтера, що й здобув згодом за свою довіру догану від Бантиша-Каменського: „удивляюсь, какимъ образомъ г. Вольтеръ помѣстилъ такую нелѣпую сказку въ своей прекрасной исторіи: могла ли дикая лошадь, миновавъ польскіе города и селенія...“ (с. 7). Але багато читачів не спинялись, як і Вольтер, на перевірці цього оповідання, цілком беручи його на віру. Пізніші події Мазепиного життя могли підтримувати оцю уважність до його життя. Участь у військових справах, так само як і в дипломатичних стосунках, виявляли читачам великі здібності гетьмана, нагороджені прихильністю самого царя.

Бантиш-Каменський визнавав виїняткові здібності гетьмана Мазепи. „Теперь долженъ я позначомить читателя съ Мазепою и описать происхождение сего славнаго челоуѣка, которымъ Малая Россія доселѣ бы гордилась, еслибъ онъ по безпредѣльной предприимчивости своей и неограниченному честолюбію не возжелалъ для мнимыхъ выгодъ пожертвовать благоденствіемъ цѣлаго народа“ (вид. 1822, ІІІ, 5). І в дальшій викладі автора можна бачити деяку подвійність: сами вчинки та прихильність царева згідно з наведеною допіру характеристикою виявляють Мазепу як людину не аби-яку, а з другого боку шаблон примушував пояснювати його вчинки дрібними вузькими мотивами.

Тримаючись як-найближче офіційної версії про Мазепу та його справу, автор не міг зовсім проминути справу з правами, які мав український народ

і які тепер цар міняв. Про цю справу вже були зазначали українські попередні письменники, підкреслюючи рішучі виступи цареві, щоб понижити оті права українські. На такі зазначення Бантиш відповідаючи, мусів спинитись і на політичних умовах Гетьманщини. „Несправедливо обвиняють Петра I вь пограні малороссійскихъ правъ, представляя Мазепу человекомъ помышлявшимъ только о благѣ своихъ соотчичей и жертвовавшимъ собою для дарованія свободы утѣсненному народу. Какіе права были нарушены тогда Петромъ I? Правда, власть гетманская при Мазепѣ была ограничена по причинѣ оказанныхъ злоупотребленій его предшественниками, но права и вольности войсковыя подтверждены и оставлены вь той же силѣ, какъ и при Богданѣ Хмѣльницкомъ“ (80). Отже, на думку Бантишеву, ніяких глибших змін за часів Петрових зроблено не було і ніяких причин для незадоволення старшини й народу з Московської політики не було тоді. Отож, справа Мазепи це його особиста справа, без ближчої участі старшини задумано й переведено план переходу до шведів. Про загальне добро Мазепа зовсім і не думав. Знов виступає на сцену офіційний шаблон і в звязку з цим офіційним поглядом всі вчинки Мазепині пояснюється його начеб-то темними душевними прикметами. Сам по собі неправдивий та лукавий, Мазепа ще більше „научился искусству лицемѣрять отъ лукаваго Дорошенка“ (с. 7). Невдячний та хитрий, він покривдив „добродѣтельнаго Самойловича“, що „для собственной своей гибели вступился за неблагодарнаго сего человека“ (с. 7). Отже Мазепа мав „такую черную душу“, він „ознаменовалъ вступленіе свое на гетманство злодѣянїями“. Після немилости на Голіцина Мазепа зараз-таки сповістив Петра про всі тіі подарунки, що їх зробив гетьман князеві Голіцинові „болѣе неволею, нежели волею съ подученія и безпрестанныхъ угрозъ Леонтя Неплюева“ (с. 17). З приводу листування про Іскру, Миклашевського та Палія зазначено: „такимъ образомъ коварный Мазепа очернялъ передъ государемъ всѣхъ малороссіянъ, выставяя одну только свою вѣрность (с. 58). Причина переходу Мазепи до шведів це тільки „неблагодарность и неограниченное честолюбіе“, а зовсім не міркування про добро люду (80).

Отже Мазепа стояв самітно серед старшини, з нею не було в гетьмана тісних звязків. А як ставилась до гетьмана народня маса? На першій плані в оповіданні Бантиш-Каменського боротьба окремих діячів з їх звичайними імпульсами та змаганнями. Народ так що й не виступає тут на арені історичних подій. На самім початку правління Мазепиного були народні розрухи, але автор ані трохи не спинається, щоб причини тих розрухів вияснити, основа розрухів залишилась непояснена. „По возведеніи Мазепы на гетманство недозвольные выборомъ его и отставкою Самойловича малороссіяне сначала роптали, потомъ вышли изъ повиновенія, умертвили многихъ помѣщиковъ, ограбили зборщиковъ податей и смѣялись надъ универсалами своего предводителя“ (с. 10). Як бачимо, ці рядки стилізовано не дуже-то ясно, і залишають вони дещо невияснене для звичайних читачів. Хто це „малороссіяне“, які саме верстви тут треба мати на увазі? Згадка про „помѣщиковъ“ вияснює участь звичайного селянства, а зазначення „мятежъ“ намічає нам розмір цього селянського розруху, доповнюючи згадку про „многихъ помѣщиковъ“, вбитих підчас

розруху. Розуміється, Бантиш-Каменський через саме своє розуміння завдань історика неохоче спиняється на таких епізодах і не дає пояснюючих рис про народні настрої.

В хронологічнім виказі подій 1693 року окремо стоїть звістка про те, як отримав гетьман царського наказу „имѣть надлежащее смотрѣніе за малороссійскими помѣщиками, чтобъ они не свирѣпо поступали съ живущими въ ихъ мѣстностяхъ людьми, и работами, равно какъ излишними поборами, ихъ не отягощали“ (с. 24). Ця окрема звістка про селянство не звязана з вивченням стану українського люду: які-ж були умови життя українського селянства, хто це були „малороссійскіе помѣщики“ й як ставилась гетьманська влада тут на місці до „свирѣпаго обхожденія малороссійскихъ помѣщиковъ“ з селянами? А тимчасом тільки в звязку з загальними умовами селянства та з загальним характером гетьманської політики й набуває значіння цей царський наказ. Чи гетьманська влада ставилась байдуже до „свирѣпаго обхожденія“ поміщиків на Україні й зовсім не спиняла їх, отже тільки в московській царській опіці могла шукати українська робітницька маса якоїсь собі допомоги та захисту? Це одне поясніння умов, що за них царського наказу видано було. Чи може й гетьманська влада сама хтіла була полегшити становище селянства й царський наказ міг за таких умов полегшити гетьманській владі обмежувати тії вимоги, що їх ставило панство до селянства? Невідмінно треба було схарактеризувати становище селянства, хоч і коротенько. Автор цього не зробив. Один одніський раз згадав він про податкову систему гетьманщини, та й то надто побіжно: „изъ сего показанія (про прибутки гетьманського дому) можно также видѣть, кѣмъ болѣ стѣсненъ былъ малороссійскій народъ: обладателемъ Россіи или измѣнникомъ (IV, с. 30). Автор не пояснює причин незадоволення, не спиняється на них. „Народъ ненавидѣлъ его (с. 85), малороссіяне не любили Мазепу“ (с. 125), на цей раз трохи м'якше висловлено. Але за що так ставились до гетьмана? Як гетьманська внутрішня політика накреслювала селянську справу? І знов автор зазначає тільки особисті риси самого гетьмана, які видніші були для старшини, ніж для широких народніх мас. А саме становище селянства та політику гетьманову що-до селянства так і не вивчено. В центрі викладу сама-но постать гетьманова. Суспільні умови того часу не вивчено, а також не вивчено, в якій мірі відповідає за це гетьман.

В дальшій огляді оцінок гетьмана Мазепи треба перейти до Маркевича. Частина праці Бантишевої (про Мазепу — III-я) вийшла в 1822 р., т. II „Історіи Малороссіи“ в 1842 р. Пізніший автор мав перед собою документи (в додатках до Бантишевої праці), але мало їх використав. Взагалі в Маркевича самостійности обмаль. Як переконуюче вивчив проф. Олекс. Грушевський в праці про Маркевича, цей автор займає місце між Бантиш-Каменським та „Історією Русовъ“, вагаючись часом між обома письменниками. Така непевність відбилась і на загальній оцінці особи гетьмана Мазепи. „Правдивѣйшій изъ нашихъ историковъ, Георгій Конисскій не иначе относится объ Мазепѣ, какъ о челоуѣкѣ неблагодарномъ, скрытномъ, мстительномъ и властолюбивомъ“ (II, 308). Уважний читач „Історіи Русовъ“ знайде, що така оцінка Мазепи не цілком відповідає натякам аноніма: так передати відношення аноніма

до Мазепи не цілком буде вірно. Охоче розвиває Маркевич натяки попередника про особисті прикмети гетьманові: рішуче й без вагання висловлює він свою оцінку. Так заздрість Мазепи до чужої слави пояснено відносинами між гетьманом і Шереметьєвим підчас великої шведської війни. „Мазепа терзався сь досады, что не даютъ ему случая заслужить безсмертіе. Онъ ненавидѣлъ Шереметева и долженъ былъ видѣть, какъ, по днямъ, по часамъ, растеть слава его. Несмотря, однако же, на эту вражду, радость Мазепы о побѣдѣ Шереметева и Апостола подъ Эрестферомъ надъ Шлиппенбахомъ превзошла всѣ мѣры вѣроятія: сколько скорбѣлъ онъ при слухѣ о битвѣ Нарвской, столько ликоваль теперь и, не отлагая, поѣхаль въ Москву. Царь обрадовался, увидя стараго гетмана“ (II, 358). Так широко розвинено в Маркевича натяк попередників; далі також розвинуто ту-ж рису гетьмана: він просив про дозвіл узяти участь у війні, щоб „ненавистный для него Шереметевъ не одинъ пожиналъ лавры и потомъ не хвастался бы передъ нимъ“ (с. 361). Далі „слухъ, что Шереметевъ беретъ городъ за городомъ, что уже завоеваль всю Лифляндію, былъ нестерпимъ для гетмана. Сь какою цѣлю Петръ удерживаль его въ Малороссіи?“ (с. 362). Ще далі протиставлено щирого, „всегда откровеннаго, отнюдь не подозрительнаго“ царя хитрому гетьманові.

Маркевич не відійшов від персонального розуміння історії й не загострив критичного відношення: як каже акад. Михайло Грушевський, він „безпомощно барахтался между апокрифическими измышлениями „Исторіи Русовъ“ и „Запорожской Старины“ и достовѣрнымъ актовымъ матеріаломъ Б. Каменскаго“ (у зб. „Українській народъ“, I, с. 19). Своєю працею Маркевич далі поширив погляди на Мазепу Бантиша й серед тих кіл, що вітали працю письменника — українця (пригадаймо Шевченкову поезію, присвячену Маркевичеві як історикові). Тимчасом Маркевич міг-би подати нові деталі для характеристики того, як ставивсь гетьман до селянства, а також старшинсько-селянських стосунків. Багатенька збірка фамільних документів (т. зв. „Собрание Маркевича“) могла дати цінні вказівки в цій-справі: і сам Маркевич почав систематизувати цей багатющий матеріал (про ці заходи Маркевичеві дивись у статті проф. Олекс. Грушевського); вказівки на становище селянства неважкенько було-б зібрати, коли-б тільки Маркевич зійшов був з традиційного шляху оброблення історії. Але цього не сталося.

Після чималої перерви тему про г. Мазепу розробив Костомарів в окремій і цінній праці. Книга його починається характеристикою Мазепи та біографією його. Докладного огляду перших подій з життя Мазепиного тут не подано, бо автор посилається на відповідні місця в своїм творі „Руина“, де розповіджено про перші кроки діяльності Мазепи на українській стороні. Другим разом до характеристики Мазепи, закінчуючи оповідання про його та згадавши про вибори нового гетьмана, Костомарів додав дещо. „Гетманъ Мазепа — починає тут Костомарів свою характеристику — какъ историческая личность не былъ представителемъ никакой національной идеи. Это былъ эгоистъ въ полномъ смыслѣ этого слова: полякъ по воспитанію и приемамъ жизни, онъ перешель в Малороссію и тамъ сдѣлаль себѣ карьеру, поддѣльваясь, какъ мы видѣли, къ московскимъ властямъ и отнюдь не останавливаясь

ни передь такими безнравственными путями. Самое вѣрное опредѣленіе этой личности будетъ сказать, что это была воплощенная ложь. Онъ лгаль передь всѣми, всѣхъ обманываль". Здається, що історик занадто вже свою характеристику спростив, все підводячи під одну основну доміную рису характеру — неправду. Але сказати, що з Мазепи був егоїст, це ще мало, треба виявити цю рису в її індивідуальних деталях та показати, чого саме Мазепа за тодішніх умов прагнув, як далеко йшли його честолюбні мрії, коли, — як гадає дослідник, — він мав перед собою виключно честолюбні плани, свою славу та війняткове становище на Україні. Дослідник зазначає, що Мазепі, начеб-то, бракувало національної ідеї, та це ще не все пояснює. Якими засобами — по-над усе свої честолюбні плани ставлячи, намагавсь гетьман своєї цілі?

Не аби-яку вагу за часів Мазепиних відносини до Москви набували. Бантиш додержувався гадки, що Мазепа не мав причини проти царя виступати, адже той, мовляв, жаднісінських замахів на давні права українські та вольності не робив. Розвинув це й Маркевич з звичайним своїм підходом до коротеньких уваг Бантиша. Що було за найближчу мету в відношенні до Москви? Як тримався Мазепа? Які виробились стосунки поміж царем і гетьманом? В кінцевій характеристиці Мазепи оцій справі аж надто мало місця відведено, менше, ніж вона того варта. В викладі своїм Костомарів зазначає нераз — „милости царя къ гетману“ (розд. IX), „милость царя къ гетману“ (розд. X), але зате протилежні епізоди не знаходять у автора такого яскравого освітлення й через те перші моменти вагання й сумнівів Мазепи не виступають так повно. Розмову напів'яного Меньшікова з Мазепою про потребу взятись за ворогів переказано в Костомарова досить блідо. Не зроблено з неї й відповідного висновку, — як мусіло це вплинути на козацтво, що й без того помічало, що цар уже по-инакшому ставиться до них (розд. XI, вид. 1905, с. 549). Тимчасом в історії справи Мазепиної, в її повільнім зміцненню, оці спостереження над старшиною та козацтвом разом з іншими вражіннями від поводження росіян повинні були чималу вагу мати. Костомарів наводить і передану розмову генер. Рена (вид. 1905 р. с. 550) і скарги на російських генералів (теж с. 553), але не підкреслюючи, як усе це вплинути мало на гетьмана, на його самопочуття. Оскільки можна було провадити певну та сталу систему що-до внутрішніх справ України, чекаючи якоїсь несподіванки (настрої гетьманові в Москві в-осени 1689 р.—с. 405—406), чи теж несподіваної зміни в звязку з загальною політикою царя та з його міжнародніми комбінаціями, не завсіди ясними для українців (плани про князівство для Мальборо з українських земель, а для гетьмана тільки титул князя Римської імперії)? Це утворювало атмосферу непевности, що в ній важенько-таки було виробити, а далі й провадити якусь єдину лінію відносин зовнішніх та внутрішніх.

Як ставивсь народ до Мазепи, цього Костомаров теж не з'ясував. Чи міг гетьман спертись на народ в разі потреби й чи думав він про потребу такого опертя? І щоб вияснити, як зростала справа Мазепина і щоб оцінити причини неуспіху гетьмана в цій справі, важно простежити відношення народу. І тут Костомарів іде шляхом хронологічним, заводячи під певним роком відомості про народні рухи та вибухи незадоволення. Але знов-таки — як це

було вже сказано вище про епізоди відношення царя до гетьмана — не зводить до купи ці окремі риси, не підкреслює загального вражіння. В розділі „Волненія въ Малороссіи въ отсутствіи гетмана“ хронологічно зазначено про народні розрухи на Україні зараз-таки, як було змінено гетьмана; в Костомарова детально на підставі недрукованих джерел розповіджено про характер незадоволення, але мало освітлено ті загальні умови, що викликали та поширили ці зворушення народні: причина — незадоволення запорозців, що мали зуба проти гетьмана за його заборону всій іншій Україні зноситися з Січчю (вид. 1915 р. с. 410). І це могло бути за причину незадоволення, хоч, може, й другорядну, проти гетьмана в деяких колах людности. Але були також і інші причини, про які мало говорить дослідник у згаданім місці свого твору. Наведено тут поруч і інший привід, це „шатаніє съ мѣста на мѣсто, исканіє льготнаго житія на новосельяхъ“. Але й це „шатаніє“ теж мало свої глибокі причини, і дослідник їх не пояснює (с. 411). Далі з приводу справ запорозьких Костомарів дає поясніння про прихід до січовиків різних людей, „удалого сброда изъ Украины“, що й сів тут незадоволення проти Москви. І тут з приводу цього незадоволення дослідник дає узагальнену характеристику — „было на Украинѣ разомъ нѣсколько причинъ возбуждавшихъ волненіе въ посполствѣ: выше было указано, какое множество жалованыхъ грамотъ на маестности исходатайствоваль гетманъ“ (с. 430). Отже зазначає причину, але без ближчого її вияснення в деталях. Неуспіх Петрика в задуманій справі показав, що українці не піддаються намовкам іти проти московської влади, але все-ж-таки стало необхідно усувати по можливості ті причини, що в народі викликали незадоволення (с. 449): ці всі окремі уваги про те, як ставиться людність до гетьманської влади, не зведено до купи й відповідних підсумків їм не підбито.

Нарешті, як ставилась до гетьмана старшина? З якого часу й які групи старшини тягло до гетьмана, що їх об'єднувало? Наводячи автор скарги людности на російських генералів та командирів, зазначає й виступ Апостола й Горленка (вид. 1905 р., с. 554). Ця згадка про полковників поруч з гетьманом викликає мимоволі запитання, чому-ж полковники саме в отаких виразах заговорили про визволення з неволі; так можна було говорити тільки при повній довірі, опертій на попередні давні стосунки. Виходить, що дехто з старшини стояв близько до гетьмана і міг удаватись до його з такими заявами. Відношення старшини до гетьмана дослідник не вияснив.

Костомарівська праця про Мазепу широко поставила тему, але не зуміла яскраво схарактеризувати тодішні внутрішні відносини, її суспільна основа залишилась не цілком ясна.

Видатний знавець історії гетьманщини, Лазаревський, дав у своїх статтях чимало пояснень до обставин унутрішнього життя Мазепиної доби.

Лазаревський не дав окремої праці про Мазепу, як це зробив Костомарів, не дав окремого екскурса, подібно до розділів у працях Бантиша й Маркевича, але в своїх статтях біографічних та інших не раз спинявся на добі Мазепи, на його відношенні до сучасників, нарешті з приводу книги Уманця (див. далі) дав критичну статтю, в якій висловився з приводу різних питань

зв'язаних з особою гетьмана та його справою. Тут далі ми переглянемо погляди Лазаревського на Мазепу, залишаючи на пізніше критику Лазаревського щодо поглядів Уманця.

В зв'язку з попередніми поглядами на Мазепу, Лазаревський чималу присвячує увагу характеристиці гетьмана, як людини. Попередні дослідники тільки тут шукали пояснення поступуванню гетьмана, забуваючи про інші причини; Лазаревський, розуміється, в цій відношенні дивився ширше, не забуваючи про впливи керуючої впливової верстви на самого гетьмана, що мусів триматися її економічних та політичних тенденцій.

В оцінці діяльності та залежності її від тодішніх керуючих кіл важну новину в поглядах на Мазепу вніс Лазаревський.

Лазаревському доводилось і раніше перевіряти подібні-ж традиційні погляди на іншого діяча української гетьманщини, на Полуботка. Раніше було зазначено, як у розумінні українських інтелігентів кінця XVIII в. стояли поруч оці діячі, Полуботок і Мазепа. Саме про Полуботка в його легендарній традиції і висловився критично Лазаревський в своїй розвідці, поставивши питання про внесені до промови Полуботка загальні погляди, чи міг Полуботок виступати саме в такій ролі, обороняючи зазначені основні думки? Розглядаючи дослідник діяльність Полуботкову прийшов до висновку, що Полуботок „дійствительно былъ защитникомъ старыхъ порядковъ, но только тѣхъ, съ которыми связывались личные интересы его сословія, народные интересы были настолько противоположны интересамъ старшины, которую только Полуботокъ и отстаивалъ, что народъ обрадовался учрежденію коллегіи (стаття Лазаревського. Русск. Архивъ 1880, с. 208). Погляди діяча схарактеризовано в зв'язку з економічними тенденціями верстви, й з Полуботка, на думку дослідниковоу, не є „защитникъ старыхъ порядковъ Малороссіи во имя интересовъ народа“, бо він вірно тримався інтересів своєї верстви в її економічних змаганнях. Таку-ж саму критичну роботу доводилося тепер проробити над традиційними поглядами на гетьмана Мазепу та на його діяльність.

Особисті прикмети Мазепині, його відношення до людей характеризував Лазаревський не раз в своїх біографічних нарисах, присвячених українській старшині, де доводилося казати й про стосунки Мазепи з старшиною. Надзвичайно багаті на фактичні матеріали оці біографічні нариси Лазаревського дають силу нових вказівок про гетьмана.

Попередні дослідники переважно говорили про службу Мазепи при королівським дворі, та згодом, на українській стороні, Лазаревський додав ще з архівних матеріалів Гетьманщини відомості про початки господарської діяльності Мазепи за 80-их років. Обмежені початки господарювання Мазепи, як дворянина гетьм. Самойловича, вияснено в статтях Лазаревського на підставі споминів старожилів у сусідстві його маєтку. У відношенні Мазепи до старшини Лазаревський підкреслював і причини їх зближення: гетьман притягав на свій бік старшину тим, що щедро роздавав їй маєтки, знаючи, що як-раз цим і можна притягти до себе старшинські кола; Мазепа вибирав людей для себе корисних і надавав їм маєтності, надавав і їм самим і їхнім родичам. Таке роздавання тісно було зв'язано з вагою послуг певної особи, і як тільки

кінчались ці послуги та потреби в них, Мазепа міг змінити своє відношення до цієї особи та її родичів і починав, навіть, відбирати ці надані маєтки та передавати іншим, потрібнішим для нього та впливовішим особам. Покривдені родичі та спадкоємці удавались із скаргами до влади, але не завсіди можна було добитись справедливости та повернути своє попереднє добро (приклад Забіли). Прохаючи в гетьмана маєтків та затвердження, звичайно додавали йому якісь подарунки; гетьман не відмовлявся від них та виявляв за це своє добре відношення до чолобитчиків (приклад удови Мих. Миклашевського). На чужий вплив та багатство гетьман був дуже заздрісний. Припускали (і Лазаревський не висловлюється проти цього пояснення), що гетьман дбав якомсь звести з світу впливових та багатих людей, думаючи про їхнє багатство (Миклашевський, Свічка). В цьому відношенні виявив Мазепа велику злопам'ятність, не забуваючи довгий час, на кого він мав серце та незадоволення. В цих випадках Мазепа робив, навіть, часом необережно, невчасно зводячи рахунки з тими людьми, на яких мав зуба в звязку з попередніми справами.

„Любопытный фактъ о разореніи Мазепою Обтова въ то время, когда онъ въ своихъ универсалахъ звалъ народъ за собой, предрекая ,згубу отъ потенціи московской', заключаеть въ себѣ нѣкоторое объясненіе той непопулярности, которою Мазепа пользовался въ народѣ и которую уносилъ, идя со шведами на возстановленіе ,правъ и вольностей' этого самого народа...“ Цей епізод притягає Лазаревський, щоб схарактеризувати відносини Мазепи до старшини та деяку його нерозважність в утворенні стосунків. У відношенні до старшини гетьман виявляв свій власний характер та вимагав від старшини слухняности (наприклад, у справі шлюбів між старшиною — потрібна була на те згода гетьманова).

Селянство, на думку Лазаревського, ставилось до Мазепи вороже, бачучи оце постійне роздавання маєтностей старшині, не крилося з цим ворожим відношенням. І гетьман це знав, але рішуче виступити, щоб придбати симпатії селянства, не міг. Адже це мало його посварити з старшиною, на яку гетьман спирався. Єдиний вихід для гетьмана було-б ясно виявити свою прихильність до робітницьких мас, хоч-би упорядкувавши відносини поміж селянством і панством: Мазепа піти на це не зважився. Старшина підтримувала Мазепу, бачучи, що політику свою він провадить в її-ж інтересах, закріплюючи її значіння, як землевласницької упривилейованої групи. Коло Мазепи були й прихильники задуманого плану, прихильники гарячі, як Ломиковський, що підтовхував гетьмана на рішучіші виступи.

Мазепу, як діяча, гадав був реабілітувати Уманець в окремій монографії (Спб. 1897). Завдання авторове було схарактеризувати гетьмана як надзвичайно здібного діяча, що передбачає можливі зміни й заздалегідь дбає про те, щоб використати умови для своєї ціли. У Бантиша та Маркевича для гетьмана не вистарчало рис величности, він здавався їм звичайнісінькою людиною в своїх змаганнях, пристрастях, заздрості, ненависті до небезпечних. На гадку Уманця, усунення окремих людей могло бути не тільки наслідком заздрости до чужого впливу чи бажання захопити чужі скарби, але мігло бути в звязку з утворенням партії для задуманої справи. А справа—зробити Україну вільною

й ні від кого незалежною була тоді ясна й близька для широкого кола. Чуючи старшина про заміри Москви що-до прав України почала виявляти більшу активність, стала перечитувати гадяцькі статті та намовляти гетьмана до активніших кроків. Вказівки говорять про Дан. Апостола, Дм. Горленка; сам Мазепа проговорився про позицію в цій справі Ломиковського, що підштовхував самого гетьмана. Автор висловлює гадку, що справа не була звязана тільки з особою гетьмана. Коли-б гетьман був помер р. 1708, задумана справа не припинилася-б з тим, оскільки широко та глибоко йшли оці настрої, бажання відірватись од Москви. Від традицій Бантиша, від Маркевича, почасті стриманого Лазаревського, автор вертається до поглядів ХVІІІ в. і висловлює їх, оскільки це дозволяла робити трохи м'якша цензура останніх років віку, коли можна було вільніше говорити про події українського минулого.

Новина в схемі праці Уманця це відокремлення частини матеріалу що-до селянства та його життя. В своїй книзі, присвяченій Мазепі (Гетманъ Мазепа), автор окремий розділ назвав „Крестьянское дѣло при Мазепѣ“, скупивши тут геть-усі відомості щоб схарактеризувати, як ставивсь Мазепа до поспільства. Обмалювавши автор соціяльні стосунки Гетьманщини перед гетьмануванням Мазепи спинився на виясненні того, які взаємовідносини існували поміж верствами тодішнього суспільства, поспільством та козацтвом, та як утворилось упривилейоване становище козацтва. Далі зазначено заходи Мазепині що-до впорядкування скарга та скарбових прибутків, що торкалось важкого та ненависного для поспільства порядку оренд, який викликав завіси скарги люду; розібрано відомого універсала Мазепи, щоб державці не чинили посполитим „разныхъ вымысловъ и тяжестей“ (1691 р.) та випадки, коли гетьман клопотавсь про звільнення від військових обов'язків. Автор не замовчує перед читачем, що таких випадків уважного відношення до поспільства надто вже мало, але пояснює це постійними військовими походами Мазепи, що не давали гетьманові спромоги систематичніше зайнятись селянською справою, за „первыя двѣнадцать лѣтъ своего гетманства одиннадцать лѣтнихъ и двѣнадцать зимнихъ походовъ и имѣя во вторую его половину, благодаря шведской войнѣ, одинъ сплошной походъ“. Розуміється, зазначити турботне життя гетьмана Мазепи це річ цілком доцільна, але самі оці вичислені походи гетьмана не пояснюють малої кількості розпоряджень Мазепи що-до селянства: причина мала полягати не тільки в цім. Окремо стоїть універсал Мазепи державцям, нехай вони не пригнічують великими податками та зборами посполитих своїх. Причини цього універсалу не зовсім ясні: чи вони лежали в сфері міркувань самого гетьмана, чи може по-за його власними думками та імпульсами. Вже Бантиш зазначив був, як було згадано раніш, про царський наказ що-до державців та селян: оцю вказівку й можна поставити в певний звязок із заходами гетьмана, що такі заходи викликали певні нагадування центральної влади в справі українського селянства. Тоді політика гетьманова що-до селянства не цілком являється як його власна політика. Піклування Мазепине що-до рангових маєтностей могли-б внести більший порядок в умови життя рангових селян, коли-б це була певна проведена система, як думає Уманець, але щоб припустити ясну систему, мало одного-двох випадків.

Справа з орендами, що її підніс автор (Уманець), теж не зовсім ясна, щоб можна було приписувати Мазепі певну продуману систему, як хоче автор монографії, систему реформи зборів та полегшення селянству в відповіднім відношенні.

Книга Уманця не стільки остаточно поясняє минуле висновками, опертими на документальні вказівки, скільки ставить питання для дальшого студювання дослідників та вирішення на підставі архівних джерел.

Критика Лазаревського саме й завважила оцей бік праці Уманцевої (Лазаревський „Замѣтки о Мазепѣ“ Київ. Старина 1898, № 3, 4, 6). Критик головню зазначає не зовсім вірне використання фактів з доби Мазепи. Одні факти, гадає критик, занадто узагальнено, не можна на підставі одного тільки випадку робити занадто широкі висновки. „Мы имѣемъ,—каже Лазаревський,—нѣкоторыя свѣдѣнія о ‚грубости‘ Многогрѣшнаго и о ‚высокомѣриі‘ Самойловича, но о ‚внушительной обходительности‘ Мазепы, о ‚его обворожительномъ краснорѣчій‘ развѣ слѣдуетъ лишь догадываться... Впрочемъ, быть можетъ, для заключенія о Мазепиномъ краснорѣчій автору служатъ письма гетмана къ Кочубеевиѣ, о ‚силѣ выраженія‘ въ которыхъ г. Уманецъ такого високаго мнѣнія. Другихъ историческихъ данныхъ объ указанныхъ выше личныхъ качествахъ Мазепы нѣтъ“ (Лазаревський, 98, № 4, 142). Коли автор (Уманець) занадто великий притиск клав на постійні військові походи Мазепи, що вони не давали часу для внутрішніх реформ, критик висовував — поруч із тим—і иншу причину,—а саме, гетьман особисто мало цікавився такими питаннями. Критик ставить питання: „неужели же всѣ 23 года своего гетманства Мазепа занялъ былъ одними походами? Несомнѣнно, что Мазепа имѣлъ много времени, чтобы ‚удѣлять часть его и на гражданское устройство Малороссіи‘, но повидимому этотъ вопросъ его нисколько не заботилъ безъ внѣшнихъ воздѣйствій“ (Лазаревський, 98, № 4, 142). З приводу універсала про любецьких міщан критик гадає, що його тлумачено занадто широко: „думается, что приведенный фактъ отдачи любецкихъ мѣщанъ въ послушенство Черниговскому магистрату не можетъ давать матеріала для такого широкаго заключенія (с. 140).

Загальний висновок критика той, що в окремих випадках не можна бачити прояв якоїсь загальної системи. „Кажется, — зазначає критик, — такое заключение (про систему Мазепи) сдѣлано поспѣшно, такъ какъ никакой системы у Мазепы по этому вопросу не видно“. Гетьман зовсім не дбав, не думав про народ та про його добробут: деякі заходи Мазепи що-до такого поліпшення викликані нагадуванням центральної влади, щоб заспокоїти народні скарги на оренди та взагалі на великі податки. Критик і пояснює справу так, що московське нагадування й привело Мазепу до деяких кроків, на які сам гетьман без того був-би не зважився. Універсал 1691 року викликано, — підкреслює свою думку Лазаревський, — випадковими умовами (запорозькі „нарекания“, які приводили до „шатости“), а зовсім не системою гетьмана Мазепи. Гетьман не йшов далі від окремих поодиноких розпоряджень, до яких його примушував самий хід обставин. Вище гетьман не підіймався і будь-яких загальних планів у своїй внутрішній діяльності не переводив (с. 144).

Закінчити наш загальний огляд оцінок Мазепиної діяльності найліпше останньою характеристикою, що її зробив акад. Михайло Грушевський в збірникові „Українській народь“ (т. I, 1914). Гетьман Мазепа, — зазначає дослідник, — пішов шляхом Самойловича, „по тому же курсу безусловной лояльности. Подобно своему предшественнику, онъ ставилъ первымъ принципомъ своей политики — поддерживать хорошія отношенія съ московскимъ правительствомъ во всѣхъ обстоятельствахъ и за какую угодно цѣну. Уже свое утверждение, кромѣ предварительной взятки всесильному временщику Голицыну, онъ долженъ былъ оплатить новыми ограниченіями украинской автономіи, вродѣ внесенного въ избирательныя статьи постановления, что не только гетманъ, но и генеральная старшина, не можетъ быть смѣщена безъ царского указа“ (269). Оце відповідь на бажання бачити в діяльності Мазепи певну систему реформ, як це помічав Уманець: ставлячи за головне завдання добрі відносини з Москвою, гетьман і не міг намічати й проводити такої системи реформ, про що вже завважив і Лазаревський. Вірність давнім українським правам теж важко було заховати за таких умов, коли треба було виконувати бажання та передбачати всенькі заміри Москви щодо України.

Симпатій до гетьмана не було, зазначає дослідник, загал надто вороже ставився до „сословной политики старшины и гетмана; первые годы правления Мазепы ознаменовались весьма симптоматическими въ этомъ отношеніи попытками возстаній противъ гетманскаго и старшинскаго режима — движеніями населенія при извѣстіи о низверженіи Самойловича и затѣмъ походами послѣдняго демагога Петрика Ивановича съ помощью Запорожья и Крыма“. Спроби оці успіху не мали, але вони виясняли безґрунтовність гетьманської старшинської політики, що не мала під собою опертя в народі. Старшина це бачила, але рішучих змін провести в цім напрямі не могла.

При такій постановці питання, особисті прикмети Мазепині відходять на другий план. Дослідник і не дає на початку характеристики самого гетьмана, як це раніш були робили. Тільки в дальшому зазначено про Мазепу — „осторожный, неспособный на смѣлый шагъ“ (271). Головна увага — на економічних питаннях того часу. Своєю покірливістю перед Москвою старшина здобувала класові привилеї та економічні вигоди, вона згуртовувалась в окрему групу, керуючи завдяки своїм земельним багатствам. Підчас шведської війни інтересам старшини стали загроджувати можливі зміни й повстало питання про „свободу, независимость и неприкосновенность“ України. З декотрих старшин гарячі автономісти поробилися й почали вони вимагати від Мазепи, нехай той активний крок зробить до визволення України з важкого становища за допомогою шведів. Попередні дослідники, від Бантиша починаючи, зазначали особисту волю та заміри гетьмана, мало виясняючи згуртування старшини коло Мазепи. У акад. М. С. Грушевського ми зустрічаємо зазначення — „горячіе автономисты“, „гетманъ и его сторонники“, „Мазепа и его совѣтники“ — таким чином тут намічено виразне згуртування частини старшини навколо гетьмана для спільної справи і навіть зазначено, що ці прихильники гетьманові були настроєні часом навіть рішучіше, як сам гетьман, розважний, обережний. Завдяки цьому ясні будуть слова старшини на вагання обережного Мазепи перед остан-

нім рішучим кроком: „яко ми за душу Хмелницького всегда бога молимъ и имя его блажимъ, що Украину от ига лядского свободивъ“, а так само й незавдоволення гетьмана Мазепа на нетерплячого Ломиковського. Згуртування старшини навколо гетьмана та щирі прихильність до нього можна пояснити однаковими поглядами, що Мазепа провадив стану політику в унутрішніх справах України і план переходу до шведів був тільки дальший крок у напрямі зміцнення становища й привилеїв української старшини.

Закінчуючи наш коротенький огляд, спробуємо деякі висновки поробити.

Зазначені характеристики гетьманування Мазепа в творах українських істориків, починаючи від кінця XVIII в., від „Історії Русовъ“, пояснюють нам на прикладі цього епізоду української історії зміну основних поглядів історіографії. Для сучасників „Історії Русовъ“ найцікавіші були питання політичні в звязку з тіснішим об'єднанням України з Московщиною: чи пощастить їй, шляхті отій, і на далі заховати свою провідну ролю. Це й відбилось на характеристичі Мазепа, як поборника та захисника народніх прав. З другого боку, поширений був погляд про виключну ролю визначного діяча: через те гетьмана Мазепа дослідники брали без звязків з його оточенням, з його сучасниками.

Погляди часів „Історії Русовъ“ вплинули були й на пізніших авторів. Реальні умови кінця XVIII і початку XIX вв. розвіяли побоювання української шляхти і разом з тим зменшили зацікавлення політичними проблемами в минулім українського народу. Нові історики висунули нові провідні погляди. Народ займає в студіях місце, якого раніш був позбавлений, народні рухи особливу в істориків увагу викликають. Помітно це взагалі в наукових працях Костомарова, але з працею про гетьмана Мазепа йому не пощастило, не довелося по-новому освітлити цей період, як деякі інші; народні настрої тільки намічено, але не освітлено, рухи не вистудіювано. Так само і взаємовідносини поміж гетьманом та старшиною як слід не вияснено.

Наступна група істориків, Лазаревський, Антонович, академик Грушевський М. С. висунули наперед соціальну основу минулого. Історія селянства вперше здобула належне місце та освітлення. І ось тепер у діяльності гетьмана виявлено, як слід, відношення до селянства, далі, політику гетьманову тісно звязано з інтересами тієї соціальної верстви, до якої сам гетьман належав. Разом з тим діяч виступає не самітно з своїми особистими бажаннями та змаганнями, а підпадає впливам своєї верстви, свого оточення. Таким шляхом ішов розвій української історіографії.

Акад. Костянтин Харлампович.

Платон Миколаєвич Жукович.

(Біографічний нарис).

У довжелезному синодику російських наукових діячів, що завчасу зійшли з кону, записаний „Жукович, Платон Миколаєвич, чл.-кореспондент Акад. Наук, проф. російської історії в Петрогр. Дух. Акад. Народився 26 вересня р. 1857, помер 13 груд. (30 листоп.) р. 1919“ (В. Н. Бенешевич, Скорбная Летопись, Русский Исторический Журнал, кн. 7 (Петр. 1921), ст. 234), причому додано, що життєписа його „ладить К. В. Харлампович“. Я справді радий видрукувати як не життєписа Платона Миколаєвича, то бодай коротенький нарис, в місті, що в писаннях його висувалося, як осередок народнього життя „Західньої Руси“.

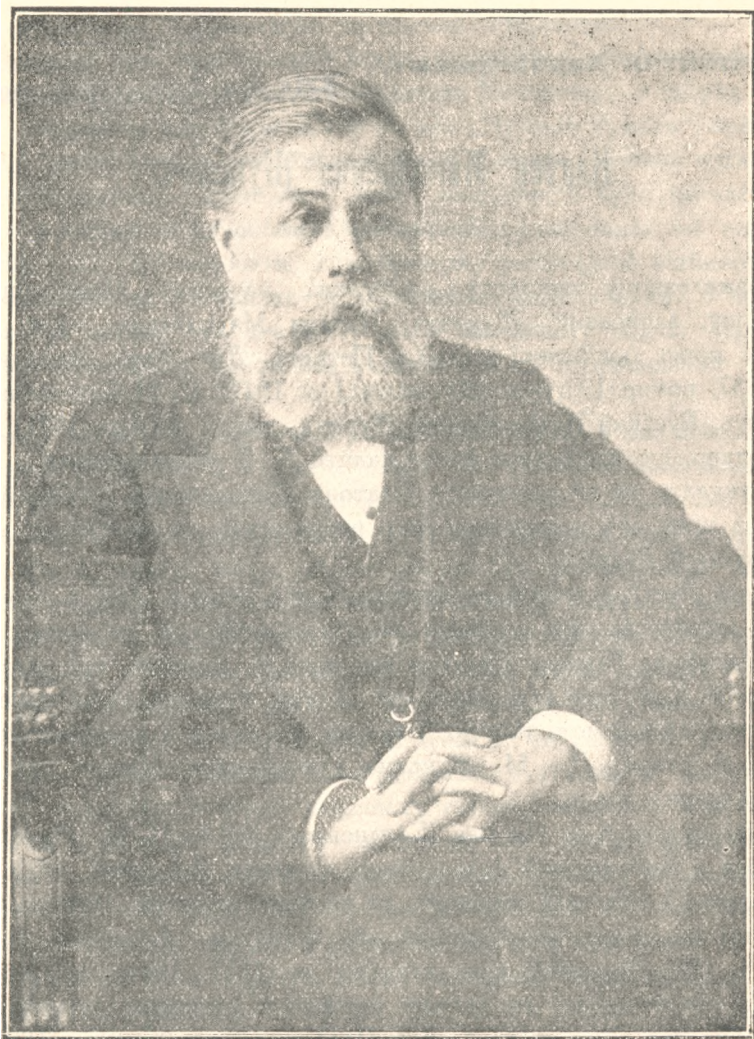
„Західня Русь“ — термін географічний, під яким з XIV в. почали розуміти руські князівства, що втрачали свою самостійність та поволі підпадали під владу Литви та Польщі. Сталося так, що ці держави, противно Московській (Східній) Русі, посідали мало не цілком племена українське та білоруське, а етнографічні межі так що й цілком збігалися з політичними. Цій Західній Русі, її історії, Пл. М. Жукович і присвятив більшу частину своїх учено-літературних праць.

Син протоієрея з м. Пружан (Гродненська губ.), П. М. Жукович нижчу освіту здобув у Кобринській духов. школі (південь тієї самої губ.), а середню—в Литовській духовній семінарії, де не було жадного литвина й мало не всі вихованці належали до українців або білорусів. Довершив свою освіту Пл. Мик. у Петербурзькій дух. академії р. 1881. Рівно за 10 років він повернув до неї як доцент на кафедрі російської цивільної історії. Протягом цього часу був два роки за вчителя у Полоцькій дух. школі (1881-83), півроку за помічника доглядача духовної школи в Вильні (1883-84), а решту за вчителя церковної історії в Литовській дух. семінарії, в тій-же-таки Вильні.

В Петербурзькій дух. академії Пл. Мик. лишавсь геть аж до закриття її р. 1918, з вересня р. 1891, як доцент, з 16 вересня р. 1894, як екстраординарний професор, з 7 травня р. 1901, професор ординарний, з 11 серпня р. 1911, надштатний, з р. 1916, заслужений.

Протягом академічної служби Пл. Мик. інтенсивно працював у напрямі педагогічним, науково-літературним та громадським. Як професор російської

історії, він намагався не тільки викласти за два роки повний загальний курс її, але заводив і спеціальні курси. Складаючи Пл. М. нові курси чимало часу віддавав і на керування студентськими семестровими, а надто курсовими працями. Через руки Пл. М. перейшло по-над 100 кандидатських праць, і половина їх—на теми з західньо-руської історії. На вибір таких тем звичайно

впливало західньо-руське походження студентів, та й сам професор охоче давав їх, уважаючи, що в історії Західньої Руси є чимало темних місць. Багато апробацій довелось Пл. М. дати й на магістерські та докторські дисертації. Як професор, він рецензував і ті чужі твори, які подавалося до академії на преміювання. Звичайно, всі ці чужі праці зле відбивались на його власній науковій продукційності. Та крім цього, Пл. М-вичеві доводилося виконувати ще

й інші доручення академічної Ради, що инколи характером своїм бували й не наукові, а адміністраційні,—він був, наприклад, за члена академічної управи, інспектора та ин.

Науково-літературна праця Пл. М-ча почалась магістерською дисертацією „Кардиналь Гозій и польская церковь его времени“ (СПБ, 1882), що мала дати малюнок польського церковного життя за рр. 1506—1579. Саме тоді в Польщі з'явився та зміцнився протестантизм і католицизм розпочало боротьбу з ним, яка закінчилась перемогою останнього. Кард. Гозій був ініціатор цієї боротьби і для того викликав до Польщі єзуїтів. Це збільшувало вагу його особи, інтерес самої теми та значіння ґрунтовної дисертації Пл. М-ча, особливо для російської історичної науки, для якої цей твір був цінним внеском; і в польській літературі вона на той час була найбільш повним обслідуванням цього питання. Через те, що боротьба відбувалася по всій території Польщі, то ця розвідка захоплює й Західну Русь, з часів Люблинської унії (1569) тісно звязану з Польсько-Литовською державою.

Перебуваючи Пл. М. у Вильні, провадив далі свою роботу. За цей час він видрукував кілька праць. Тут-же Пл. М., зацікавившись питанням про російське землеволодіння в Північно-Західньому краї, відколи прилучено його до Росії, зібрав відповідний матеріал. Опрацював його він геть згодом, вже в Петербурзі, в формі академічної промови в 1895 р.

Вже перші праці Пл. М-ча виявили нахил його, посередній чи безпосередній, до історії Західньої Руси. В цьому напрямку він знаходив підтримку з боку своїх товаришів з Литовської семінарії. На академічній кафедрі Пл. М. був безпосереднім наступником М. О. Кояловича. Тим-то, проважаючи Пл. М-ча з Вильни, товариші його висловлювали надію, що він продовжуватиме й надалі справу, яку вже його попередник розпочав був. До певної міри це саме і сталось: Пл. М. виконував, може й не так різко і галасливо, як те робив його попередник, широку програму студій з історії Західньої Руси.

Пл. М-ч добре знав літературу, а через те незабаром заходивсь обробляти цілком нову тему, почавши збирати матеріяли до неї. Ця тема—історія боротьби православної людности Західньої Руси проти унії за Жигімонта III (1588-1632). Заголовок досліду показує, що він мав охопити тільки соймову проти унії боротьбу, яку провадила православна шляхта. Але, як побачимо нижче, опис соймової боротьби православної шляхти проти унії вміщено в широкі рамки не тільки церковних, ба й політичних взаємовідносин, навіть міжнародних. В наслідок цього вийшов не вузько-спеціальний нарис, а цікавий малюнок історичного життя, де добре змальовано не тільки класи, але й окремі персонажі, що частенько говорять мовою своїх листів та мемуарів.

„Сеймовая борьба западно-русского дворянства съ церковною униєю“ вийшла величезною, мало не на 1700 сторінках, працею, що розпадається на дві частини. Перша доходить до р. 1609, друга-ж з р. 1609 до смерти Жигімонта III. Перша вийшла в СПБ р. 1901, а друга складається з шести випусків, датованих рр. 1903, 1904, 1906, 1908, 1910 та 1912.

Автор вирішив — і це науково цілком виправдується — студювати соймову боротьбу не ізольовано, а в звязку з загальними умовами та обставинами

сучасного життя, на тлі внутрішніх відносин Польсько-Литовської держави та при світлі міжнародних відносин. Це дало йому змогу пильніше оцінити зусилля православної шляхти в боротьбі з унією та в сприятливішому освітленні представити сами наслідки боротьби.

Оскільки успіх самого досліджу П. М. Жуковича зв'язано з такою широкою постановкою роботи, видно з тих висновків, які він поробив про наслідки боротьби православної шляхти в періоди рр. 1595—1600 та 1601—1609.

Констатуючи програму справу православної шляхти в перший період, П. М. дає цьому таке пояснення. Крім того, що в успіхах унії король Жигимонт—ширий католик, бачив справу свого сумління, в них був зацікавлений також польський сенат, для якого „церковна західньо-руська унія була в значно більшій мірі, ніж для Жигимонта III, не стільки релігійно-церковна, скільки політична справа“. Потім чимале значіння мала перевага послів римокатолицької віри, які не знаходили в собі моральної сили досить, щоб виявити відповідний вплив на короля та сенат, які в даному питанні солідаризувались. Надзвичайно живо намалював тут дослідник складні взаємні переплітання різних впливів на тлі діяльності сойму. Було це значне поширення дослідів, бо досі звичайно вивчали літературну полеміку того часу: тимчасом у шляхетській республіці сойм був найвища установа і соймове рішення могло важити більше, ніж добре написана полемічна брошура. В соймі і ставить православна шляхта свою суперечку з уніятськими владиками та з королем на суд усієї шляхетської верстви.

Другий період соймової боротьби західньо-руської шляхти з церковною унією (1601—1609) закінчився успіхом православних: сойм р. 1609 визнав за православ'ям у Польсько-Литовській державі таке саме право на існування, яке він визнав за унією. Цей успіх православні, безумовно, почасти завдячували своїй енергії та політичній умілості, вихованій за попередньої боротьби. Але й політичні обставини, яких західньо-руська шляхта цим разом зуміла використати, дуже цій перемозі сприяли. Легко зрозуміти, що намагались так широко поставити завдання, та так його розв'язати, як це зробив П. М., можна було тільки, мавши досить матеріялу, і при тому матеріялу свіжого. Він і був до розпорядження автора. З матеріялів рукописних, проф. Жуковичеві пощастило знайти таку силу нових, що він зміг написати цілі сторінки свого досліджу виключно на основі їх, виповнивши, таким чином, чималу прогалину в освітленні певних питань, явищ, осіб. Автор одержав за цю працю ступінь доктора і премію містр. Макарія. Ця похвальна оцінка праці П. М-ча академічними своїми-ж рецензентами—проф. Скаблановичем та Пальмовим, звичайно, може здатись менш об'єктивною проти оцінки сторонньої людини академіка М. С. Грушевського, найкомпетентнішого знавця історії України. Але він високо оцінив наукові прикмети праці і підніс, що зміст її далеко більший, ніж обіцнює заголовок. Але нехай на погляд критика, в книзі мало з'ясовано, що важать у боротьбі народні сили та козацтво, нехай і автор не зупинився з належною увагою на соціяльній та культурній обстановці боротьби та на мотивах учинків головних діячів її, та все-ж критик у повній мірі визнає, що в загальній сумі праця П. М-ча виявляє силу нового і цінного.

Скінчивши проф. Жукович першу частину своєї праці, негайно розпочинає другу. Її вип. I-й охоплює історію соймової боротьби за час рр. 1609-1614, який являв собою період „загального зниження фондів православ'я в соймовій боротьбі“. Замість шляхти, — або точніше — на допомогу їй повстає нова політична сила — козацтво; в попереднім періоді Пл. М-ч уважає її за чинник негативний для ходу боротьби. Тільки з р. 1610 помічається в козацтві зацікавлення справами православної церкви, прихильність до православного духовництва та активний протест проти насильства над ним. Прилучення його до боротьби підносить дуже сильно й інтерес досліду П. М-ча: треба зазначити, що I-й випуск, мірою не менший від дисертації, заснував він, головним чином, на архівних даних, і через те був з нього ще цінніший дарунок для всіх, хто цією добою займався. II-й випуск, мало торкаючись безпосередньо соймової боротьби за рр. 1615-1619, присвячено окремим моментам релігійної боротьби в світлі внутрішньої та зовнішньої політики Польсько-Литовської держави. На підставі самих архівних соймових даних так добре викривати причини успіху або неуспіху православ'я на тому чи іншому соймі не можна було-б. Тут відіграли свою роль передовсім польсько-московські взаємини. Коли розбилась надія побачити на московському престолі королевича Владислава, загравати з православними вже не було чого. З другого боку, коли р. 1618 козацтво було потрібне польському урядові в московській експедиції, то вже далі ціною релігійних уступок його послуги не купувалися.

III-й випуск присвячено рр. 1620 та 1621, заголовок йому дано: „Відновлення єрархії“. Справді це й єсть центральний пункт даного періоду. Наставлення православних мітрополіта та єпископів, коли православна єрархія вже дихала на ладан, завдає не аби-якого удару унійним планам польського уряду. Тільки розлютованістю вряду можна пояснити, що він обвинувачує пр. Теофана в шпигунстві на користь туркам. Безпідставність цього наклепу яскраво й з'ясує проф. Жукович, вказавши причини поразки польської армії у своєрідній політиці Сигізмунда III що-до імп. Фердинанда. Та коли унійські письменники помилялись, підтримуючи навіть недавно офіційне обвинувачення пр. Теофана в „турецькій зраді“, то вони мали рацію надавати козацтву велику роль у відновленні православної єрархії. Проф. Жукович на підставі архівного документу („Протестація та благочестива юстифікація“ м. Іова Борецького) цілком стверджує цю роль, яку науці досі не щастило з'ясувати з належною повністю. Та всупереч традиційним поглядам автор перше місце в цій факті дає не Петрові Сагайдачному, а Бородавці, рішучому та безоглядному. В новому освітленні описує автор події, що відбувалися по відновленні єрархії, а також самий хід соймової боротьби, яка набуває тепер конкретної мети — легалізація православних владик. Покійному дослідникові дуже тут стали в пригоді архівні матеріали; частину їх він уперше викрив. Дуже цікава, взята з „Протестації“ м. Іова та ин. єрархів, релігійно-моральна характеристика козацтва. Вона набуває особливої ваги в звязку з тим, що в науковій літературі висловлювалось до тодішніх козаків відношення цілком негативне. „Козаки“, — писали єрархи, „наш рід, наші брати та християни правовірні. Про них думають, що вони простеці, які не мають ані знання,

ані розуму... В них з природи гострий розум та Богом дана розсудливість“. В цій характеристиці відчувається бажання збити деякі поширені серед поляків ворожі поголовки про козаків. Польським комісарам не раз доводилось голосно скаржитись на хлопську упертість і тепер проти таких ворожих пояснень висунуто прихильні.

Дальший IV-й випуск „Соймової боротьби“ присвячений рр. 1623-25. Рамки цього випуску так поширено, що на тлі загальної картини сойми — тільки плями, та й то не дуже помітні. Ці сойми мало дали православним, але й цими невеликими успіхами православна церква зобов'язана козацтву не менш, ніж шляхті. Через своїх послів козацтво отверто вимагає усунути уніятську ерархію та урядово визнати відновлену православну, жадає, нехай скасовано буде королівські універсали, проти православних владик звернені, а разом з тим просить затвердити київське братство та школу при ньому. Свої бажання козацтво висловлювало рішуче, певно, воно ще пам'ятало за свої послуги польській владі і вимагало, нехай йому за це віддячено буде. Поруч з виступом усіх верстов православного суспільства автор звертає увагу на певну неприязнь що-до унії та розчарування в ній з боку навіть самого римо-католицького суспільства. Але реакційні фактори польської політики — Сигізмунд та сенат — виявляють свій вплив, питання відкладається геть до майбутнього сойму, причому чисто всі судові справи, проти православія звернені, припинено. Це була, нехай сумнівна, але все-ж-таки перемога православної церкви.

Хоч убивство Йосафата Кунцевича „в ході соймової діяльності не полишило слідів“ та „пройшло ніби повз неї“, проте проф. Жукович оповідання про нього включає в IV вип., мотивуючи це викритими ним новими документальними матеріалами, науці мало або й зовсім невідомими. З тих самих мотивів додано до IV вип. розділ „Нові матеріали до початкової історії соймової боротьби з церковною унією“.

Найліпшу характеристику I—IV вип. можуть подати ось ці слова рецензента акад. М. С. Грушевського: „се мабуть найцінніша робота, яка появилася в російській літературі за останній десяток літ по історії українського і білоруського життя тих часів“. ¹⁾ Багатство новонаведеного, невидрукуваного ще матеріялу збуджує часом жаль, що дослідник обмежився тільки скупими витягами.

V-й випуск охоплює рр. 1625—29, які, на думку автору, в загальній науковій історії соймової боротьби з церковною „унією“ являли собою ніби порожнє місце“. Тим цінніше було оповідання Пл. М. про зусилля православної шляхти відстояти на соймах потоптані права своєї церкви, — засноване, головним чином, на щоденниках соймів доти не опублікованих. Такий щоденник за р. 1628 знайшовся в Публічній Бібліотеці в Петербурзі; щоденника — притому дуже докладного — за р. 1627, з Ягайлонівської Бібліотеки в Кракові, надіслав автору в копії акад. М. С. Грушевський. Ці та ин. документи дають спромогу встановити, що боротьба на соймах, хоч і тягнеться далі, але слабшає на силі. Питання про „заспокоєння грецької релігії“ стає хронічне

¹⁾ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, в. 87.

на всіх шоститижневих соймах, і на останньому з них, р. 1629, шляхта київського воєводства таки добилась од сойму й короля легалізації київського православного братства, що існувало нелегально з р. 1615. Правда, проф. Жукович уважав, що до цього успіху спричинилось також козацтво, хоч в офіційних документах за нього й не згадувано: як відомо, козацтво тоді піклувалось долею братства.

Період р. 1625-29 закінчився Куруківським погромом козаків. В звязку з цією подією автор докладно вияснює дальший хід пересправ та втручання козаків у боротьбу між кримськими та ногайськими татарами, послуги козацтва польській владі і зближення з нею, викриваючи при цьому віроломливий характер Жигімонтової що-до Туреччини політики. Таємно скомбіновані заходи козацтва та польського уряду в зазначеній боротьбі дають змогу козакам од часу до часу, нехай і не безпосередньо, але таки виказувати в соймі свій вплив на справи православної церкви.

Так „Соймова боротьба православної шляхти з церковною унією“ поволи стає історією польсько-руських взаємин у Польщі, й на перший план де-далі просуються нижчі верстви народу, міщанство і козацтво. Історія релігійно-політичних взаємин, як середдержавних, так і зовнішніх, перетворюється на історію українського козацтва. Отаку тенденцію авторову можна помітити хоч-би з того, що при V-му випуску „Соймової боротьби“ є додатковий розділ „Дещо з історії запорозького козацтва в першій половині XVII в.“

Останній VI-й випуск присвячено рр. 1629-1632. Автор, маючи спробу Сигізмундову помирити неуніятів та уніятів в лоні католицької церкви, знов особливо уважно спиняється на ролі козацтва де-далі все більшій. Особливо яскраво помічається ця увага до козаків, як найважливішого релігійної боротьби чинника, в частині випуску, присвяченій повстанню запорозців проти уряду р. 1630. На оповіданні про те, як „прихильно-запопадливо“ поставився до козацької петиції Сигізмунд на останньому соймі за свого королювання (1632), закінчується велика праця проф. Жуковича про соймову боротьбу православних з унією.

Спочатку автор мав змалювати соймову тільки боротьбу проти церковної унії й притому самої православної шляхти. Але багатющі рукописні матеріали, що знайшов він, змусили відмовитись од такого наміру й значно поширити рамці своєї праці, почесне місце відвівши в ній козацтву. Крім того, за терен релігійної боротьби проф. Жукович бере не тільки сойми, ба й собори. Події розгортаються на тлі суто-езуїтської політики короля. Він дурив не тільки своїх православних підданців, усій Речі Посполитій далось в знаки політичне крутіство Жигімонтове, що не зупинявся ані перед якими жертвами на вівтар своїх династичних інтересів. Війна з Швецією за корону для себе та глибоке ворогування з Москвою за корону для сина стали за джерело тяжкого лиха для всього королівства, що знесилилось в тій боротьбі. Знайомлячись із працею Пл. М-ча, який подає багато нових даних про особу Жигімонта III, доводиться шкодувати, що дослідник не змалював докладніше портрету цього короля, який, не сумніваюсь, був-би зроблений майстерною рукою й з істо-

ричною правильністю оригіналу. Фарб для цього портрету зібрано в автора подостатком, а в об'єктивності сумніваться не випадає. Вона доходить навіть того, що він стає набік Жигімонта, коли на останніх соймах за його королювання шляхта ставила опір намірові короля забезпечити староствами своїх дітей. Та сама об'єктивність допомагає викрити факт, що в Жигімонта, при всьому його римо-католицькому фанатизмі, в особистих взаєминах з українським козацтвом не відчувається тієї глибокої ворожнечі, якою пройняті відносини до шляхти козацтва й на соймах і по-за соймами. Ця ворожнеча між козацтвом та шляхтою цілком зрозуміла, адже воно, козацтво отее, комплектувалось із селян шляхти, котрі тікали від тяжких її утисків. Ворог всякого насильства, автор явно не спочуває шляхті.

Боротьба проти унії відбувалась на арені соймової діяльності, законодавчої та судової. Проф. Жукович яскраво змальовує всенюку ненормальність керування державними справами в країні-республіці, де повнота політичної влади належала тільки одній класі — шляхті. Тимчасом король десятки років не давав ходу вимогам шляхти, відкладаючи їх з сойму на сойм та вносячи „поправки“ в редакцію вже прийнятих конституцій.. Коли виключити небагатьох людей з державним талантом, що добре розуміли те безпорадне становище, в якому частенько опинялася Польща через політику свого короля, що раз-у-раз директивами з Риму або Відня, а не інтересами свого народу керувався, — то державну мудрість пануючої в Польщі верстви „Соймова боротьба“ виставляє не в блискучому світлі.

Хоч дослід проф. Жуковича всіма сторонами чудово висвітлює всі зачеплені в ньому питання, подаючи потрібні архівні вказівки для дальших студій над ними, проте доводиться висловити свій жаль, що автор не резюмував положень, які випливають з його праці. Тим більш шкодуємо про це, бо, дарма що „історія не повторюється“, ми дожили до тих часів, коли воля, релігія, культурне та народне самовизначення й сама людська гідність українського та білоруського народів знову нехтується в Польщі з силою та систематичністю ще більшою, ніж колись.

З державними польськими діячами — королями, сенаторами та земськими послами — проф. Жуковичеві довелося ще раз зустрітись, але в добу пізнішу, на початку XVIII в. В зв'язку з 200-річчям Полтавського бою він надумавсь освітлити значіння його для Польщі. Й тут він щасливо знайшов матеріал, однорідний з тим, що допоміг йому блискуче змалювати соймову боротьбу з-за церковної унії. Це *Diariusz Rady walney Warszawskiey in anno 1710* (Петерб. Публ. Бібл.). Й тут, на цім епізоді з польського державного життя, автор показує, як неглибоко в історичні події сягала політична думка польської шляхти, як, навіть в грізну добу, польські державні діячі не могли стати вище над вузькі інтереси своєї верстви.

Багатство нових історичних матеріалів, що їх порозшукував проф. Жукович, працюючи по архівах, дозволило йому рівнобіжно з друкуванням основної праці про соймову боротьбу з унією опублікувати найважливіші із знайдених документів та низку екскурсів на теми, хоч і близькі що-до часу до досліджуваної

епохи, навіть іноді споріднені з головною темою дисертації, але які не могли ввійти в цю останню через свої надто великі розміри. Найголовніші такі публікації проф. Жуковича:

- 1) Письмо Яна Абрамовича къ вилен. воеводѣ Христ. Радзивиллу 10 дек. 1593 г. (Вилен. Вѣстникъ 1897, № 221).
- 2) Послѣдній борець съ церковною уніей въ Гроднѣ (документи) Гроднен. Епарх. Вѣдом. 1904, № 14.
- 3) Брестскій соборъ 1591 г. (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянiя его). Изв. Отд. Русск. яз. и Словесн. т. XII. СПб. 1907.
- 4) Кн. К. К. Острожскій въ борьбѣ съ церковной уніей (по поводу 300-л. его смерти). Церковн. Вѣдом. 1908, № 8.
- 5) Житнеописанiе митр. Юсифа Вельямина Рутскаго, составленное митр. Рафаиломъ Корсакомъ (Христ. Чтенiе 1909, VIII-IX).
- 6) Протестація м. Іова Борецкаго и другихъ западно-рус. iерарховъ, составленная 28 апр. 1621. Статьи по славяновѣдѣнiю III. Спб. 1909.

В передмові до останнього випуску „Соймової боротьби“, що вийшов з друку р. 1912, Пл. М. писав: „решту моїх науково-літературних сил безповороту призначено на иншу мету“. На яку саме — видно з листа його до мене (11 листопаду р. 1912): „Хтілося-б стати до більш-менш серйозних студій над новітньою історією Західньої Росії. Але наукових книг тут немає, а до популярних поки-що не лежить серце“.

Інтерес до новітньої історії Західньої Русі з'явився в Пл. М-ча не вперше. До цієї наукової царини належать ще виленьські статті його про народню освіту на початку ХІХ в. У Вильні-ж він зібрав матеріали до питання про російське землеволодіння в північно-західній країні, відколи приєднано її до Росії. Їх він використав потім для актової промови. Тепер, за багато років, Пл. М. знову повертає до цієї доби так мало обробленої в науці. Зосередивши свою увагу на мало приступному тоді для звичайних смертних Державному Архіві, він р. 1914 друкує в Жур. Мин. Нар. Просв. чималеньку розвідку (розміром 11½ друк. аркушів) під заголовком „Администрація и судъ въ Западной Россіи при Екатеринѣ II“. В тому-ж-таки Ж. М. Н. П. р. 1915 видрукувано другу працю Пл. М-ча „Сословный составъ населенія Западной Россіи въ царствованіе Екатерины II“. Того самого року й там-же з'являється стаття „Школьное дѣло въ Западной Россіи въ царствованіе Екатерины II“. Серію цих нарисів Пл. М. закінчила велика, на 12 др. арк., праця „Западная Россія въ царствованіе Павла I“ (Ж. М. Н. Пр., 1916). Всі ці статті, знайомлячи читача з способами переведення російської політики в новоприєднаних країнах, — переведення не завсіди чулого та послідовного, — викривають також, які настрої викликали ці заходи в різних класах місцевого суспільства.

Пл. М-ч працював навдивовижу швидко, надто коли взяти на увагу його вік та силу праці в академії, особливо в рецензуванні чужих творів на науковій ступені. Він віддає свою енергію навіть тій праці, про яку не певний, чи-ж пощастить її видрукувати. Та його побоювання не виправдуються, і р. 1917 в „Белоруссии“, органі Білоруського Вільно-Економічного Товариства, починає

друкуватись його стаття „Инвентарный вопрос в начале крестьянской реформы в Белоруссии“, де було розглянуто всі стадії цього питання в рр. 1839—51, але політичні обставини дають змогу тільки набрати 4 аркуші.

В останні місяці свого життя Пл. М. складав для того-ж Білоруського Вільно-Екон. Т-ва бібліографію Білоруси (за Finkel). Це була остання його праця, що її він закінчив у день своєї передчасної смерті.

Багато дав проф. Жукович історії Західньої Руси й посередньо, керуючи працями своїх учнів. Через те, що кожна рецензія мала в собі не тільки переказ самого змісту дисертації, ба й наукову оцінку того, що нове запровадила вона в науку й чого не зробила, з додатками літературного та архівного характеру, то й цю працю Пл. М-ча за внесок до науки вважати треба. Цих дисертацій з західньо-руської історії пройшло через руки Пл. М-ча 18 (магістерських 17 та докторських одна), решта-ж або на загальні теми, або теми далекі від даної наукової царини. Такі-ж серйозні були й рецензії на твори, що їх подавали на преміювання до духовної академії, синоду або академії наук. Потім, мені відомо близько 50 рецензій, яких написано *suu sponte* на твори з історії та видання документів, з них біля двох третин до історії Західньої Руси належить.

Нарешті, Пл. М. не цуравсь і публіцистики. На сторінках „Церковнаго Вѣстника“ він подав кільканацять статтів з різних питань державного, суспільного, церковного та шкільного життя. В публіцистичній своїй діяльності він теж виявляв ухил до тем з західньо-руського життя.

Та не сама духовна академія оцінила педагогічно-наукову працю Пл. М-ча. Вшанувала його й Російська Академія Наук, обравши р. 1918 на члена-кореспондента. З інших наукових установ та товариств, що в їхньому житті Пл. М. брав активну участь, можна зазначити: Російське Географічне Т-во, Російське Історичне Т-во; в першому він став за дійсного члена р. 1898, а в другому 1914. Почесне або номінальне було членство його в п'ятьох інших наукових організаціях. Брав він участь в організації минського університету, в якому, між иншим, переховується тепер бібліотека Пл. М-ча; її передала туди вдова небіжчикова. З громадської діяльності його можна зазначити такі факти. Від р. 1903 Пл. М-ч працював як член-фундатор у Галицько-Руському благодійному товаристві в Петербурзі. З р. 1910 був за члена ради та товариша голови Т-ва духовної та матеріальної взаємодопомоги к. вихованців дух. академії. Як активний діяч, виявив себе Пл. М-ч і в „Західньо-Руському Т-ві“.

В звязку з окупацією Галичини взимку р. 1914 синод надіслав був Пл. М-ча проти його волі до Галичини для студій над становищем уніятської церкви. Р. 1916 він брав участь, за призначенням од синоду, в комісії Державної Думи в справах православної церкви. Того-ж-таки року його обрано на почесного члена Холмського православного братства. Року 1917 проф. Жукович бере участь у цілій низці державних комісій, що переводили церковні реформи. Рр. 1917—18 зустрічаємо Пл. М-ча на трьох сесіях Всеросійського Церковного Собору в Москві. Але соборна „балаканина“, як він був висловлювався, ні до чого не привела: в жовтні р. 1917 прийшов новий господар, що повер-

нув і державне й церковне життя Росії в інше річище. Рік 1918 був останній рік для духовних академій і академічної діяльності проф. Жуковича. Недовго він працює в Синодальному архіві, а потім — у Публічній Бібліотеці, описуючи польські та західньо-руські історичні рукописи. Холод та голод хутко підточують старечий організм, здоров'я підупадає, а 13 грудня вривається й життя... Кілька днів пізніш акад. М. І. Петров надіслав Пл. М-чеві записки переїхати до Києва, до Української Академії Наук. Ще одно визнання його великої науковості, але й це спізниле, як і з боку Російської Академії...

Свій некролог П. М. Жуковича я хотів би закінчити характеристикою його, як людини, як професора-керівника й як громадського діяча.

З Пл. М-ча була людина дивної душевної краси, лагідності, доброти та оптимізму. Він не тільки міг спокійно чекати, коли на краще повернуть тяжкі обставини його особистого життя та життя Росії, але він умів легко знаходити позитивні риси в кожній людині. Скромна, м'яка та лагідна людина, Пл. М. не був здатний образити будь-кого, дарма що при тому вмів захистити свою гідність і міг відповідно реагувати на особисту образу. Гостинність Пл. М-ча не раз приємно відчували на собі не тільки близькі йому люди, а й ті земляки, яким у різних справах доводилось удаватись до Пл. М-ча, шукаючи в нього поради або допомоги.

Як професор-керманіч молодих учених, Пл. М. визначався цілковитою приступністю, простотою в поведженні; він завжди готовий був допомогти не тільки порадою, вказівкою, але й книгою, часом потрібною архівною цитатою, то-що. За цю його добрячу вдачу не раз згадували його студенти, що бралися за магістерські дисертації. Жваво Пл. М. листуючись із ними, відповідав на різні питання, зв'язані з темою та подавав бібліографічні й архівні вказівки, не відмовляючись постачати й книжні новини. Ані трохи не перебільшимо, сказавши, що турбуючись Пл. М. про магістрантів, раз-у-раз забував за свої власні інтереси.

Як громадського діяча, Платона Миколаєвича, мені здається, як-найкраще схарактеризує те, як він ставивсь до „Західньої Руси“. Його походження, заповіти, що їх перейняв він од своїх предків, на глибоких студіях над етнографічним складом та історичним минулим рідного краю засновані, — все це не-аби-яку вагу мало. І до нього великою мірою можна прикласти те, звичайне *mutatis mutandis*, що сам він говорив р. 1891 на похороні М. Кояловича, як делегат от Литовської духовної семінарії. „Не стало нашого випробуваного духовного провідці, не стало того, хто завжди давав нам надхнення, не стало страдника за православно-руську нашу справу“.

Як професор, як учений історик-письменник, як публіцист, як член-фундатор Галицького Товариства та як голова Західньо-Руського Т-ва, нарешті, як член двох білоруських учених товариств, Пл. Мик. ясно показує, куди звертались його думки та про долю якого народу вболівав він душею. Звичайно, він не мав темпераменту свого земляка та вчителя Кояловича, отож і не лаяв на кожній лекції, як той, трьох історичних ворогів російського народу — німців, поляків та жидів. Він з об'єктивністю справжнього історика розгортав

перед слухачами та читачами картини з минулого життя народів, які посідали Західню Русь та були сусідами її, викривав взаємини між ними та між різними суспільними класами та з'ясовував ролю, що відігравали в них ті чи інші чинники, одиничні чи колективні. Але хоч які жорстокі бували часом відносини пануючих народів або клас до підлеглих, до помсти або ворожнечі він не кликав. Його мета була всталити народню самосвідомість руського плім'я в різних галузях його та зміцнити його позиції, щоб відбивати ті народності, які простягають руки на його права та на його місце під сонцем. Лагідний та миролюбивий, він і сам керувавсь був гаслом: *poli me tangere* й думав, що воно придатне й для цілого народу, звичайно, коли він узброєний знанням своєї історії і його національну свідомість та почуття не притьмарюють чужі й шкідливі впливи...

Мстислав Фармаковський.

Праці В. А. Щавинського в галузі археологічної технології.

З 1903 року в журналі „Старые Годы“ стали з'являтися статті В. А. Щавинського з історії нідерландського малярства. Близький друг П. П. Семенова-Тяньшанського, відомого знавця й колекціонера у тій-же галузі, В. А. вишукав свій шлях самотужки, і власне цей обраний шлях і довів його до цієї дружби. Ці статті В. А. чим раз більше набували своєрідного характеру досліджування спеціальних питань—малярської техніки і природи фарб і лаків, що ці фарби зміцнюють. В 1917 р. В. А. випустив у світ том, присвячений його власній збірці картин найдавніших майстрів. Цей опис, що становить власне детальний дослід що-до кожної речі зокрема, треба вважати за зразок видання музейних цінностей.

Статті В. А. з історії малярства, що не раз зачіпали пекучі питання про охорону картин, і його слава, як витонченого збирача, що поволі зміцнювалась, спричинились до того, що в 1915 р. В. А. було запрошено як фахівця техніки малярства до особливої комісії розслідувати деякі випадки загибелі картин в Ермітажі через невдалу реставрацію. Тут В. А. підніс рішуче питання про наукову постанову реставраційної справи. Виявилось, що на зібранні з-поміж 24 фахівців В. А. був єдиний, хто глибоко розумівся на малярстві, як мистецтві, з широкою науковою підготовкою в галузі фарб.

Цей виступ був переломом в діяльності В. А., і, хоча він ще залишався на чолі величезного промислового підприємства, як технічний директор, продовжуючи працю в галузі індустріальної хімії, але головну свою працю він перекинув у галузь вивчення історії технології малярських фарб та техніки малярства. Цілковите принатурення до своїх наукових нахилів В. А. знайшов в інституті археологічної технології при Р. А. І. М. К., еднаючи тимчасово тут цю працю з викладанням хімії у вищому інституті фотографії і фототехніки. Р. 1919 В. А. було обрано на члена інституту археологічної технології.

В інституті археологічної технології, завдання якого вивчати пам'ятки мистецтва й побуту з боку вихідного матеріалу й техніки його вживання, В. А. завідував розрядом техніки малярства й технології фарб. За найнегайніше завдання в новій справі В. А. вважав питання про методи дослідження: строгий експерименталіст, він розумів, як історик мистецтва, що неможливо порушити археологічні недоторканості багатьох об'єктів дослідження, — іншими словами—неможливо в питаннях малярської техніки обмежуватися тільки хімічною аналізою. Тому спільно з директором вищого інституту фототехніки, А. А. Поповицьким, він заходився розроблювати фізичні методи дослідження, зокрема,

спектральну аналізу окремих історично відомих фарб. На жаль, цю працю за браком засобів і скороченням штатів припинено на півдорозі. У всякім разі сама постанова питання становила дуже важливу справу. Тоді-ж він розпочав анатоматичне вивчення старовинного російського малярського майстерства, для цього простудіював велику кількість рукописів (лицеві первотвори, „мастерственники“ і т. и.), вияснив природу і спосіб вживати всі згадані в рукописах малярські матеріали, з'ясував технологічні підхідки фарбування і фарб взагалі в давній Росії й Україні, вивчив технічні звички російських і українських стінописців, іконописців і т. и. Ця капітальна праця, виконана за короткий час з 1919 по 1924 рр., поклала вперше дійсно міцну підвалину вивченню давньо-російського та українського малярства з боку його техніки, без чого вивчення його тільки з боку стилістичного й історичного не давало доволі даних до повного його розуміння. Особливо треба зазначити, що працю з дивовижною невхильністю й точністю проваджено навіть в той час, коли В. А. перебував у дуже скрутному матеріальному стані. Не можна змовчати, що й під ці часи його справжній охоронець була його дружина, що піклувалась, доглядаючи В. А. підчас тифу, а потім поліпшувала його умови для праці в ці тяжкі роки.

В такій-же мірі набирають величезного значіння праці В. А. над дослідженням чорнила давніх російських і українських літописів і книг. В цьому питанні пощастило В. А. Щавинському цілком змінити попередні наші поняття в техніці книгодруку, вияснивши три типи чорнила за різних історичних періодів, що має безліч наслідків для дослідження археографічних матеріалів.

Про наслідки своїх праць В. А. робив декілька разів доповіді на прилюдних наукових зібраннях Російської Академії історії матеріальної культури, інституту археологічної технології, російського музею, у товаристві вивчення України, а потім він їх підготував до друку, як низку досліджень; всі рукописи їх у готовому для друку вигляді переходять у інституті археологічної технології.

Крім того, В. А. брав участь у багатьох працях спеціальних комісій інституту, причому кожного разу давав праці досить оригінальну постанову, можливу тільки за умовою глибокого розуміння природи об'єктів, що досліджуються, в напрямках, що відхилялись від уяви попередніх дослідників. Так було з вивченням питання про причини руйнування мармурових „облицювань“ в новому будинку російського музею, про спроби очистити і консервувати залізні предмети старовини, про способи вживання народніх покрас, щоб фарбувати тканини, про причини руйнування античної кераміки в музейному оточенні і т. д. Особливо цікава була постановка питання про розпис Нередицької церкви в Новгороді: ця найдавніша пам'ятка малярського мистецтва стояла 700 літ непорушна, але після реставрації перекрита почала швидко руйнуватися; спеціальна комісія, що її організував інститут археологічної технології, відкинула всі попередні здогади про причини цього руйнування й погодилась з гадкою В. А., що причина полягає в цементовій корі, якою реставратори вкрили храм, через що утворились у середині будинку парникові умовини, які сприяли надзвичайно скорому розвиткові цвілі та грибкової флори;

відмираючи кора цієї різноманітної флори скручувалась і відривала від стін малювання. Мікроаналізи цілковито ствердили правдивість гадки В. А., і цементову кору було відкинуто. Всі його здогади та міркування щодо цих питань зафіксовано в журналах засідань інституту археологічної технології.

Останніми часами інститут обрав В. А. за керівника комісії, що мала вивчити причини руйнування книг і способи боротьби з їхніми шкідниками; ці роботи розпочав інститут з ініціативи державної публічної бібліотеки, і розквітли вони завдяки широко поставленому науковому дослідженню В. А.

На прохання технікуму кустарної промисловости в кінці 1924 р., В. А., як голова інституту, став керувати „красильной і набоечной“ майстернями технікуму, щоб зв'язати ближче працю інституту з безпосередніми попитамі селянства в особі кустарів-інструкторів й удосконалити старі способи офарблення, що подекуди ще збереглися.

Цей нахил В. А. до старовинної техніки особливо зміцнився в зв'язку з роботами центрального бюро краєзнавства при Академії Наук, куди В. А. було делеговано за представника інституту і де він надзвичайно зацікавився роботою фіксування пережиточних форм техніки в російському народньому побуті.

Маючи живий, що завжди захоплюється, темперамент, В. А. хотів бути і, на превелике диво, дійсно був спеціаліст у царинах знання, здавалося-б не поєднаних: з нього то вчений хімік, то практичний організатор заводського виробництва, то фахівець в історії нідерландського малярства, знавець української старовини, бібліофіл, археолог, то аматор квітів, що тонко вивчив їхнє життя, то перший і єдиний в Росії вчений, що збагнув таємниці давньо-російської й української малярської техніки... І над усіма цими захопленнями панувала і ними мудро керувала непохитна організуюча воля.

Син свого народу, дужий і кволий всіма його властивостями, він за життя свого віддавав цьому народові всенькі свої сили і знання, оскільки міг, оскільки вмів і хотів був лишити по своїй смерті в загальну народню скарбницю все, що зібрав, що зробив за свого життя.

Добровільний дар вдови, що пожертвувала, виконуючи волю небіжчика, всі його збірки Українській Академії Наук, довершив труди і прагнення небіжчика: найкращий пам'ятник над передчасною могилою.

